

ISBN 978-83-66216-90-7

Eshatov Ikrom Qo`Ziyevich

**O`ZBEKISTON
VILOYATLARI MARKAZLARIDA
SAVDO-MAISHIY XIZMAT
KO`RSATISH MAJMUALARINI
ARXITEKTURA-LOYIHAVIY
SHAKLLANTIRISH XUSUSIYATLARI**

Monografiya

 iScience

Warsaw, Poland - 2024

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA`LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
MIRZO ULUG`BEK NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT
ARXITEKTURA-QURILISH
UNIVERSITETI

ESHATOV IKROM QO`ZIYEVICH

**O`ZBEKISTON VILOYATLARI
MARKAZLARIDA SAVDO-MAISHIY
XIZMAT KO`RSATISH MAJMUALARINI
ARXITEKTURA-LOYIHAVIY
SHAKLLANTIRISH XUSUSIYATLARI**

Monografiya

Warszawa - 2024

UDK: 734:711,553:711,7

Mrizo Ulug'bek nomidagi Samarqand davlat arxitektura-qurilish universiteti Ilmiy kengashining qarori bilan (№1-2 son bayonnoma, 26-oktabr 2023 y.) nashrga tavsiya etilgan.

Taqrizchilar:

K. Dj. Raximov – arxitektura fanlari doktori professor,

B. I. Inog'omov – arxitektura nomzodi, dotsent.

I.Q. Eshatov O'zbekiston viloyatlari markazlarida savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini arxitektura-loyihaviy shakllantirish xususiyatlari. Monografiya. / arxitektura fanlari nomzodi, dotsent. Xidirov Muxsin Mixaylovich tahriri ostida. – Warszawa: iScience Sp. z.o.o. – 2024. – 166 s.

Monografiyada savdo va maishiy xizmat binolari yechimlarining holati va arxitekturaviy xususiyatlari shuningdek O'zbekiston viloyatlararo magistral yo'llarda shakllangan aglomeratsiya darajasidagi savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini tabiiy-iqlimiy sharoitlarga mos ravishda, uni me'moriy va shaharsozlik jihatdan qo'llashning asosiy tamoyillari ishlab chiqilgan. Monografiya O'zbekiston Respublikasidagi barcha loyiha tashkilotlarida faoliyat yuritib kelayotgan loyihachi arxitektorlar hamda mazkur sohaning barcha qiziquvchilariga mo'ljallangan.

В монографии разработаны основные принципы архитектурно-градостроительного применения решений зданий торгово-бытового обслуживания, исходя из состояния и архитектурных особенностей их происхождения, истории формирования, стилистических направлений взаимоотношений между архитектурой, а также адаптации к природно-климатическим условиям комплексов торгово-бытового обслуживания на уровне агломерации, образующихся на межрегиональных магистралях Узбекистана. Монография предназначена для архитекторов-проектировщиков, работающих во всех проектных организациях Республики Узбекистан, и всех интересующихся данной сферой.

The monograph develops the basic principles of architectural and urban planning application of solutions for commercial and consumer service buildings, based on the state and architectural features of their origin, history of formation, stylistic directions of the relationship between architecture, as well as adaptation to natural and climatic conditions of commercial and consumer service complexes at the agglomeration level formed on interregional highways of Uzbekistan. The monograph is intended for architects and designers working in all design organizations of the Republic of Uzbekistan, and all those interested in this field.

ISBN 978-83-66216-90-7

© Eshatov I.Q., 2024

© iScience Sp. z o. o.

MUNDARIJA

KIRISH	10
I BOB.	
O`ZBEKISTON VILOYAT MARKAZLARIDA SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO`RSATISH MAJMUALARINING SHAKLLANISHIDAGI OMILLAR VA SHAROITLAR	14
1.1.§ Viloyatlarda aglomeratsion savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualari shakllanishida ijtimoiy-iqtisodiy va shaharsozlik omillari	15
1.2.§ Savdo va maishiy xizmat ko`rsatish majmualarining tarixiy shakllanishi	25
1.3.§ O`zbekistonda savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualari shakllanishida tabiiy – iqlimiy sharoitlar	35
I bob xulosasi	43
II BOB.	
SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO`RSATISH MAJMUALARI BINOLARINING ARXITEKTURAVIY YECHIMLARI TAHLILI	45
2.1.§ Sovet Ittifoqi davri savdo va maishiy xizmat binolari yechimlarining holati va arxitekturaviy xususiyatlari	46
2.2.§ Chet el davlatlarida savdo markazlari yechimlarining holati va arxitekturaviy xususiyatlari	60
2.3.§ Savdo va maishiy xizmat ko`rsatish majmualari binolarining shakllanishida shaharsozlik va tabiiy-iqlimiy sharoitlarning tahlili II bob xulosasi	66 70
III BOB.	
VILOYATLARDA AGLOMERATSION SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO`RSATISH MAJMUALARINI TAKOMIL-LASHTIRISH VA ULARNING ARXITEKTURA-LOYIHAVIY YECHIMLARI BO`YICHA TAVSIYA VA TAKLIFLAR	72
3.1. § Viloyat markazlarida savdo va maishiy xizmat ko`rsatish majmualari shakllanishining zamonaviy yo`nalishlari	73
3.2. § Viloyatlar markazlarida aglomeratsion savdo va maishiy xizmat ko`rsatish obyektlarini shakllantirishga mahalliy omillarning ta`siri .	81
3.3.§ Viloyatlar markazlarida aglomeratsion savdo va maishiy xizmat ko`rsatish majmualarini arxitektura - loyihaviy tashkil etish bo`yicha taklif va tavsiyalar	88
III bob xulosasi	97
XULOSA	99
GLOSSARIY	101
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI	103
MONOGRAFIYANING TAQDIMOT MATERIALLARI	113

ОГЛАВЛЕНИЕ

ВВЕДЕНИЕ	10
I ГЛАВА.	
ФАКТОРЫ И УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЛЕКСОВ ТОРГОВЛИ И БЫТОВОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ В ОБЛАСТНЫХ ЦЕНТРАХ УЗБЕКИСТАНА	14
1.1. § Социально-экономические и градостроительные факторы формирования агломерационных комплексов торговли и бытового обслуживания в регионах	15
1.2. § Историческое формирование комплексов коммерческого и бытового обслуживания	25
1.3. § Природно-климатические условия при формировании комплексов коммерческого и бытового обслуживания в Узбекистане	35
Глава I заключение	43
II ГЛАВА.	
АНАЛИЗ АРХИТЕКТУРНЫХ РЕШЕНИЙ ЗДАНИЙ КОМПЛЕКСОВ КОММЕРЧЕСКОГО И БЫТОВОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ	45
2.1. § Состояние и архитектурные особенности решений зданий торговли и бытового обслуживания периода Советского Союза	46
2.2. § Статус и архитектурные особенности решений торговых центров в зарубежных странах	60
2.3. § Анализ градостроительных и природно-климатических условий при формировании зданий комплексов коммерческого и бытового обслуживания	66
Глава II заключение	70
III ГЛАВА.	
РЕКОМЕНДАЦИИ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ ПО ЭВОЛЮЦИИ АГЛОМЕРАЦИОННЫХ КОМПЛЕКСОВ ТОРГОВЛИ И БЫТОВОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ В РЕГИОНАХ И ИХ АРХИТЕКТУРНЫМ И ДИЗАЙНЕРСКИМ РЕШЕНИЯМ	72
3.1. § Современные направления формирования комплексов торговли и бытового обслуживания в областных центрах	73
3.2. § Влияние местных факторов на формирование агломерационных объектов торговли и бытового обслуживания в центрах регионов	81
3.3. § Предложения и рекомендации по архитектурно-дизайнерской организации агломерационных комплексов торговли и бытового обслуживания в центрах регионов	88
Глава III заключение	97
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	99
ГЛОССАРИЙ	101
СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ	103
ПРЕЗЕНТАЦИОННЫЕ МАТЕРИАЛЫ МОНОГРАФИИ	113

CONTENTS

INTRODUCTION	10
CHAPTER I.	
FACTORS AND CONDITIONS IN THE FORMATION OF TRADE AND HOUSEHOLD SERVICE COMPLEXES IN THE REGIONAL CENTERS OF UZBEKISTAN	14
1.1.§ Socio-economic and urban planning factors in the formation of agglomeration trade and household service complexes in the regions.....	15
1.2.§ Historical formation of commercial and domestic service complexes	25
1.3.§ Natural and climatic conditions in the formation of commercial and domestic service complexes in Uzbekistan	35
Chapter I conclusion	43
CHAPTER II.	
ANALYSIS OF ARCHITECTURAL SOLUTIONS OF BUILDINGS OF COMMERCIAL AND DOMESTIC SERVICE COMPLEXES	45
2.1.§ State and architectural features of solutions of trade and household service buildings of the Soviet Union period.....	46
2.2.§ Status and architectural features of shopping center solutions in foreign countries	60
2.3.§ Analysis of urban planning and natural-climatic conditions in the formation of buildings of commercial and domestic service conclusion	66
Chapter II summary.....	70
CHAPTER III.	
RECOMMENDATIONS AND PROPOSALS ON THE EVOLUTION OF AGGLOMERATION TRADE AND DOMESTIC SERVICE COMPLEXES IN THE REGIONS AND THEIR ARCHITECTURAL AND DESIGN SOLUTIONS	72
3.1. § Modern directions of the formation of trade and household service complexes in regional centers	73
3.2. § Influence of local factors on the formation of agglomeration trade and household service facilities in the Centers of Regions.....	81
3.3.§ Proposals and recommendations for the architectural and Design Organization of agglomeration trade and household service complexes in the Centers of the regions.....	88
Chapter III conclusion	97
CONCLUSION	99
GLOSSARY	101
LIST OF USED LITERATURE	103
PRESENTATION MATERIALS OF THE MONOGRAPH	113

SO‘ZBOSHI

Jahonda aglomeratsiya darajasida ijtimoiy infrastruktura va savdo-maishiy xizmat ko‘rsatish majmualarini rivojlantirish masalalariga alohida ahamiyat berilmoqda. Hozirgi kunda rivojlangan mamlakatlarda ijtimoiy va iqtisodiy aloqalarni tobora faollashtirish va bu sohada mavjud aglomeratsiya ahamiyatidagi yo‘llardan foydalanish choralari izlanmoqda. Ana shunday dunyoviy talablar asosida yuzaga kelgan aglomeratsion savdo majmualarini magistral yo‘llar bilan bog‘langan holda shakllantirish borasida keng qamrovli loyihalarni amalga oshirish, savdo majmualarini tabiiy ehtiyojlar sababli qayta qurishga alohida itibor paydo bo‘lmoqda.

Jahonda savdo-maishiy xizmat ko‘rsatish majmualarining magistral yo‘llaridagi infrastruktura obyektlaridan oqilona foydalanish yuzasidan olib borilayotgan ilmiy izlanishlarda, shahar markazlari va shahardan tashqarida savdo-maishiy xizmat ko‘rsatish majmualarining arxitekturaviy yechimlari, savdo obyektlarni shaharsozlik nuqtai nazaridan to‘g‘ri joylashtirish yo‘llarini takomillashtirish, loyiha tashkilotlari uchun loyihalash me‘yorlarining ishlab chiqilishiga qaratilgan ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borilmoqda. Ushbu yo‘nalishda, rivojlangan davlatlardan AQShda, Detroyt - siti mintaqasidagi yirik Yestland savdo majmuasi, Istanbuldagi Grand Bazaar (Turkiya) tahlil va o‘rganilishi yuzasidan yangi sahifalarni ochib berdi. Savdo-maishiy xizmat ko‘rsatish majmualarini yangi, zamonaviy turlarini arxitektura-loyihaviy shakllantirish xususiyatlari bo‘yicha tadqiqotlar ustuvor hisoblanmoqda.

Respublikamizning savdo-maishiy xizmat ko‘rsatish majmualarining viloyat va shaharlar o‘rtasidagi magistral yo‘llaridagi infrastruktura obyektlaridan oqilona foydalanish yuzasidan olib borilayotgan ilmiy izlanishlarni amaliyotga tatbiq etish yuzasidan keng qamrovli chora-tadbirlar amalga oshirilib, muayyan natijalarga erishilmoqda. Mazkur vazifalarni amalga oshirishda va shahar markazlari va shahardan tashqarida savdo-maishiy xizmat ko‘rsatish majmualarining arxitekturaviy yechimlari, savdo obyektlarni to‘g‘ri joylashtirish yo‘llarini takomillashtirish, loyiha tashkilotlari uchun loyihalash me‘yorlarining ishlab chiqilishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jumladan, jahon hamjamiyati xalqaro aloqalarni tobora faollashtirish va bu sohada mavjud magistral yo‘llardan foydalanish choralari izlamoqda. 2022-yil Samarqand shahrida bo‘lib o‘tgan Shanxay hamkorlik tashkiloti “sammitida” (xalqaro forumi) ham bu sohaning zarurligini ko‘rsatib berishda mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot

strategiyasi to`g`risida”gi, 2020-yil 13-martdagi PF-5963-son¹ “O`zbekiston Respublikasining Qurilish sohasida islohatlarni chuqurlashtirishga doir qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida”gi Farmonlari, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-martdagi PQ-2853-son “2017-2019 yil davrida dehqon bozorlarini rekonstruksiya qilish va ularning hududida zamonaviy savdo majmualari qurish dasturini tasdiqlash to`g`risida”gi qarori, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012-yil 28-avgustdagi 253-son “Bozorlar va savdo komplekslari faoliyatini tartibga solishga doir qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida”gi qarori hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me`yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu dissertasiya ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

Ushbu kitobni tayyorlashda, o`zlarining qimmatli maslahatlari va ko`maklarini ayamagan taniqli tadqiqotchi olimlar, arxitektura fanlari doktori professor Kamol Djalolovich Raximov, arxitektura fanlari doktori; Axtam Sindarovich Uralov arxitektura nomzodlari dotsent Muradxan Saidmaxmudovich Usmanov va Baxtiyor Ismailovich Inog`omov hamda sahifalovchi Mahliyo Mustafojeva Zarifovnaga o`z minnatdorchiligimni izhor etaman.

¹ O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022-2026 yillarga mo`ljallangan Yangi O`zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to`g`risida”gi, 2020-yil 13-martdagi PF-5963-son

MUHARRIR TAQRIZI

O'zbekiston shahar markazlari rivojlanishi va savdo majmualari shakllanishi keyingi yillarda ko'p mamlakatlarning shaharsozlik amaliyotida keng muhokama qilinmoqda. Bu hodisa zamonaviy sharoitlarda shaharlar markazlari strukturasi va me'moriy qiyofasiga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Shaharlarning savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmua markazlari me'moriy shakllanish muammolari murakkab shaharsozlik jarayonlarini kompleks tarzda ko'rib chiqishni taqozo etadi. Shahar markazini ijtimoiy-iqtisodiy madaniy sifatida rivojlantirish aglomeratsiya funksiyalarini kuchaytirishni talab qiladi.

Monografiyada savdo va maishiy xizmat binolari yechimlarining holati va arxitekturaviy xususiyatlaridan kelib chiqishi, shakllanish tarixi, shuningdek O'zbekiston viloyatlararo magistral yo'llarda shakllangan aglomeratsiya darajasidagi savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini tabiiy-iqlimiy sharoitlarga mos ravishda, uni me'moriy va shaharsozlik jihatdan qo'llashning asosiy tamoyillari ishlab chiqilgan. Monografiya O'zbekiston Respublikasidagi barcha loyiha tashkilotlarida faoliyat yuritib kelayotgan loyihachi arxitektorlar hamda mazkur sohaning barcha qiziquvchilariga mo'ljallangan.

Yurtimizda qurilayotgan zamonaviy arxitektura va savdo majmua ob'yektlarida aglomeratsion savdo majmualarining kamligi, ularning qiyosiy o'rganilmaganligi, loyihalashda zamonaviy innovatsion yunalishlarning qariyb qullanilmaganligi, mavzuning kam ilmiy tahlil etilganligi va ayni paytda, unga bulgan zamonaviy ehtiyojlar shular jumlasiga kiradiki, bularning barchasi mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Mazkur kitob muallifi tanlagan "O'zbekiston viloyatlari markazlarida savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini arxitektura-loyihaviy shakllantirish xususiyatlari" mavzusining O'zbekistonda nisbatan kam tadqiq etilganligini alohida qayd etmoq lozim.

Aynan shu holat, ishning dolzarbligini belgilab bergan va ishonchim komilki, mazkur mavzu arxitektorlar uchun hamma vaqt qiziqarli bo'lib kelgan.

Shunga ko'ra, arxitektura sohalarining ijtimoiy va iqtisodiy aloqalarni tobora faollashtirish va bu sohada mavjud jihatlarini tadqiq etish borasidagi ushbu mavzuning naqadar murakkab mehnat talab bo'lishiga qaramasdan, muallif sa'y-harakatlar, izlanishlar qilib, lozim darajada ma'lumotlar to'play olgan. Eng muhimi, ularni maqsadga muvofiq tarzda joy-joyiga qo'yib ishlata olgan, ya'ni, monografiya talabi asosida, O'zbekiston sharoitiga moslab tahlil eta olgan.

Hozirgi sharoitda shaharsozlik tizimidagi o'zgarishlari yirik shaharlardagi aholi joylashuvini hisobga olgan holda savdo-maishiy xizmat ko'rsatish tizimini takomillashtirish, davriy va epizodik savdo-maishiy

xizmat ko'rsatish majmualarini taqdim etadigan savdo markazlarini tashkil qilishni asoslab bergan. Shaharlarda savdo majmualarini shahar aholisi harakatining asosiy transport markazlari yaqinida joylashganligi hisobga olgan holda tashkillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan. Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini tashkil etish misolida landshaft arxitekturasi va umuman olganda shaharsozlikda o'z yo'nalishini belgilab olgan.

Muallifning mavzuga ijodiy yondashgani, tartibli va ishonchli xronologik jadvallarni tuzgani, O'zbekiston viloyatlariga oid bir qator loyihaviy tavsiyalar bera olgani fikrimizga isbot bo'la oladi. Kitobning kirish qismida aglomeratsiya darajasida ijtimoiy-iqtisodiy infrastruktura va savdo majmualarini rivojlantirish masalalari tarixi, sohalaridagi yaratilish qonuniyatlari, aglomeratsiyani qo'llanilish sohaları, tasniflanishi va ularning istiqbollari, xulosalar hamda ilova qilingan rasmlardan iborat.

Kitobning kirish qismida uning dolzarbligi va zaruriyati tushuntirilgan. Muallif mazkur kitobda qiziqarli qiyosiy izlanishlar olib borgan bo'lib, xususan, O'zbekistonda dunyoning boshqa mamlakatlaridagi kabi aholi joylarining guruhli tizimlari jadal shakllanmoqda.

AJGT yoki "aglomeratsiyalar" shakllanishida shahar va qishloq aholi joylarining o'zaro aloqalari rivojlanishi, aholining mingratsion jarayonlarining keng tarqalishi, aholi joylari tarmog'ining kompleks rivojlanishi va shaharsozligi sohasidagi fazoviy konsepsiyalarining rivojlanishi kabi omillar asosiy hisoblanadi.

Vaholanki, O'zbekistondagi alohida alohida aglomeratsiyalarga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarda respublikamiz shaharlarining o'zining tevarak-atrofidagi hudud bilan aloqasini o'rganishda uning o'ziga xos xususiyatlariga alohida e'tibor berilgan.

Shuni e'tiborga olib, viloyat shaharlarining transport serqatnov, aholi gavjum bo'lgan, piyodalar va sayyohlar harakati uzluksiz davom etadigan hududlarda piyodalar uchun zamonaviy savdo majmua obektlar shaharsozlik tuqtaiy nazardan taklif qilingan va bu ayni muddaodir.

Bugun arxitekturada, ilm-fan, san'at va madaniyatning boshqa sohalarida bo'lgani kabi, hozirgi davrimizning jadal rivojlanishini aks ettiruvchi yangi shakl va tamoyillarni faol izlash harakatlari olib borilmoqda. Bu kabi loyihalar arxitektura, va shaharsozlik sohasida yangi sahifalarni ochib berishiga ishonchimiz komil.

Uni o'rganish, talqin etish, amalga oshirishning dastlabki bosqichlarida arxitektura fanlari bo'yicha falsafa doktori Ikrom Eshatov tomonidan bajarilgan mazkur izlanishlarni, tayyorlangan monografiyani katta qoniqish bilan e'tirof etganim holda, mazkur ishni O'zbekiston arxitektura va shaharsozlik fani, arxitektura va boshqa sohalarida katta yangilik deb hisoblayman.

KIRISH

Monografiyaning maqsadi O`zbekiston viloyatlarida savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarini shakllantirishda me`moriy-rejaviy tashkillashtirish bo`yicha tavsiya va takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Monografiyaning vazifalari:

savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarining viloyat markazlarida zamonaviy sharoitlarda vujudga kelish asoslarini aniqlash;

viloyat va shahar ahamiyatidagi yo`llarda zamonaviy savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarini aglomeratsiya maqsadlarida foydalanish takliflarini ishlab chiqish;

savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarini shakllantirish va joylashtirish hususiyatlarini ochib berish;

viloyat ahamiyatidagi shaharlarning kirish yo`llarda savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarini infrastrukturasi yangi me`moriy va shaharsozlik yechimlarini shakllantirish hamda takomillashtirish;

savdo majmualarini viloyat ahamiyatidagi shaharlarga kirish yo`llarda qo`llash bo`yicha eksperimental loyihaviy tavsiya va takliflar ishlab chiqish.

Muammoning o`rganilganlik darajasi. Hozirgi davrda mamlakat Prezidentining shaharsozlik va me`morchilikka oid farmonlari, qarorlari va ko`rsatmalari asosida shahar va shaharlararo magistral yo`llari va ularni xizmat ko`rsatish komplekslarining ilmiy asoslangan bosh reja loyihalari hayotga tadbiq etilmoqda.

Dunyo va yurtimizning yetuk olimlari: L.Yu. Mankovskaya², N.F. Borodina, O.G. Bolshakov³, R.M. Valiyev⁴, A. Esenov⁵, M.K. Mirzayev⁶, X.K. Tursunov⁷, R.L. Voronina⁸, X.Sh. Pulatov⁹,

² Маньковская Л.Ю. Типологические основы зодчества Средней Азии (IX начало XX) в.).- Т: 1980. Стр.51.

³ Болшаков О.Г. Город в конце VIII в. – В кн.: Средневековой город Средней Азии. – Л: 1973. Стр. 229.

⁴ Валиев Р.М. Традиции размещения объектов обслуживания в исторических городах Средней Азии. // Строительство и архитектура Узбекистана. 1975, N 12, с. 12 -15.

⁵ Эсенов А. Ландшафтно-климатические основы градостроительства в Средней Азии. – м.: ЦНТИ, 1971. – 37.

⁶ Мирзаев М.К. Проблемы регионального расселения в Узбекистане, связанные с развитием аридных территорий // Архитектура и строительство Узбекистана 1986, № 12.- с 9,10

⁷ Турсунов Х.К. Прогнозирование развития систем населенных мест Узбекистана. – Тошкент: УЗНИИП градостроительства, 1978. – 133 с.

⁸ Воронина Р.Л. Народные традиции Узбекистана. - М.Стройиздат. Архитектура и градостроительство, 1951. Стр.-167.

⁹

A.S. Uralov¹⁰, Sh.J. Askarov¹¹, X.M. Ubaydullayev, M.M. Inogomava¹², R.T. Toshtemirov¹³, M.M. Xidirov¹⁴, M.B. Xudoyarova¹⁵, M.K. Mirzayev¹⁶, X.K. Tursunov¹⁷, A.A. Ziyayev,¹⁸ A.O. Xasanov¹⁹ va boshqalar tomonidan ko`plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Bu boradagi ba`zi takliflar va tavsiyalar M.K. Axmedov, D.A. Nozilov, M.S. Usmanov, B.I. Inog`amov, A.A. Saidov, P.Sh. Zoxidov, T.Sh. Mamatmusayev M.A. Yusupova, O.M. Salimov, T.F. Qodirova, I.S. Baydjanov, Sh. Yunusov, va boshqa mualliflar tomonidan tadqiq qilingan.

Ushbu mavzuga oid ilk tadqiqotchilar sifatida izlanishlar va ilmiy tadqiqotlar chet el va xamdo'stlik mamlakatlari olimlari bo`lgan V. Gryun,- L. Cmit²⁰, N.B. Beddington²¹, V. Meytlend²², V. Yejev²³, M. Lavrov²⁴, M.A. Orlov - I.R. Fedoseyeva²⁵, A.I. Urbax²⁶, A.N. Rimsha²⁷,

¹⁰ Uralov A., Yusupov R. O`rta Osiyoning o`tmishdagi jamoat binolari arxitekturasi.– Samarqand, 2007.

¹¹ Аскарлов Ш.Д. Регион – пространство – город. – М.: Стройиздат, 1988. – 201 с.

¹² Ubaydullayev X.M., Inogomava M.M. Turar joy va jamoat binolarining tipologik asoslari. T. 2009 y.

¹³ Тоштемиров Р.Т. Сохранить народное зодчество Узбекистана. - Декоративное искусство СССР, 1976, № 7, стр. 43-45.

¹⁴ Бобобеков Б.К., Хидиров М.М. Жилищно-торговые (производственные комплексы) для Узбекистана. // Архитектура регионального жилища. Киев ЗНИИЭП. Киев, 1991. с. 99-108.

¹⁵ Xudoyarova M.B. Aholi punktlari jamoat markazlari. – Samarqand, 2019

¹⁶ Мирзаев М.К. Пути совершенствования планировочной структуры систем расселения Узбекистана // Архитектура и строительство Узбекистана, 1991, № 1. – с 25-27

¹⁷ Турсунов Х.К. Пространственно-планировочная организация расселения на территории Узбекистана, 2012.

¹⁸ Зияев А.А. Базары Ташкента. В прошлом и настоящем. Второе издание с изменениями. Ташкент. Изд-во “Санъат”, 2012, с.139. (18.00.00.№5) ISBN 978 9943 322 35-6

¹⁹ Xasanov A.O. O`zbek milliy avtomagistralida yo`l bo`yi servis majmualarini me`moriy shakllantirish (PhD) dissertasiyasi

²⁰ Грюн В., СмитЛ. Торговые центры США. М., Стройиздат. 1966. 3-8 бет

²¹ Беддингтон Н. Сроительство торговых центров, Москва Стройиздат 1986

²² Мейтленд, Б. Пешеходные торгово-общественные пространства. Мейтленд Б.пер. с англ. - М.: Стройиздат, 1989. - 206 с.

²³ Ежов В.И. Архитектура общественных зданий массового строительства. М. Стройиздат.1983. – 217 с.

²⁴ Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. М. Госиздат архитектура и градостроительство. 1950.

²⁵ Орлов М.А., Федосеева И.Р. и др. Проектирование сети предприятий торгово-бытового обслуживания в городах. М., Стройиздат, 1975

²⁶ Urbax A.I. Общественно-торговые центры. М., ЦНТИ по строительству и архитектуре, 1972.

²⁷ Римша А.Н. "Город и жаркий климат" Краткий обзор урбанизации территорий жаркого климата (Азия, Африка, Латинская Америка и 4-й строительно-климатический пояс СССР)" Москва стройиздат 1975.

A.V. Surovenkov²⁸, V.A. Cherepanov²⁹, A.B. Varshaver³⁰, G.M. Lappo, P.M. Polyanlarning³¹ I.Q. Eshatov asarlarida yoritilgan va boshqalarning ilmiy izlanishlarida ham o`z aksini topgan. Ammo ko`plab olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlariga qaramasdan, O`zbekiston viloyat markazlarida savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualari tarixiy shakllanishining taraqqiyot bosqichlari va istiqboldagi rivojlanish muammolari, savdo-maishiy xizmat ko`rsatish obyektlarini majmualar tarzida shakllantirish masalalari kompleks tarzda yetarlicha tadqiq qilinmagan.

Tadqiqotning obyekti sifatida viloyat markazlari hisoblangan shaharlarda savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarining aglomeratsiya darajasidagi obyektlari olingan.

Tadqiqotning predmetini O`zbekiston viloyatlararo magistral yo`llarda shakllangan aglomeratsiya darajasidagi savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarini tabiiy-iqlimiy sharoitlarga mos ravishda, uni me`moriy va shaharsozlik jihatdan qo`llashning nazariy va amaliy asoslarini o`rganish yechimi va qonuniyatlarini tashkil etadi.

Tadqiqotning usullari: Monografiya ishida statistik, qiyosiy, loyihaviy va me`moriy loyihalarni tahlil qilish, savdo majmualariga doir arxitektura obyektlaridagi tarixiy tajribalarni, yutuq va kamchiliklarini o`rganish va umumlashtirish, kuzatuv hamda loyihaviy takliflar ishlab chiqish usullardan foydalanilgan.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

O`zbekiston viloyatlarida piyodalar va transport harakatini ratsional tashkil qilish, tirbandliklarning oldini olish hamda vaqt sarfini tejash maqsadida markaziy shaharlarga kirish va chiqish yo`llarida zamonaviy savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarini kompleks tarzda shakllantirish samaradorligi asoslangan;

aglomeratsiya doirasida savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarini eng yaqin (shahar yoki tuman hududlaridan chiqish joylarida), oraliq (shaharlararo yoki tumanlararo) hamda mintaqaviy (viloyatlararo) hududlarda rejalashtirish taklifi ishlab chiqilgan;

viloyatlarning tabiiy-geografik jihatdan turli mintaqalarda joylashganligi, ko`proq quruq va jazirama issiq iqlimning barcha mintaqalarga xos ekanligiga ko`ra savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarini loyihalashda ochiq (Jizzax shahri), yarim ochiq (Qarshi shahri)

²⁸ Суровенков А.В. Архитектура торговых центров крупнейшего города: На примере Санкт-Петербурга: Автореф. дис.канд.наук.-Санкт-Петербург, 2005. - 20 с.

²⁹ Черепанов В.А. Транспорт в планировке городов М., Стройиздат, 1981

³⁰ Варшавер А.Б. Торговкй центр города Навои. // Архитектура СССР. - 1979, N 1, с. 46-47.

³¹ Лаппо Г. М., Полян П. М., Селиванова Т. И. Городские агломерации России // Демоскоп. № 407-408.

va yopiq (Urganch shahri) turdagi arxitektura-fazoviy yechimlardan foydalanish zarurati asoslab berilgan;

Qarshi, Jizzax va Urganch shaharlarida savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarini hududlarning o`ziga xos shaharsozlik talablari (hududiy joylashuvi, iqlimi, rejaviy tuzilishi) asosida funksional-rejaviy (jamoat, shaxsiy, xo`jalik, transport) jihatdan samarali sxema zonasi asoslab berilgan.

Tadqiqotning amaliy natijalari quyidagilardan iborat:

viloyat markazlarida aglomeratsion savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarining shaharlarga kirish qismlari va ular atrofida yangi hududiy rivojlanishi va ularning mazmuni, savdo-majmualarining, arxitekturaviy loyihalash me`yorlari takomillashtirilgan;

aglomeratsion savdo markazlarining shaharsozlik nuqtai nazardan xizmat ko`rsatish mavquyi (darajasi)ga ko`ra tasnif tizimi ishlab chiqilgan;

savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualaridan zamonaviy maqsadlarda foydalanish takliflari ishlab chiqilgan;

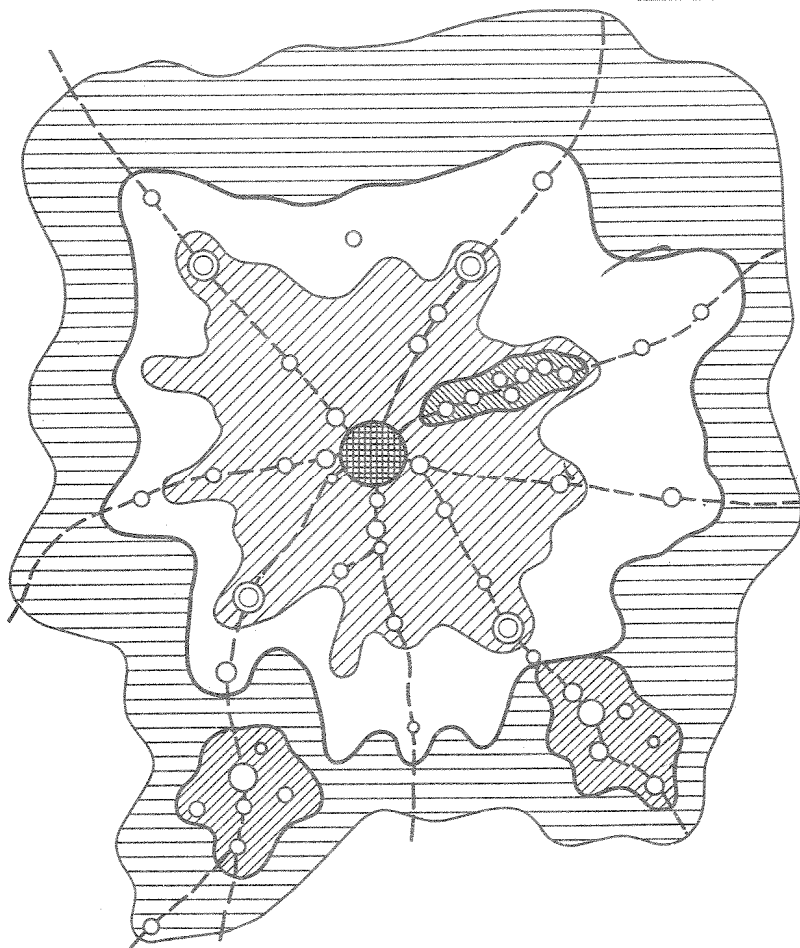
shahar markaziy ko`chalarida savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarini shakllantirishda transport sig`imini optimallashtirish loyihaviy takliflari yaratilgan.

Tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati zamonaviy arxitektura amaliyotida bilimlarni kengaytirish va boyitish bilan birga oliy ta`lim muassasalarida arxitektura va shaharsozlik fanlarini o`qitishda, loyiha tashkilotlari amaliy faoliyatini samarali rivojlantirishda katta ahamiyatga ega ekanligi bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati O`zbekiston viloyat markazlari bo`ylab savdo obyektlarini loyihalash amaliyotida, arxitektura va qurilish tashkilotlari faoliyatida hamda oliy ta`lim muassasalarida arxitektura va shaharsozlik sohasidagi fanlarni o`qitishda hamda arxitekturaga doir tushunchalar bilan to`ldirishga xizmat qiladi.

**I BOB.
O'ZBEKISTON VILOYAT
MARKAZLARIDA SAVDO
VA MAISHIY XIZMAT
KO'RSATISH
MAJMUALARINING
SHAKLLANISHIDAGI
OMILLAR VA
SHAROITLAR**

1.1. Viloyatlarda Aglomeratsiya savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari shakllanishida ijtimoiy-iqtisodiy va shaharsozlik omillari

“Aglomeratsiya” atamasi ilk bor Fransiyada aholi joylari guruhiga nisbatan ishlatilgan. 1973 yilda Fransuz olimi M.Ruj “aglomeratsiya shahar faoliyatining konsentrasiyasi sifatida shahar ma'muriy chegaralaridan tashqariga chiqadi va qo'shni aholi punktlariga tarqaladi” deb aytgan edi [36]. XX asrda aglomeratsiyalar, tuzilishiga qarab, monisentrik va polisentrik turiga bo'linadi. Bir necha yadro atrofida rivojlangan aglomeratsiya polisentrik tur hisoblanadi.

Oxirgi yillarda respublikamiz olimlari ilmiy adabiyotida shahar aglomeratsiyalariga bag'ishlangan qator maqolalar chop qilindi. Bu, albatta, ijobiy holat, chunki shahar aglomeratsiyalari hozirgi zamon urbanizatsiya jarayonining mahsuli va ularning tashkil topishi va rivojlanishini o'rganish katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Lekin shahar aglomeratsiyalariga bag'ishlangan maqolalarni o'rganib shunday fikrga kelish mumkinki, ba'zi mualliflar O'zbekistonda urbanizatsiya jarayonining o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor bermasdan industrial rivojlangan mamlakatlar bilan bir qolipda ko'rishayotganga o'xshaydi [36, 55].

O'zbekistonda dunyoning boshqa mamlakatlaridagi kabi aholi joylarining guruhli tizimlari jadal shakllanmoqda. AJGT (aholi joylarining guruhli tizimlari) ma'lum omillar asosida shakllanadi.

AJGT yoki “aglomeratsiyalar” shakllanishida shahar va qishloq aholi joylarining o'zaro aloqalari rivojlanishi, aholining mingratsion jarayonlarining keng tarqalishi, aholi joylari tarmog'ining kompleks rivojlanishi va shaharsozligi sohasidagi fozoviy konsepsiyalarining rivojlanishi kabi omillar asosiy hisoblanadi [76].

Vaholanki, O'zbekistondagi alohida aglomeratsiyalarga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarda respublikamiz shaharlarining o'zining tevarak-atrofidagi hudud bilan aloqasini o'rganishda uning o'ziga xos xususiyatlariga alohida e'tibor berilgan. O'zbekistonda shahar aglomeratsiyalari tashkil topishi va rivojlanishiga bag'ishlangan birinchi ilmiy tadqiqotchi O. Ota-Mirzayevning Farg'ona - Marg'ilon aglomeratsiyasiga bag'ishlangan ishidir.

Shundan keyin Toshkent, Samarqand aglomeratsiyalari o'rganildi va boshqa shaharlarning o'zining atrofi bilan birgalikda tashkil qilayotgan aglomeratsiyalashuv jarayoni o'rganilmoqda. Qashqadaryo, Xorazm, va Jizzax aglomeratsiyalari hozirda shakllanish bosqichini amalga oshirmoqda.

Bu aglomeratsiyalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, transport tizimining rivojlanishi va madaniy-maishiy xizmatlarni tashkil qilinishi bo'yicha bir-biriga yaqin hisoblanadi. Aglomeratsiyalar markazlari aholisi 200 mingga yaqinlashib, yaqin kelajakda yirik shaharlar qatoriga o'tishi kutilmoqda. Shaharlarning statusi va aglomeratsiyada tutgan ahamiyati o'sib borishi bilan bir qatorda aholiga savdo-maishiy xizmat ko'rsatish qamrovi va zamonaviy talab darajasiga yetkazilishi zarurdir.

O'zbekistonda shahar aglomeratsiyalariga bag'ishlangan ba'zi ilmiy maqolalarda shunday xulosa ko'zga tashlanadiki, mualliflar shahar aglomeratsiyasi deganda yirik shahar va uning atrofidagi kichik shaharlar yoki shaharchalarni tushinishadi. Masalan, bir ilmiy maqolada O'zbekistondagi shahar aglomeratsiyalari aholisining 68,6 foizi markaziy shaharlarga, 34,1 foizi yo'ldosh shaharlarga to'g'ri keladi deb aytilgan.

Nahotki O'zbekistondagi aglomeratsiyalar xududida qishloq aholisi bo'lmasa? O'zbekistondagi barcha shaharlar qishloq aholi joylari bilan o'ralganki, markaziy shahardan yo'ldosh shahargacha bo'lgan maydonlar bo'sh joylar emas, balki qishloqlar ketma-ket joylashgan hudud. Shuning uchun ham shahar aglomeratsiyalari tarkibida qishloq aholisi hissasi ko'rsatilishi maqsadga muvofiq bo'lar edi. Shulardan kelib chiqqan holda va ilmiy to'plamlarimizni talabalar, magistrantlar, yosh tadqiqotchilar o'qishini hisobga olib shahar aglomeratsiyalari to'g'risida umumiy fikrlarni aytishni lozim topdik [113].

Avvalo ko'pchilikka ma'lum bo'lsada, shahar aglomeratsiyasi tushunchasi - aholi joylashuvi to'g'risida bunday tizimlarining nomlanishi butun dunyoda bir xil emas. Shahar aglomeratsiyasi iborasi bilan birgalikda ba'zi mamlakatlarda konurbasiya va boshqa iboralar qo'llaniladi. Lekin, ko'pchilik mamlakatlarda, shu jumladan MDH mamlakatlari va O'zbekistonda ham shahar aglomeratsiyasi iborasini qo'llash qabul qilingan.

Aglomeratsiya so'zi lotincha Agglomerare-qo'shib olmoq (prisoyedinyat, pribavlyat) iborasidan olingan bo'lib, uning mohiyati to'g'risida, ya'ni qanday hududlar shahar aglomeratsiyalari qatoriga qo'shilishi to'g'risida bir xil fikr yo'q. Biroq hozirgi vaqtda ko'pchilik tadqiqotchilar shahar aglomeratsiyalariga taxminan quyidagicha ta'rif beradilar:

- shahar aglomeratsiyalari bir markaziy shaharning o'zining tevarak-atrofidagi aholi joylari bilan o'zaro intensiv mehnat, madaniy-maishiy rekreasiya va boshqa aloqalar orqali bir xil hayotga kirishib ketishidir.

E'tibor beramiz, o'zining tevarak-atrofidagi aholi joylari bilan (faqatgina yo'ldosh shaharlar bilan emas). U yoki bu shaharning tevarak-atrofi bilan intensiv aloqasini o'rganish esa umumiy emas, balki xususiy

(individual) tadqiqot o'tkazishni talab qiladi, chunki har bir shahar aglomeratsiyasi delemitatsiyasini alohida, umumiy "shablon"larsiz amalga oshirish lozim. Butun dunyoda shahar aglomeratsiyalari chegaralarini aniqlashda "izoxron" uslubi (metodi)dan foydalaniladi [44].

Shundagina har bir hududning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda shahar aglomeratsiyalarining tashqi chegaralarini belgilash va chegara ichidagi intensiv aloqalarni o'rganib, shahar aglomeratsiyasining holatiga baho berish mumkin. Shuning uchun alohida shahar aglomeratsiyalarining radiusi bir xil emas. Nyu-York aglomeratsiyasi radiusi bir mil, Moskva aglomeratsiyasi radiusi 100-120 km, Toshkent aglomeratsiyasi radiusi 70-80 km bo'lsa, Samarqand aglomeratsiyasi radiusi 35-45 km va h.k. Albatta, bitta maqola doirasida shahar aglomeratsiyalarining iqtisodiy-geografik shaharsozlik xususiyatlarini to'liq yoritish qiyin, o'ylaymizki, bu muammolarga qiziquvchi yoshlarimiz, muhtaram olimlarimiz A.S. Soliyev, O.B. Ota-Mirzayev, T.I. Raimov va boshqalarning ilmiy ishlariga murojaat qiladilar.

Shaharlarda jamoat markazlarining tizimini shakllantirish taqoza etiladi. Bu jamoat markazlari umumshahar markazini, rejaga kiruvchi tumanlar markazlarini, yashash va sanoat rayonlarining, dam olish zonalarini, har kuni foydalaniladigan savdo-maishiy xizmat ko'rsatish markazlarini, hamda ixtisoslashgan (tibbiy, o'quv, sport) markazlarni o'z ichiga oladi va bu jamoat markazlari shahar atrofidagi zonalaridan qatnash uchun ham qulay bo'lmog'i lozimdir.

Jamoat markazlarining soni, tarkibi va joylashtirilishi shaharning kattaligini, (shahar hududining katta yoki kichikligi), uning joylashtirish tizimidagi rolini va hududning funksional-rejaviy tashkil etilganligini hisobga olgan holda qabul qilinadi, katta va yirik shaharlarda, hamda shahardagi strukturali qismlarga ajratilgan umumshahar markaziga ega bo'lgan shaharlarda, shahar ahamiyatidagi markazlar bilan to'ldiriladi. Kichik shaharlar va qishloqlardagi aholi yashaydigan joylarda jamoat markazlari shakllantiriladi va ularni yashash joylari ko'ndalik foydalaniladigan obyektlar bilan to'ldiriladi. Umum shahar markazida uning o'lchamlariga va loyihaviy tashkillantirishga ko'ra o'zaro bog'langan jamoat muhitlari (bosh ko'chalar, maydonlar, piyodalar zonaları) ning sistemasini shakllantirish taqoza etiladi, ular umum shahar markazining yadrosini tashkil etadi. Tarixiy shaharlarda umumshahar markazining yadrosini tarixiy qurilish zonasida to'liq va qisman shakllantirishga yo'l qo'yiladi, lekin bunda tarixiy tarzda tashkil topgan muhitning bus-butunligini ta'minlash shartining to'liq bajarilishi talab etiladi [28].

Aglomeratsion savdo majmualarining arxitekturaviy yechimi, uning obyektlarini shaharsozlik nuqtai nazaridan to'g'ri joylashtirish yo'llarini takomillashtirish dolzarb hisoblanadi. O'zbekiston viloyat markazlarida Aglomeratsiya savdo majmualarini asosiy yo'llarda joylashtirilishini hisobga oladigan bo'lsak, viloyatlararo o'zaro aloqalarda uning naqadar muhimligi yuzaga chiqadi.

O'zbekiston viloyatlarda Aglomeratsiya savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining shakllanishida ijtimoiy - iqtisodiy va shaharsozlik omillarining ta'siri:

Savdo majmualarini shakllantirishdagi ijtimoiy-iqtisodiy va shaharsozlik omillari qo'yidagicha turlarga bo'linadi:

- viloyat va shahar aholisi sonining o'sishi;
- aholi punktlari aloqalarining rivojlanishi;
- transport tizimining rivojlanishi;
- savdo-maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarining rivojlanishi;
- shaharsozlik tizimlarining o'zgarishi.

Tabiiy-iqlimiy omillarga qo'yidagilar:

- hudud landshafti;
- iqlimiy sharoitlar;
- shamol esish sharoitlari;
- havo namligi sharoitlari.

Savdo texnologik omillar qo'yidagicha:

- savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarning turlari;
- savdo tizimidagi korxonalarni zamonaviy takomillashtirish;
- savdo tizimi omillarini markazlashtirish.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillarga:

- aholining o'sishi;
- aholi talablarining oshishi;
- aholi daromadlarining o'sishi;
- savdo-maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarining rivojlanishi.

Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmua binolarini shakllantiruvchi omillar:

Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish binolari va inshootlari arxitekturasi ijtimoiy-iqtisodiy, shaharsozlik, ekologik, funksional, hajmli-rejaviy, kompozision-badiiy omillarning o'zaro va birgalikda ta'siri ostida shakllanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar savdo-maishiy xizmat ko'rsatish binolarini me'moriy loyihalashiga qanchalik tez ta'sir qilishini tarix yaqqol namoyish qilib bergan. Bu davr savdo majmualarining u yoki bu turiga

bo'lgan ehtiyojni, shuningdek har bir tur ichidagi tarixiy davr va iqtisodiy tuzulma uchun mos bo'lgan aniq xususiyatlarni belgilab beradi.

Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish binolarini loyihalashtirishga yondashish natijasida shakllanib ulgurgan viloyat shahar markazlarini qabul qila olishi mumkin bo'lgan miqdorda ko'proq dominantalar yaratilishiga olib keladi [23, 28]. Shaharsozlik boshqaruvida ahamiyatli mavqyega ega yirik savdo majmualar qurishga bo'lgan talab va buyurtmalar hajmi kun sayin ortib borishi kuzatiladi.

Shaharsozlik nuqtai nazarida ko'rib chiqilsa bu holat ikki tendensiya sifatida aks ettiriladi:

- funksiya kooperatsiyasi va ixtisoslashuvi viloyat shaharlar markazida savdo majmuasi joylashgan ko'p qavatli kompleks bo'lishini talab qiladi;

- funksiyaning qismlari ajratilishi shahar markazidan uzoqda joylashgan kam qavatli savdo majmualar binolari qurishni taqozo qiladi.

Shu joizdan Qashqadaryo, Jizzax, va Xorazm viloyatlari uchun davlat ahamiyatidagi yo'llarda Aglomeratsiya savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmuasi taklif va tavsiyalari berildi.

Bu kabi yondoshuvlar viloyatlardagi mintaqaviy iqlim sharoitlari, qurilishning mahalliy xususiyatlari, uzoq muddatga xizmat qiladigan savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini ko'lamini kengaytirilishiga asoslanadi [23].

Shunday qilib, yangi zamonaviy savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarni mintaqalarda sifatli rivojlanishi zarur. Ekologik qurish, birinchi navbatda, mintaqaviy farqlashlarga ega va ularni hisobga olgan holdagina savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini yaratish mumkin.

Ayniqsa Qarshi, Urganch, va Jizzax viloyat shaharlari aholi punktlaridagi istiqomat hududlarining rejali tuzilmasini savdo markazlari, imoratlari, ko'cha-yo'l tarmog'i, umumiy foydalanishdagi ko'kalamzorlashtirilgan hududlarning o'zaro bog'lanishini va, shu bilan birga, umuman, aholi punktining maydoni va hududining tabiiy sharoitlariga bog'liq bo'lgan rejali tuzilmasini inobatga olgan holda savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini loyihalashtirish lozim.

Biz ko'rib chiqayotgan viloyat va shaharlarda o'z zonalari, dam olish zonalari, kundalik ehtiyojlar uchun savdo-maishiy xizmat ko'rsatish markazlari, shuningdek shahar yaqinida, magistral yo'llar bilan joylashtirilishi mumkin bo'lgan savdo markazlar mavjud bo'lgan tizimini shakllantirish lozim.

Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini rejalashtirilishiga bog'liq ravishda, viloyat shahar yadrosini tashkil etuvchi o'zaro bog'langan (bosh ko'chalar, maydonlar, piyoda zonalari) va imkoniyati cheklanganlar uchun tizimlarini tashkil etish lozim.

Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish tizimini shakllantirishning shaharsozlik konsepsiyasi ishlab chiqilgan bo'lib, unga muvofiq har bir shaharsozlik tuzilmasi uchun muayyan xizmat ko'rsatish bosqichi mos kelishi kerak:

- shaharga - epizodik xizmat ko'rsatish,
- turar-joy tumaniga-davriy xizmat ko'rsatish,
- mikrotumanga - kundalik xizmat ko'rsatish [23, 87].

Bu holat shahar aholi punktlarining boshqa aholi punktlari bilan aloqasi, ish joylarining tarqalishi, mehnatning mavsumiyligi va ayrim turdagi shahar aholi punktlarida yashovchi aholining mavsumiy ish bilan ta'minlanganligi kabi xususiyatlari bilan bog'liq.

Shu munosabat bilan Aglomeratsiya savdo va maishiy xizmat ko'rsatish markazlarining tashkillashtirish aholi punktlarining shakllanishi va tarkibi, shahar hududlarini kengayishi va aholi punktlari tizimlarining bir qismi sifatida aholi punktlariaro xizmat ko'rsatish markazlari tarkibidagi o'zni va roliga bog'liq.

Aholi punktlaridagi savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari tizimining ichki tashkil etilishi har bir aholi punktining mustaqil funksional ahamiyatini va alohida aholi punktlarining bir-biri bilan va shaharlarda joylashgan savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari bilan bog'lanishini o'z ichiga oladi. Shaharlararo savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari tizimini, shuningdek, har bir aholi punkti turar-joylararo tizim tarkibidagi o'zni va rolini belgilashda aholi punktlari o'rtasidagi madaniy-maishiy aloqalar murakkab ekanligini hisobga olish kerak.

Aglomeratsiya savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining shakllanishiga quyidagilar ta'sir qiladi:

- joylashuv-joyning tabiati;
- hududdan foydalanish xususiyatlari va uning ijtimoiy - iqtisodiy rivojlanish darajasi;
- transport tarmog'ining zichligi va transport vositalarining tabiati [1, 22].

Shu munosabat bilan viloyat aholisiga savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini tashkil etish va shahar aholi punktlari markazlarini shakllantirishdagi asosiy fundamental farqlarni birinchi navbatda mintaqaviy farqlarga mos ravishda kuzatish mumkin:

Aholi punktlariaro savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari tizimida aholi punktlari tipologiyasini va ularning elementlarini yig'indisini belgilaydigan o'xshash sharoitlarga ega bo'lgan hududlarni aniqlashning asosiy farqlovchi belgilari quyidagilardan iborat:

- yuqori darajadagi markazlarning transportdan foydalanish imkoniyati (transport mavjudligi daqiqalarida);
- hududning urbanizatsiya darajasi (shahar aholi punktlari tarmog'ining zichligi, shahar aholisining zichligi);
- shahar aholi punktlari tarmog'ining tuzilishi (aholi punktlari tarmog'ining funksional turlari, o'lchamlari, zichligi);
- qishloq aholi punktlarining o'zaro bog'liqlik darajasi (funksional aloqa, yo'l tarmog'ini rivojlantirish);
- hududning xalq xo'jaligiga ixtisoslashuvi va uning ijtimoiy - iqtisodiy rivojlanish darajasi;
- tabiiy-iqlimiy sharoitlari hisobga olish.

O'rganilayotgan viloyatlarda aholi punktlari asosan uchta past darajadagi markaz sifatida ishlaydi [8, 36, 55]. Ushbu turdagi tumanlar ichidagi mahalliy farqlar hududlardan foydalanishning funksional xususiyatlariga va aholi punktlari tarmog'ining rivojlanishiga qarab markazlar turli xil qurilishi tufayli yuzaga keladi (konchilik zonalarida, rivojlangan sanoat aholi punktlari tarmog'i, rekreasion hududlar va boshqalar).

Xizmat ko'rsatish muassasalarining standart darajasiga erishilgan hududlarda shahar aholi punktlari markazlarini shakllantirishda aholi punktlariaro xizmat ko'rsatish markazlarini oqilona tashkil etish va mavjud jamoat binolari fondining muhim qismini almashtirish asosiy vazifalar hisoblanadi [95].

Shaharsozlik omillari va undagi transport tarmoqlarining rivojlanganligi (joylashuvi) Aglomeratsiya savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualariga keluvchilarning soniga ta'sir ko'rsatib, aholini xaridorlik imkoniyatlari asosida savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari joylashuvini to'g'ri tanlanishi maqsadga muvofiqdir.

Bunday savdo - maishiy xizmat ko'rsatish majmualariga bo'lgan talab kundan kunga ortib bormoqda. Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining alohida-alohida joylashgan do'konlar va boshqa xizmat ko'rsatish obyektlariga nisbatan aholi uchun bir qancha qulayliklar ta'minlashi aniqlandi:

- xaridor bir joyning o'zida kam kuch va vaqt sarflab, kerakli xaridlar qilish imkoni mavjud;

- umumiy ovqatlanish savdo-maishiy xizmat ko'rsatishdan foydalanish imkoniga ega;

- butun bir oila yoki guruh a'zolari bo'sh vaqtlarini, bir joyda, barcha qulaylik va keng imkoniyatdan foydalangan holda dam olishlariga qo'shib savdo qilishlari mumkin.

Quyidagini ta'kidlash joizki, viloyatlar markazlari bo'lgan yirik shaharlarda aglomeratsiya savdo-maishiy xizmati ko'rsatish tizimi umuman tashkil qilinmagan. Aglomeratsiya savdo-maishiy xizmati ko'rsatish tizimi mavjud transport yo'llari bilan bog'liq holda tashkil qilinadi, natijada jamoat transportidan foydalanish samarali bo'ladi.

O'rganilayotgan viloyatlardan Qashqadaryo, Xorazm va Jizzax shahar markazlarida aholining talablari oshishi bilan savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini tashkil etish alohida korxonalarining konsentsratsiyasiga asoslanmagani va yagona me'moriy rejalashtirish tuzilishiga ega bo'lmaganligi ko'zga tashlanadi. Bu shuni anglatadiki, shahar tuzilishi nafaqat savdo-maishiy xizmat ko'rsatish obyektlari joylashgan shahar hududining, balki yagona funksional obyektlar majmuasi bo'lgan shahar hududining zonasi hisoblanadi.

Mavjud savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining yirik shaharlarda savdo va maishiy xizmat ko'rsatish tizimi vertikal tuzilish tamoyiliga asoslanadi. Tizimning bunday holati har doim ham maqsadlarning to'laqonligini ta'minlamaydi, shuningdek shahar aholisi va tashrif buyuruvchilar miqdori hisobga olinmaydi.

Shuni ta'kidlash kerakki, mavjud sharoitlarda shahar markazlari yuqori funksional rivojlanishiga erishadilar va shuning uchun tortishish zonasi va chetki zonalardan kelganlar ehtiyojlarini to'liq qondirish imkoniyatiga ega emaslar (yuqori sifatli darajasini ta'minlamaydilar) [105].

Kichik funksional salohiyati tufayli shaharlarning o'rta hududida va chetroq hududlarida joylashgan savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualari tashqi transport kommunikasiyalaridan uzoqda joylashgan va shahar markazi bilan (olis) bog'lanish imkoniyati cheklangan.

Hozirgi sharoitda shaharsozlik tizimining o'zgarish omillari yirik shahar aholisining rejalashtirish tizimlarini hisobga olgan holda savdo-maishiy xizmat ko'rsatish tizimini takomillashtirish, davriy va epizodik xizmatlarni taqdim etadigan shaharda joylashgan savdo markazlarini tashkil qilish muhimdir [21]. Shahar savdo markazlarini shahar aholisi harakatining asosiy transport markazlari yaqinida joylashtirishni hisobga olgan holda tashkillashtirish talab etiladi.

Ularni joylashtirishning asosiy talabi - transportning qulayligini ta'minlashdan iborat. Shuning uchun shaharni loyihalashda savdo-maishiy

xizmat ko'rsatish korxonalari – katta do'konlar, ixtisoslashtirilgan do'konlar, ovqatlanish muassasalari quyidagicha joylashtirish talab qilinadi:

- savdo - maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari;
- uy sharoitida xizmat ko'rsatish korxonalari;
- mamlakat aholisining eng katta konsentrasiyasi va shaharga avtomobil yo'llari tizimi, shahar va tashqi transportning katta tugunlari [14, 35, 96] bilan birgalikda joylashtiriladi.

Aglomeratsiya savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining mijozlari uchun, nafaqat xizmat ko'rsatishning to'laligi va vaqt sarfini tejash mumkinligi balki, ilg'or xizmat ko'rsatish shaklini keng qo'llash, zamonaviy mexanizatsiya vositalarini ishlatish va rasional jihozlash natijasida xizmat ko'rsatish sifatini keskin oshirish imkonini ochib beradi [72].

Shaharning asosiy ta'sir zonasidan aholi kelishini, shuningdek, ular uchun davriy va epizodik xizmatlarning tashkil etish ham muhim masala hisoblanadi. Shahar markazidagi kunlik aholining yuqori konsentrasiyasi, davriy va epizodik muassasalarining belgilangan tizimini yaxshilash, shahar o'rta zonasida va tashqi transport vositalari bilan bog'liq chetdagi zonalarda savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari tashkil etish dolzarbdir [76].

Tarixning guvohligi shuni ko'rsatadiki, urbanizatsiyaning rivojlanish jarayonida bo'ladigan ijtimoiy-iqtisodiy va shaharsozlik o'zgarishlar o'sha davr imoratlarining arxitekturaviy yechimi va loyihalariga keskin o'zgartirishlar kiritib boradi. Vaqtning o'tishi jamoat binolarining biron bir turi uchun hamda ushbu tarixiy davr taqozosi bilan iqtisodiy jarayon uchun xarakterli bo'lgan aniq xususiyatlarga oid talablar qo'yadi.

Shaharsozlik omili asosida savdo-maishiy xizmat ko'rsatish markazlarini aglomeratsiya strukturasi muhim nuqtasida joylashishini talab qiladi [45].

Shahar hududi asosan, funksional foydalanishni e'tiborga olgan holda seliteb, ishlab chiqarish va landshaft-rekreasion qismlarga ajratiladi. Seliteb hududda turar-joy fondi, jamoat bino va inshootlari joylashtiriladi. Jamoat binolarining soni, tarkibi va joylashtirilishni shahar kattaligiga, hudud funksional-rejaviy tashkillashtirilishiga va uning aholini joylashtirish sistemasidagi roliga qarab qabul qilish maqsadga muvofiqdir [87].

Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari uchun tanlangan maydon, unga kirish va chiqish joylarning qulayligi hamda jamoat va individual transport tugunini yechish uchun to'xtash joyi bilan ta'minlashi nuqtai nazaridan tanlanadi [62].

Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini tashkillashtirilishiga va rejalashtirilishiga bog'liq ravishda o'zining o'lchamlari bilan

aglomeratsiya markazining yadrosini tashkil etuvchi o'zaro bog'langan jamoat fazosi (shoh ko'chalar, maydonlar, piyoda yurishiga mo'ljallangan zonalar)ning sistemasini rivojlanishiga bog'liq bo'lib qoladi. Bugungi kunda, savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining turlari orasidagi aniq chegaralar yo'qolib, asosiy ta'sir etuvchi omillarga bog'langan holda o'zaro kirishgan yoki qo'shilgan, tarqoq holdagi ko'rinishlarda shakllanganligi aniqlangan [1, 29, 49].

Arxitektura va shaharsozlikda menejment usul va uslublarining kirib kelishi natijasida shahar rivojlanish ehtiyojlariga qarama-qarshi kelish holatlari ham uchrab turishi mumkin ekanligi, bu masalaga alohida e'tibor qaratish zarurligini ta'kidlamogda [29]. Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari (markazlari) savdo va maishiy xizmat ko'rsatish zanjirida muhim rol o'ynab, savdo, umumiy ovqatlanish va maishiy xizmat ko'rsatish faoliyatlarini birlashtiradi va aholi uchun zarur bo'lgan mahsulot (buyum) va turlicha xizmatlarning keng tanlovini yaratadi.

Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari (markazlarining) mijozlari uchun, nafaqat xizmat ko'rsatishning to'raligi va vaqt sarfini tejash mumkinligi, balki ilg'or xizmat ko'rsatish shaklini keng qo'llash, zamonaviy shaharsozlik, mexanizatsiya va texnik vositalarni ishlatish va rasional jihozlash natijasida xizmat ko'rsatish sifatini keskin oshirish imkonini ochib beradi. Korxonalarining yiriklashtirilishi, kooperatsiyalashtirilishi va savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari (markazlarning) bino va uning xonalaridan ko'p maqsadli faoliyat uchun ishlatilishi, qurilishga va ularni ekspluatatsiyasiga sarflanadigan harajatlarni sezilarli darajada kamaytiradi. Natijada, shaharsozlik va arxitekturaviy-rejaviy (badiiy) masalalarni yechish uchun keng imkoniyatlar tug'diradi hamda shahar qurilishida arxitekturaviy-kompozitsion jihatlar oson yechiladi [108].

Bugungi kunda, savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari (markazlari) uchun aniq bir ta'rif va to'xtam berilmaganligining asosiy sababi, uning ixtiyorida qanday funksiyalar bajarilishi va kompleks xizmatlar to'plami qanday ko'rinishda, hamda bog'lanishda bo'lishi kerakligini aniqlash juda murakkab bo'lib qolmoqda. Shunga qaramay, savdo-maishiy xizmat ko'rsatish markazlari katta shuhrat qozonib dunyo amaliyotida keng ommalashmoqda.

Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari (markazining) mohiyatini ochish uchun, bu so'z birikmasini ikkiga bo'lib, ya'ni savdo (majmua) markazlarini alohida o'rganish maqsadga muvofiq.

Savdo maishiy xizmat ko'rsatish majmualari - umumiy qabul qilingan ma'noda turli xildagi mahsulot va buyumlarni xarid qilish mumkin bo'lgan joy deb qaralmoqda.

Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari (markazlari) kecha-kunduz ishlashi zarur. Bunda, asosiy va turli xildagi xizmatlarni taqdim qilinishi va ularga qo'yiladigan talablar ham turlicha bo'lganligi sababli madaniy va savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini (markazlarini) bir qatorga qo'yib bo'lmaydi [29, 62].

Ko'p soha mutaxassislarining birgalikda qilgan xulosalari natijalariga e'tibor bersak, xarid qilish bilan dam olishni birgalikda olib borilgan hollarda, tashrif buyuruvchilar xaridlaridan ko'proq xursand bo'lishib, charchashmaydi va savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmuasida (markazida) xarid mablag'idan tashqari, ortiqcha (o'z) mablag'larini shu maskanda qoldirib ketishadi. Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining ommabopligi va mashhurligi ham shunda.

Shu sabab, bozorning bu segmenti tez rivojlanmoqda. Birinchi savdo markazlarining paydo bo'lishi, endigina ellik yil to'lgan bo'lsa ham, investisiyalar miqdori yildan-yilga oshib bormoqda [29, 62].

Albatta, o'rganilayotgan viloyatlarda savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari foyda keltirishi va kiritilgan sarf-harajatlar o'zini oqlashi uchun bunday inshootlarni chuqur o'ylangan konsepsiya asosida loyihalash shart. Konsepsiya - iste'molchilar bozori tahlili asosida xaridorlarni jalb qilish usullari, savdo-maishiy majmua markazlarini bo'lim-bo'lmalarda foydali maydonlarning joylashuvi hamda uzviy bog'liqligiga qo'shib, savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualariga beriladigan sayqal, uning bezalishi va jihozlanishi kabi ko'pgina omillarni qamrab oladi [29,61,62].

Bunday ommabop Aglomeratsiya savdo-maishiy xizmat ko'rsatish maskanlarga bo'lgan talab, kundan kunga, ortib bormoqda.

Xulosa qilib aytish mumkinki, bugungi kunda savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari uchun aniq bir ta'rif va to'xtam berilmaganligining asosiy sababi, uning ixtiyorida qanday shaharsozlik funksiyalar bajarilishi va kompleks xizmatlar to'plami qanday ko'rinishda hamda bog'lanishda bo'lishi kerakligini aniqlash juda murakkab bo'lib qolmoqda.

1.2. Savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining tarixiy shakllanishi

O'zbekiston viloyat markazlarida savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari arxitekturasi shakllanishidagi tarixiy an'alarini tadqiq qilish va aniqlash asosida ulardan zamonaviy me'morchilikda foydalanish bo'yicha takliflar ishlab chiqish muximdir.

O'zbekiston tarixiy shaharlarida qurilib bizgacha saqlangan va saqlanmagan an'anaviy bozorlar va savdo inshootlari (timlar, toqlar, chorsular va rastalar) hamda ular asosida qurilgan zamonaviy savdo va maishiy xizmat bino va inshootlari majmualari quyilgan masalalarning xal qilinishida muxim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Tadqiqot predmeti esa ushbu binolar va inshootlarning tipologiyasi va arxitekturasini o'rganish va shu asosda savdo va maishiy xizmat obyektlari majmualarini shakllantirishning samarali yo'llarini aniqlashdan iboratdir.

Sharq bozorlarining shakllanish ibtidosi, aftidan juda qadimgi zamonlardan boshlangan. Qadimgi "Avesto" kitobida "Chavrusuk" so'zi keltirilib, u mutaxassislarning fikricha, to'rt tomonli bozor, ya'ni hozirgi chorraha bozori yoki chorsu ma'nolarini anglatgan. Bunda esa chorsuning dastlab savdo inshooti emas, balki chorrahada joylashgan bozor bo'lganligini va keyinchalik ushbu bozorda qurilgan binoga chorsu nomi o'tganligini anglash mumkin [53, 54]. Chorsu so'zidagi "su" qo'shimchasi esa qadimgi sug'dlarning "suk" so'zidan kelib chiqib bozor degan ma'noni bildirgan.

Milodgacha VII-V asrlarda Turonning iqtisodiy taraqqiyoti yuqori darajaga erishildi. Hiyla keng quloch yozgan sug'orish tartibiga asoslangan dehqonchilik rivojlanadi, birinchi yirik shaharlar (Afrosiyob, Yerqurg'on va Uzunqir) paydo bo'ladi [37].

Hunarmandchilik taraqqiy etadi. Ahmoniylar hukmronligining o'rnatilishi bu yerda qulchilik munosabatlarining taraqqiyotini jadallashtiradi. Bu munosabatlar Iskandar Zulqarnayn va selevkidlar davrida yanada keng tarqaldi. (Iskandar Zulqarnayn Nuh payg'ambar avlodidan bo'lgani uchun adolat va haqiqat o'rnatgan donishmand fotih sifatida Sharq-musulmon adabiyotida ijobiy siymo sifatida ko'rsatiladi) [77]. Boshqa yozma manbalar va me'moriy yodgorliklar ham O'rta Osiyoda bozorlarning islom davrigacha shakllanganligidan dalolat beradi.

Jumladan, Qadimgi Panjkent shahrida o'tkazilgan qazishmalarda VII asr oxiri va VIII asrning boshida qurilgan ikkita bozor majmuasining xarobalari topilgan. Ulardan biri aynan shahar chorrahasida joylashgan bo'lib, bir nechta kichik savdo va hunarmandchilik xonalaridan tuzilgan. Ikkinchi bozor esa shahar bosh ko'chalaridan biriga tutashib, bu yerdagi maydon atrofida joylashgan savdo do'koni va hunarmandchilik ustaxonalaridan shakllangan.

Qadimgi Panjkentda ushbu bozorlardan tashqari shahar ko'chalari bo'ylab joylashgan rastalar ko'rinishidagi savdo do'konlar ham bo'lgan. Xom g'ishtdan qurilgan bu savdo imoratlar ko'pincha jamoat va turarjoy binolariga tutashgan bir qavatli va bir xonali do'konlarni tashkil qilgan.

Panjikentda ikki xonalik savdo yacheykalari ham qurilib, ularning devorlari yupqa, tomlari esa tekis ishlangan [39, 54].

Ilk o'rta asr shaharlarida bozorlar, asosan, shahriston ichidagi chorrahalarda, ark-qal'alar darvozalar oldidagi maydonlarda va ko'chalarda joylashib, bu davrda hali alohida qurilgan mahobatli savdo inshootlari shakllanmagan. Ushbu davr savdo inshootlarining turlariga ko'chalar bo'ylab joylashgan savdo rastalari, do'konlar va hunarmandchilik ustoxonalari kirgan xolos.

X-XI asrlardan boshlab esa O'rta Osiyodagi bozorlar ijtimoiy-siyosiy sharoitlarning yaxshilanishi bilan shaharlarning asosiy savdo jamoa markazlariga aylana boradi. IX-X asrlarda O'rta Osiyoda shahar madaniyati, hunarmandchilik va iqtisodiyot gullab-yashnaydi. Bu davrda nafaqat mahallalar, balki shaharlar ham turli xil hunarmandchilik mollarini ishlab chiqarish va savdo markazlariga aylana boradi [51].

Bu esa shaharlarning hududiy kengayishiga, ya'ni shahriston devorlari ortida joylashgan "rabot" deb ataluvchi alohida hudud-shahar hunarmandchilik savdo qismining shakllanishiga sabab bo'ladi. Rabotda asosan hunar ahli, ayniqsa, olov bilan ishlovchilar va boy savdogarlar yashashgan. Hunarmandlar, asosan, o'zlarining uy-ustaxonalarida ishlab, shaharlardagi hunarmandchilik uyushmalariga birlashgan va gularlar hamda rabot bozorlarida savdo qilishgan [39].

Ana shunday bozorlardan biri XI asr Samarqand Sug'd bozori bo'lib, u Afrosiyob shaharchasidan janub tomondagi rabotda, hozirgi Registondan taxminan Siyob bozorigacha bo'lgan hududda joylashgan³⁵. Bozordagi markaziy o'rinni usti yopiq maxsus bozor inshooti Chorsu egallab, unda rabot darvozalaridan o'tuvchi ko'chalar kelib tutashgan. Ushbu chorsu bilan Afrosiyobning Kesh darvozasi orasida savdo ko'chasi joylashib, u o'sha Samarqand Sug'd bozoriga to'g'ri kelgan. Chorsudan boshlanuvchi ko'chalarda va yerdagi kichik maydonchalarda ixtisoslashgan savdo rastalari, hunarmandlar do'konlari va karvonsaroylar joylashgan.

Savdo ko'chasi bo'ylab joylashgan rastalar qatori "ras-at-toq" deb atalgan. Bu nomdagi "toq" so'zidan anglashiladiki, ushbu rastalar qatorining usti gumbazlar bilan yopilgan [109].

Chorsular, rastalar, toqlar va timlar; "Chorsu" gumbazlari bilan yopilgan savdo inshootlari tarzida adabiyotlardan bizga XI asrdan ma'lum. Chunonchi, tarixchi at-Tartusiyning ma'lum qilinishicha, O'rta Osiyoning ba'zi ilk o'rta asr shaharlarida chorsudan tashqari "tim" deb ataluvchi savdo inshootlari ham bo'lgan. Jumladan, shunday timlar Buxoro, Ispijob, Ushturkat, Chog'oniyon, Amul va boshqa shaharlarda qurilgan [39, 51].

“Tim” soʻzi dastlab “bozordagi rastalar ustida qurilgan tom” maʼnosini anglatib, keyinchalik istalgan meʼmoriy berk, yaʼni usti va atrofi yopiq savdo binosiga, alohida qurilgan bozor inshooti, ixtisoslashgan usti berk savdo hunarmandchilik koʻchasi va usti yopiq savdo rastalariga nisbatan ham birday qoʻllangan. Tarixchi al-Muqaddasiy “tim” soʻzini hatto koʻtara savdo va xorijiy savdogorlarga moʻljallangan karvonsaroylarga nisbatan ham ishlatgan. Qisqasi, ilk oʻrta asrlarda savdo bilan bogʻliq istalgan usti yopiq bino, koʻcha yoki inshootning “tim” deb atalishi mumkin boʻlgan [23, 77].

Taʼkidlash zarurki, tim binosining nafaqat usti, balki atroflari ham yopiq boʻlgan. Bunday savdo binolarida yozning jazirama issigʻida, qishu kuzning sovugʻi, qor-yomgʻirlarda ham bimalol himoyalangan holda savdo qilish mumkin boʻlgan.

XI asrga kelib Oʻrta Osiyoda savdo va tovar pul munosablari kredit veksel (chek) koʻrinishiga oʻta boshlaydi. Bu, oʻz navbatida, bozorlarda kreditlashgan yangi moliyaviy xizmat turi pul almashtiruvchilar, yaʼni sarroflar tashkilotini shakllantiradi. Buxorodagi “Toqi Sarrofon” binosi aynan shu maqsadda qurilgan maxsus bozor inshootidir.

Maʼlumki, XIV asr oxiri va XV asr Oʻrta Osiyo fuqaro meʼmorchiligi tarixiga, shu jumladan, bozorlar, savdo inshootlari va hunarmandchilik ustaxonalarining qurilish tarixiga yorqin harflar bilan yoziladi. Bu davr Amir Temur va temuriylar hukumronligiga toʻgʻri kelib, unda Buyuk Ipak yoʻlining asosiy harakatlantiruvchi kuchlari va katta qismining egalari turonliklar hisoblangan. Samarqand esa bu davrda ushbu yoʻlning markaziy savdo va tranzit shahri boʻlibgina qolmay, balki ilm-fan, sanʼat, madaniyat, meʼmorchilik va hunarmandchilikning ham yuksak darajada rivojlangan markaziga aylanadi [10, 39].

Samarqand ustalari va hunarmandlari ishlab chiqargan paxta gazlamalar, teridan tikilgan oyoq kiyimlari, ipakda tayyorlangan ustiboshlar, misdan yasalgan idish tavoqlar, otning egar-jabduqlari, chodir va oʻtovlar, ajoyib va nafis qogʻozlar butun Sharq-Gʻarbda mashhur edi. Shaharga savdo-sotiqni rivojlantirish uchun bozorlar, rastalar, timlar, karvon saroylar, sarroflar, doʻkonlar, hunarmandchilik ustaxonalari kerak edi. Amir Temur davrida dastlab hozirgi Registon maydonida qator ochiq savdo rastalaridan tashqari bosh kiyimlarini sotishga moʻljallangan maxsus savdo “Timi kulox furushon” (Bosh kiyim sotuvchilar timi) bunyod etildi. Bu davrda Samarqand bozorlari shunchalik serob ediki, turli tuman mollarni issiq iqlim sharoitida sotish uchun savdogarlar va xaridorlarga qulay boʻlgan usti yopiq katta bozor qurishga zaruriyat tugʻiladi. Shu sababli Temur butun shaharni Registondagi Tim orqali kesib oʻtadigan usti yopiq, savdo koʻchasini qurishga farmoyish beradi [53].

1936–1939 yillarda Samarqanda tadqiqot olib borgan olim Sh.Ye. Ratiyaning ma'lumotiga ko'ra, ushbu savdo ko'chasi Amir Temurning jome masjidida (hozirgi Bibixonim) va saqlanmagan Saroy Mulkxonim madrasasi binolari orasidagi maydonning janubiy qismida joylashgan timdan boshlanib, to Registon maydonigacha yetkazilgan. Boshqa ma'lumotlarga ko'ra, ushbu savdo ko'chasi shaharning janubiy-g'arbiy darvozalaridan biri “Chorsu”gacha davom ettirilgan. Shuni ta'kidlash kerakki, butunlay usti yopiq va keng savdo ko'chasi Temur davriga qadar nafaqat Samarqanda, balki butun Movarounnaxr va Xurosonda ham yo'q edi [78, 79].

Shu bois bunday usti yopiq bozor ko'chasini o'sha davr O'rta Osiyo me'morchilik va shaharsozlik san'atining chinakam yangiliklaridan biri deb qarash mumkin edi. Ana shunday usti yopiq bozor ko'chalari keyinchalik Xirot, Isfaxon, Urgench, Xiva, Buxoro va O'shda ham bunyod etiladi. Ispan elchisi Klavixoning xabar berishicha, Amir Temur davrida Samarqanda nafaqat kunduz, balki kechalari ham savdo qiladigan bozorlar mavjud bo'lgan [4, 39, 53].

Asosiy ko'chalar kesishgan joylarda chorrahadagi shahar bozorlaridan tashqari mahallalar markazlarida guzar bozorlari ham ishlab turgan. Bunday bozorlar, odatda bir necha rastalar, ustaxonalar yoki do'konlardan iborat bo'lgan. Bozorlar nafaqat shahriston ichida, balki unga yondoshgan rabodlar hududida ham ko'p bo'lgan.

Rabod bozorlari asosan shahristonga kiriladigan darvozalar va ko'chalar atrofida hamda rabod chorrahalarida joylashgan. Shaharlardagi bunday bozorlar tizimidan tashqari, Buyuk Ipak yo'li bo'ylab shaharlararo “yarmarka” bozorlari ham tashkil yetilgan. Bunday bozorlar, odatda, karvon yo'llarida, ular to'xtaydigan rabotlar va karvonsaroylar yonida shakllangan.

Mashhur musulmon sayyohi ibn Batutaning dalolat berishicha, XIV asrning birinchi yarmida Xorazmning poytaxti Urganch yirik iqtisodiy va madaniy markaz edi. Ayniqsa, u Xorazmning bozorlarini diqqat bilan kuzatadi. «Tig'izlik shu darajada ediki, oqibatda, men na orqaga, na oldinga surila olardim», -deb yozadi.

Yozda Jayxunda ko'plab kema qatnovi bo'ladi. Ular Termizdan arpa va so'li olib keladi. Sayyoh mashhur Xorazm qovunlarining mazasini maroq bilan tasvirlaydi. Qovun qoqini tayyorlash usulini ham ko'rsatib o'tadi. «Buxoro va undan keyin Isfaxon qovunlarini hisobga olmaganda, jahonning na Sharqida, na G'arbida Xorazmnikidek qovunlar yo'q. Qiziq, uni tilim-tilim qilib kesib, quyoshda quritadilar, keyin xaltalarga solib Xorazmdan Hindiston va Xitoyning uzoq shaharlariga olib ketadilar» [14].

XVI-XVII asrlarda O'rta Osiyo bozorlarida qurilgan savdo inshootlari toq, tim, chorsu, yopiq savdo ko'chalari va karvon-saroylar o'zlarining mahobatli me'moriy yechimlari bilan ilk o'rta asrlar davridagi bozorlar va savdo hunarmandchilik imoratlaridan keskin farq qilgan [53, 54].

Jumladan, XVII asrda Buxoro shahrining asosiy chorrahalarida Toqi Ordfurushon, Toqi Zargaron, Toqi Telpakfurushon, Toqi Sarrafon qurilgan. Toqi shaklida ko'p gumbazli beshta usti yopiq savdo inshootlari bunyod etiladi. Bulardan birinchisi va oxirgisi bizgacha saqlanmagan, qolganlari esa bugungi kunda ham foydalanib kelinmoqda. "Toq" so'zi bu yerda ham gumbaz ma'nosini anglatadi.

O'rta Osiyo tarixiy shaharlarida bozorlar va savdo inshootlarining shakllanish evolyusiyasi. A.S. Uralov ishlab chiqqan model:

Toqlar asosiy savdo zali-miyonsaroy, qator savdo rastalari va hunarmandchilik ustaxonalaridan iborat bo'lib, ular usti yopiq bozorlar tarzida shaharlar markazi, chorraha va chorsularda bunyod yetilgan. Toqi Zargaronning tarhi kvadrat shaklida bo'lib, uning ustini yopuvchi ulkan gumbaz o'rtada 8 ta arka ustiga o'rnatilgan. Ko'p qirrali gardishdagi 46 ta darchadan imorat ichiga yorug'lik tushib turadi. Dastlab bino ichida 30 dan ortiq zargarlik do'konlari va ustaxonalari joylashgan [39, 53].

Toqi Telpakfurushon tarhda olti qirrali bo'lib, binoning bosh markaziy gumbazi "miyonsaroy" ustida o'rnatilgan. Atrofdagi kichik do'konlar esa gumbazchalar bilan yopilgan. Toq ichida bosh kiyimdan tashqari kitob sotuvchilar va muqovasoz ustalarning do'koni bo'lgan. Shu bois ushbu bino ilgari "Toqi Kitobfurushon" deb ham nomlangan.

Toqi Zargaronga ulangan savdo ko'chasi bo'ylab unga yaqin joyda Abdullaxon timi qurilgan bo'lib, uning ham me'moriy yechimlari fazoviy berk, o'ta mahobatli va tektonik hajmli ko'rinishida ishlangan. Ichida 55 ta savdo ravoqi bo'lgan ushbu yopiq bozor-tim kamyob va qimmatbaho gazmollar savdosiga mo'ljallangan. Toq va tim binolarining shakllanishi shaharlarda savdo madaniyatining oshib borishi, kamyob va qimmatbaho mollarni chang va yoginlardan holi bo'lgan usti yopiq soyabon, doimiy qulay va ishonchli savdo do'konlarida sotish ehtiyojlaridan kelib chiqqan. Bunday me'moriy berk, yopiq savdo inshootlarini qurishda mahalliy issiq va quruq iqlim sharoitlari hamda shaharlar bozorlarining shakllanish evolyusiyasi ham e'tiborga olingan (*1 bob 10-ilovada*).

Toq va tim binolarining shakllanishi shaharlarda savdo madaniyatining oshib borishi, kamyob va qimmatbaho mollarning chang va yog'inlaridan holi bo'lgan usti yopiq soyabon, doimiy qulay va ishonchli savdo do'konlarida sotish ehtiyojlaridan kelib chiqqan. Bunday me'moriy

berk, yopiq savdo inshootlarini qurishda maxalliy issiq va quruq iqlim sharoitlari ham e'tiborga olingan [78].

Bozorlar nafaqat savdo, balki hunarmandchilik markazi ham bo'lgan. Toshkentning "Chorsu" bozori har xildagi mollar bilan savdo qiluvchi ochiq ko'rinishiga ega bo'lgan bozorgox maydonlar, ayvon va do'kon ko'rinishidagi hunarmandchilik rastalaridan iborat bo'lgan.

Eronning Tabriz shahrida shakllangan tarixiy bozorlar. Bosh bozorning reshetkasimon me'moriy to'qimasi (Sh.D. Asqarov bo'yicha). 1-ochiq maydonlar; 2-yarim ochiq maydonlar; 3-piq maydonlar; 4-masjidlar, madrasalar, maqbaralar.

Bozorlarning rivojlanishi shaharlar o'sishiga mos tarzda nuqta va chiziq konsepsiyasida o'z aksini topadi: markaz, ya'ni nuqta makonda va zamonda harakatlanib chiziqni, ya'ni bozorning chiziqli shaklini yaratgan [5]. Bu konsepsiya bozorlarning uchta ajralib chiqqan tiplari orqali quyidagicha belgilanadi: bozor nuqtasi—bu ochiq maydoncha, tugun yoki ixcham panjaraga, vaqt o'tishi bilan esa bu nuqta rivojlanib chiziqqa, ya'ni savdo ko'chasi yoki cho'zilgan bozor panjarasi—me'moriy to'qimasiga aylanadi.

Quyida biz tarixiy bozorlar va savdo inshootlarining shakllanish va rivojlanish evolyusiyasini XVI-XIX asrlardagi Isfaxon, Tabriz va Xaleb shaharlari tajribasida qarab chiqamiz (*1 bob 8-ilovada*).

Usti yopiq savdo ko'chasi shahar tuzilishida bozor nuqtaning o'rtasida 250 metrga ko'chishi orqali shakllanadi va bu, odatda, bozor gumbazlarining (Buxorodagi Toqi Zargaron va Toqi-Telpak furushon gumbazlarining orasidagi masofa ham shunday) yoki boshqa yirik savdo majmualarining joylashgan o'rni bilan belgilanadi (Eronning Isfaxon, Tabriz va Koshon shahri bozorlari). Juda uzun bozor ko'chalari ham, har 200-250 metr narida joylashgan ko'chalar ham bozorlar funksiyasini bajaradi. Bunday standart masofa doirasining bozor ko'chasidagi harakat maromi bosh ko'chaga yon tutashgan va boshi berk ko'chachalar orqali jamoat binolari hovlilariga ulanadi; yon tomonlar va gumbazlardan tushayotgan yorug'liklar, imoratlarning fasadlari, oraliq devorlari bozor uchun umumiy bir modul to'riga me'moriy to'qimaga aylanib ketadi [2].

XX asr boshlarida ushbu bozorda jami qirqga yaqin savdo maydonlari va rastalar bo'lgan. Gallabozor, Arabbozor, Gilambozor, Kiygizbozor, Ko'rpabozor, Tovukbozor, Kulolbozor, Mevabozor va Sabzavot kabi bozorcha maydonlari hamda Bazzozlik, Zargarlik, Sabzavot kabi bozorcha-maydonlar hamda Bazzozlik, Zargarlik, Kunchilik,

Sovungarlik, Etikdo`zlik, Misgarlik kabi rastalar shular jumlasiga kirgan [77].

Bozorlar aholi uchun xordiq chiqaradigan joy vazifasini ham bajargan. Maddox, masxaraboz, polvon, dorboz kabilar o`z san`atlarini asosan bozorlarda namoyish qilishgan. Bozor choyxonalarida xonandalar, sozandalar, shoirlar tuplanishib turishgan, askiyabozlar esa hazil mutoyiba qilishgan. Ramazon oylarida bozor kechalari ham davom etgan. Bunday savdo bozorlar "bozori sha`b" deb atalgan.

Keyingi XVIII-XIX asrlar va XX asr boshlarida O`rta Osiyo shaharlarida qurilgan savdo bozor inshootlarining turlari, tizimi va arxitekturasida deyarli o`zgarishlar sezilmaydi. Bu davrda faqat karvon-saroy va tim hamda tim va darvozaxona binolarini yaxlit savdo majmualariga aylantirishdek ijobiy tajribalarni kuzatish mumkin. Xivadagi Olloqulixon karvon-saroyi va timi, Polvondarvoza timi va darvozasining kurilishi bunga misoldir.

Xivadagi Ollaqulixon karvonsaroyi va timining tashqi va ichki ko`rinishlar tektonik ko`rinishga ega [10, 14, 52] .

Karvonsaroy va tim, tim va darvozaxonaning bunday yopiq bozor majmuasi ko`rinishida qurilishi Xivaning mahalliy issiq iqlim sharoitidan kelib chiqqan. Issiq va quruq, chang va to`zonli iqlim shaharning eng gavjum joyi hisoblangan bozorni aynan shunday, ya`ni hajmiy yopiq va berk, me`moriy yaxlit uslubda qo`rishini taqozo yetgan. Olloqulixon karvon-saroyiga tim orqali kiriladi [4, 53].

Timning uzunligi 74 metr, eni 26,5 metr bo`lib, u nafaqat yopiq savdo ko`chasi, balki Ichan qal`ani tashqi Dishon qal`a bilan bog`lovchi usti uch qator gumbazlar bilan yopilgan dalon hamdir. Uning o`rtasida katta gumbazli zal (Miyon saroy) bo`lib, undan karvon-saroyga o`tiladi. Tim ichki va tashqi tomondan peshtoq bilan tugallangan. Ushbu majmuaning ichi yozda doimo salqin, qishda esa iliq va yorug` muhitga ega.

Polvondarvoza Ichan qal`adagi bozor maydoniga o`tishdagi yopiq savdo ko`chasi (tim) bilan qo`shilib yagona me`moriy majmuani tashkil qilgan Xivadagi Polvondarvozaga tutash yopiq, savdo ko`chasining arxitekturasi tektonik yechimga ega. Majmua ichidagi savdo ravoqlari ko`cha betlari bo`ylab qator joylashgan. O`rtadagi dalon hamda chetki ravoqlar usti gumbazlar bilan yopilgan [10, 37].

Xiva ob havosi yozda shunchalik issiqki, hatto bundan ko`cha do`konlari, karvon-saroilar va madrasalarning tashqi devorlari yoki kursilari ichiga taxmon ko`rinishida ishlangan qator va chuqur o`yik ravoqlik yopiq savdo ayvonlari shaklini olgan.

O`rta Osiyoning issiq va quruq iqlimi sharoitidagi davomli yoz faslida havoning yuqori harorati va kuchli quyosh radiyasiyasi tufayli insonning soya va salqin muhitga bo`lgan ehtiyoji ortib boradi. Bu holat insonning kundalik turmush sharoitini va shahar ijtimoiy hayotini me`moriy tashkil qilishda ham sezilib turadi [78].

O`rta Osiyo iqlimi bilan bog`lik ushbu qonuniyat fuqaro me`morchiligi va shaharsozlik yechimlarida ham o`z aksini topgan.

Jumladan, u issiq iqlim sharoitida bozor muhitini soya salqin tashkil qilish va shunga mos tarzda savdo inshootlarini shakllantirishni taqozo yetgan. Samarqand va Shahrisabzda qurilib bizgacha saqlangan o`rta asr chorsulari, Buxoro va Xivadagi toq va timlar, Samarqandda Amir Temur davrida qurilgan bozor (yopiq savdo ko`chasi), Ko`xna Urgench, O`sh va Markaziy Osiyoning boshqa tarixiy shaharlarida qurilgan yopiq bozorlar fikrimizning dalilidir [4, 59, 77].

Xususan yopiq savdo hunarmandlar ko`chasini tashkil qilgan O`sh bozorining uzunligi 800 metr bo`lib, usti yog`och ustunlar va to`sinlar ustiga tashlangan qamishlar bilan yopilgan. Ayrim savdo ko`chalari esa yogoch ustunlar va xarilar ustiga tortilgan qator buyralar yoki loy bostirmalari ko`rinishida bo`lgan. Umuman tashqi me`moriy hajmiy ko`rinishi berk, yopiq tarzda qurilgan bozorlarga dastlab chorsular, so`ngra tim va toqlar kirgan.

Buxoro va Xiva shaharlaridagi tarixiy bozor va savdo inshootlarining me`moriy yechimlari: a-Buxoro shahri XVII asr savdo inshootlarining joylashuvi; b-Buxorodagi Sarrofon toqi; v-Xivadagi Polvondarvoza timi;

Chorsu va timlarning tashqi ko`rinishiga tarhda o`rtada joylashgan katta gumbaz va uning atrofidagi mayda gumbazlar xos bo`lsa, timda savdo ko`chasi yoki bo`ylama o`qli muhitli kompozitsiyani tashkil qiladi .

Amir Temurning Samarqandda, Shohrux Mirzoning Hirotda qurgan yopiq savdo ko`chalari, Buxoro, Toshkent, O`sh va Xiva shaharlarining bozorlari ana shunday yopiq muhitli Tim ko`rinishida qurilgan. Bu bozorlarda yozning issiq yoki kuzning yog`in kunlari ham bemalol savdo qilish imkoniyati bo`lgan.

Bozorlarda choyxonalar, karvon-saroylar, hunarmandlarning ustaxonalari, omborlari, hammomlar va masjidlar ham bo`lgan.

XVIII asrda Xo`jantda "Payshanba bozor" deb nomlangan yirik savdo hunarmandchilik markazi shakllanib, har haftaning payshanba kuni bu yerda katta savdo bozor bo`lgan. Savdo bozor shaharning asosiy to`rt gavjum ko`chalari kesishgan chorrahada joylashgan. Chorraha va unga tutash

ko'chalarning ayrim qismlari yog'och ustun va to'sinlarga o'rnatilgan tekis tommlar bilan yopilgan [39, 53].

O'rta Osiyo sharoitida hajmiy yopiq kurilgan bunday savdo bozorlardan tashqari yarim yopiq savdo inshootlari—"Kappon"lar, oldi ayvonli va soyabonli savdo do'konlari va hunarmandchilik rastalari ham shakllangan. "Kappon"larning usti yopiq, atroflari esa ochiq bo'lib, asosan don mahsulotlarini sotishga mo'ljallangan.

Katta maydon talab qiluvchi va shahar hududini ifloslantiruvchi mollar: mol-hollar, ulov, o'tin, yog'och materiallari, xashak va shu kabilar uchun alohida savdo bozorlar bo'lib, ular shahardan tashqarida, shahar darvozalariga tutashgan yo'llar va ochiq maydonlarda joylashgan. Xaridor o'ziga kerakli molni oson topishi uchun savdo bozorlarda har bir sotiladigan mol turiga alohida joy ajratilgan.

Yoz va kuz paytlari shaharlarda savdo maydonlarini kengaytirishga zarurat tug'ilib, yopiq va yarim yopiq savdo inshootlaridan tashqari mavsumiy faoliyat ko'rsatuvchi usti ochiq savdo maydonlari—"bozorgoh"lar ham tashkil qilingan. Bunday bozorgohlarning aksariyati asosan yoz paytlari faoliyat ko'rsatgan [4, 14, 39, 53].

Shahar ichidagi chorrahalar, chorsular, shahriston ko'chalari, registonlar, rabodlar hududi, mahalla va guzarlarda hamda shahar darvozalari kirishida joylashgan tashqi bozorlar shahar ko'chalari, maydonlar va darvozalar orqali birikib ko'p tarmoqli bozorlar tizimini tashkil qilgan. Bu tizim shahar rejasida turli-tuman savdo inshootlari: chorsular, timlar, toqlar, kapponlar, rastalar, do'konlar, hunarmandchilik ustaxonalari va karvon saroylardan, shuningdek, bozorgoh va rastagohlardan tarkib topgan.

Shahar ichki va tashqi bozorlaridan tashqari yarmarkalar uslubida ishlovchi tumanlararo va xalqaro bozorlar ham bo'lganki, ular tashqi bozorlar tizimini tashkil qilgan. Ta'kidlash joizki, o'rta asrlardagi Markaziy Osiyo mamlakatlariga xos ushbu bozorlar va savdo inshootlari tizimi hozirgi kunda ham yashovchi va o'zining sharqona milliy an'analarini yo'qotmay ishlab kelmokda.

Sharq savdo bozorlarining shakllanishi, mutaxassislarining fikricha, Avesto davridan boshlangan. Bunga asosiy sabab Buyuk ipak yo'lining hal qiluvchi qismi Sharq mamlakatlari hududidan o'tishi bo'lgan. Qadimiylar Panjikent shahrida VIII asrning boshida qurilgan ikkita savdo bozor majmuasi xarobalarining topilishi Markaziy Osiyoda savdo bozorlarning islom davrigacha shakllanganligidan dalolat beradi [77].

Ilk o'rta asr savdo bozorlari asosan shahristondagi chorrahalarda, arkal'alar qoshida, savdo rastalari, do'konlar va hunarmandchilik ustaxonalari ko'rinishida bo'lgan.

1.3. O`zbekistonda savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualari shakllanishida tabiiy - iqlimiy sharoitlar

Bugungi kunda, O`zbekiston viloyat markazlarida qurilayotgan savdo va maishiy xizmat ko`rsatuvchi majmualari bino va inshootlarining arxitekturaviy-rejaviy yechimlari zamonaviy talablarga to`liq javob beradi deb ayta olmaymiz.

Inson azal-azaldan hududning iqlim sharoitini hisobga olgan holda maskan qurgan. Davrlar o`tib, yangi texnologiyalar paydo bo`ldi. Texnologik taraqqiyotning rivojlanishi bilan biz nafaqat yangi materiallar va tuzilmalarni oldik, balki arxitekturani uning atrof-muhiti bilan bog`lashni yo`qotdik. Zamonaviy texnik imkoniyatlar binolarni tashqi muhit sharoitiga bog`liq bo`lmagan avtonom mikroiqlim bilan ta`minlaydi [20, 98].

Muhandislik tizimlarini saqlashga katta energiya xarajatlari sarflanadi. Ishlab chiqarish chiqindilari tufayli atrof-muhit ifloslanadi. Aholining faol o`shishi va shahar qurilishi oshishi tabiiy muhit va inson tomondan qurilgan tuzilmalari o`rtasidagi muvozanatni buzadi. Atrof-muhitimizning biologik tarkibini soddalashtirib, uni noqulay va kam yashovchan qilamiz. Iqlim elementlari quyidagilardan iborat:

- harorat, namlik, shamol, quyosh radiyasiyasi, yog`ingarchilik [61].

Uch omil:

- harorat, nisbiy namlik va shamolning birikishini hisobga olib, hudud (shahar)ning iqlimiy xarakteristikasini yaratish mumkin.

Iqlimning o`ziga xos xususiyatlari, qulay sharoitlardan chetga chiqishi, iqlim omillarining kritik qiymatlari va ularning funksional munosabatlari ko`rsatkichlari bilan belgilanadi. Ana shu ekologik omillarni hisobga olgan holda savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmua binolarni loyihalashda hisobga olinadigan talablar majmuini shakllantirish lozim.

Arxitekturaning shakllanishi uchun tabiiy iqlim omillaridan bo`lgan geografik sharoitlar ham juda muhimdir [26].

Ularni to`rtta umumlashtiruvchi guruhga ajratish mumkin:

- hududning iqlim sharoiti;
- topografik sharoit;
- geologik sharoit;
- biologik resurslarning mavjudligi omili [67].

Inshootlar quyosh radiyasiyasidan himoyalaniishi uchun ko`p qatlamli izolyasiya va tabiiy ventilyasiyaning oddiy tizimi bilan qurilgan. Inson qulayligini saqlashning muhim omili - bu ko`kalamzorlashtirish va atrofdagi joylarda suv havzalaridan (sovutish uchun) foydalanishdir. Issiq iqlimda

rejalashtirish yechimlarining turli konfiguratsiyasi mumkin. Janubiy tomonda ochiq derazalar uchun quyoshdan himoya qilish qurilmalari talab qilinadi.

Sovuq xududlarda tashqi devorlarning eng kichik perimetri bo'lgan ixcham tartibidan foydalaniladi. Oqilona muhit yaratish, ekologik toza materiallardan foydalanish, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish tabiat va inson yaxlitligini buzmaydi [26, 67].

Amaliy qurilish iqlimshunoslik fanining sezilarli rivojlanishi nafaqat tegishli me'yoriy xujjatlarda, balki barcha turar-joy va jamoat binolarini va shaharsozlikda tipizasiyalashtirish masalalarini yechishda tabiiy-iqlim shartlarini baholash uslublarini ishlab chiqish, hamda rayonlashtirish uslublarini takomillashtirishga qaratilgan tadqiqotlarda ham o'z aksini topgan [12, 16].

Shunday qilib, O'zbekiston viloyat markazlaridagi sharoitda Qarshi, Jizzax va Urganch shaharlarini o'rganishlardan kelib chiqib savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmua binolari arxitekturasi bir qator tabiiy-iqlimiy, muhit komplekslarining o'zaro ta'siri hisobga olinishini kompleks iqlimshunoslik (meteorologiya, aktinometriya va boshqalar) o'rganishlar ochib beradi [67, 88].

ShNQ 2.08.01 – 2019 ga muvofiq Qarshi va Urganch shaharlari tabiiy – iqlim sharoitlari bo'yicha I chi mintaqaga ta'luqli bo'lib saxro iqlimi ta'sirida bo'lgan, o'ta nokulay yozgi sharoitga ega xududlardan iborat.

Urganch sharoiti uchun yil davomida jang tuzonli kunlar 20 dan oshiq

I mintaqada ayniqsa yuqori davomli jazirama davrli I A va I B osti mintaqalar, xavosi yuqori darajada changli I A, I B va I G osti mintaqalar ajratilgan, I G osti mintaqa sovuq qishi bilan ajralib turadi.

Jizzax shahri II mintaq – tog'oldi voxada joylashgan bo'lib, tabiiy-iqlimiy va landshaft sharoitlari nisbatan yaxshi bo'lgan vodiylar va yassi tog'li tumanlarga qarashli [26, 65] (**I bob 13-ilovada**).

O'zbekistonda tabiiy-iqlimiy zonalar bo'yicha savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini qo'yidagicha ko'rib chiqildi:

Tog'oldi vodiylar uchun (Jizzax) viloyati;

Tekis vodiylar uchun (Qarshi)

Cho'l vohalariga (Urganch)

O'rganishlar natijasida O'zbekistonda tabiiy iqlim farq qilishi bo'yicha zonalarga bo'lib chiqilgan;

1- Cho'llar; 2- qayta o'zlashtirilayotgan yerlar; 3- sahro bilan o'ralgan vohalar; 4- tog' yetagidagi vodiylar; 5- adirlar; 6- tog'lar (**I bob 11-ilovada**).

O'zbekiston iqlimi keskin o'zgaruvchan kontinental iqlimdir. Mintaqadagi kunduzgi va tungi, yozgi va qishki havo harorati keskin

farqlidir. Yillik havo harorati farqi sezilarli darajada yuqori. Yanvar oyi harorati ba'zi kunlari minimal xarorat minus 30-35⁰ gacha tushadi iyul oyida havo harorati + 50 gacha ko'tariladi.

Past tekislik hududlarida yillik yog'ingarchilik miqdori -120-200 mm., cho'l hududlarida -1000 mm. gacha yetadi. Yog'ingarchilik miqdori kam bo'lgani sababli, qishloq xo'jaligi va ko'kalamzorlashtirish sun'iy sug'orish tizimiga bog'liqdir[65].

Issiq, quruq iqlimdagi zamonaviy savdo va maishiy xizmat ko'rsatish binolari yuqori harorat bilan ajralib turadigan o'z issiqlik va shamol rejimini yaratadi. Qulay sharoitlarga erishish uchun keng ko'lamlil masalalar bo'yicha kompleks tadqiqotlar o'tkazilgan va bir qator ilmiy va amaliy vazifalar tavsiya qilingan [107].

- zamonaviy jamoat binolarining issiqlik va shamol rejimini shakllantirish modellari ishlab chiqilgan;

- sanitariya va gigiyena talablarini hisobga olgan holda jamoat binolarini issiqlik-shamol rejimi baholash mezonlari ishlab chiqilgan;

- jamoat binolari muhitining issiqlik va shamol rejimini shakllantirish bo'yicha nazariy va eksperimental tadqiqotlari uchun uslubiy asoslar ishlab chiqilgan;

- noqulay mikroiklim sharoitlarini tuzatishga hissa qo'shishi mumkin bo'lgan geometrik parametrlar uchun jamoat binolari issiqlik-shamol rejimi analitik bog'liqlilklari aniqlangan;

- taklif usullari samaradorligini texnik-iqtisodiy asoslash va shaharsozlik amalyotida qo'llash ishlab chiqilgan;

- loyihalarni ishlab chiqishda zamonaviy jamoat binolarida atrof-muhitning issiqlik-shamol rejimini shakllantirishning uslubiy yo'nalishlari ishlab chiqilgan [67, 107]

Yuqoridagi ishlanmalardan foydalanib biz sahro hududida joylashgan Qarshi va Urganch shaharlari uchun yopiq va yarim ochiq turdagi savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualaridan foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Jizzax shahrining tog' oldi hududida joylashganligi va tabiiy iqlimi sharoiti mu'tadil bo'lgani sababli ochiq turdagi savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualaridan foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

An'anaviy jamoat binolari mikroiklimi tahlili u yopiq hovli va yarim ochiq ayvon shaklida bo'lganligida shamollatishni kuchaytirish vositalari turli me'moriy rejalashtirish va kompozision texnika orqali ("inversiya ta'siri", "gilam tartibi") va binolar zichligiga bog'liq holda mahalliy shamollatishni kuchaytirish mumkin [88]. An'anaviy savdo-maishiy xizmat

ko'rsatish binolarining qizib ketishiga qarshi kurashning asosiy tamoyili - hovli maydoni strukturasi hudud bilan dinamik munosabati va binolarining qabul qilingan qavatlaridan iborat.

An'anaviy shaharsozlikda turli balanliklardagi jamoat binolari joylashgan hududlarda mikroiklim ko'rsatkichlari qulay darajada yaqin bo'lishi aniqlangan [107]. O'tmishdagi turar-joy va jamoat binolarini shaharsozlik usullari va texnikasi tahlili turar-joy va jamoat binolarida yashash uchun qulay muhit yaratishga hissa qo'shadigan bir qator xarakterli me'moriy-rejalashtirish yechimlari, tabiiy vositalar va tadbirlarni aniqlash imkonini beradi.

Bularga quyidagi metod va usullar kiradi:

- binolar tomonidan ihotalangan hajmlar va tashqi fazolarni o'z ichiga olgan yopiq fazo kompozitsiyalarini yaratish. Har bir shaharsozlik elementi hovlili tarkibga asoslangan. Tor ko'chalar va kichik maydonlarni tashkillashtirish, ko'kalamzorlashtirilgan va sug'orilgan hovlilar va tom ustidagi bog'lar;

- savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari binolarini tabiiy iqlim omillariga muvofiq loyihalash va joylashtirish;

- quyosh nuri va issiq shamollardan himoya qilish uchun turli xil qurilmalarni o'rnatish, qulay havo oqimlarini foydalanish va uni sovutish;

- eng oddiy o'zgaruvchan qurilmalardan foydalanish;

- issiqlik nurlanishini to'plashdan ko'ra, aks ettiradigan materiallardan uylar va tomlarning tuzilmalarini qo'llash;

- o'simliklar yordamida binolar yoki uning qismlarini quyosh nurlanishidan himoya qilish;

- suv resurslarining mavjudligi va sug'orish ishlari ko'lamiga bog'liqligi, shuning uchun o'tmishda sug'orish va ko'kalamzorlashtirish tizimi shaharning rejalashtirish tuzilmasida bir tekis taqsimlangan yoki uning hududlar balansidagi ulushi umumiy maydonning 7-12% ni tashkil etgan [7, 87].

Tabiiy va iqlim xususiyatlari tufayli an'anaviy qurilishda ilg'or rejalashtirish va kompozitsion texnikani va konstruktiv chora-tadbirlarni aniqlash, shuningdek shahar rejalashtirish loyihasi talablari nuqtai nazaridan issiq quruq iqlim tasnifi va jamoat binolarida qulay sharoitlarini yaratish uchun tadqiqot va qidiruv ishlarini olib borish uchun zarur bo'lgan yo'nalishini tashkil etish imkonini berdi [7, 67].

Bunday uslub asosan O'zbekiston shaharlarini Aglomeratsiya tarkibida joylashuvi nuqtai nazaridan, quruq issiq iqlim sharoitida jamoat imoratlarini qurilishi, shaharsozlikni tashkil etishni to'laligicha loyihalash uchun zarur bo'lgan o'ta aniq tipologik va shaharsozlik talablarini aniklanishi

mumkin bo'lib, shaharlar xududida va respublikaning barcha me'moriy-qurilish rayonlarining lokal xususiyatlari aniqlanadi.

Bularning hammasi savdo markazlari binolarining umumiy rejalashtirishda turlarini, hamda ularning o'rnini aniqlaydi. O'z navbatida mahalliy tabiiy - iqlim shartlari spesifikatsiyasi binoning hajmiy-rejaviy strukturasi va shaharsozlik tipologiyasini ham aniqlab beradi [70].

Bunday uslub asosan quruq issiq iqlim sharoitida imoratlar kurilishi va shaharsozlikni tashkil etishni to'raligicha, loyixalash uchun zarur bo'lgan o'ta aniq tipologik va shaharsozlik shartlari o'rnatilishi mumkinligini ko'rsatib, qishloq va shahar hududida va respublikaning alohida me'moriy-qurilish rayonlarida lokal xususiyatlar aniqlanadi.

R. Toshtemirovning kandidatlik Dissertatsiyasiga muvofiq [71] rayonlashtirish quyidagi strukturaga ega:

«zona, rayon, mikrorayon». Rayonlashtirishning birinchi stadiyasida zona chegaralari aniqlanadi, ikkinchidan rayon chegaralari, uchinchidan shahar va aholi punkti joylari mikrorayonlashtiriladi. Rayonlashtirishning bunday strukturasi- butun shahar fazoviy kompozitsiyasini shakllantirish va me'moriy loyihalashda tabiiy iqlim tipologiyasi asoslarini aniqlash va o'rnatish imkonini beradi [71].

Respublika hududining iqlim xususiyatlari uning ichki qit'aviy joylashishi va atmosfera namligini bu yerga yetkazib beruvchi asosiy manba hisoblangan okeanlardan uzoqligi bilan aniqlanadi.

O'zbekistonning 37-45° s shimoliy kenglikda joylashishi, unga quyoshning nisbatan katta balandlikdaliqi bo'lib, iqlimning umumiy xarakteristikasini belgilaydi. O'zbekistonning iqlimi Orol dengizi, Qizilqum va Qorakum cho'llari va Tyanshan va Pomir-Oltoy tog' tizmalarining murakkab relyeflari ta'siridan o'z ko'rinishini ko'p martalab quruk subtropikdan to normal subtropikgacha tog' bag'ri va tog' oldi o'zgarib turadi [65].

Respublika shimoli-sharqidagi Tyan Shan to'sig'i shimol va shimoli-sharqdan janubga sovuq quruq kontinental havoning kirib kelishiga qarshilik ko'rsatadi. Odatda sovuq massalar katta quvvatga ega emas. Shuning uchun hatto nisbatan baland bo'lmagan Qoratog' cho'qqisi va respublika markazida joylashgan Nurota chuqqisi iqlim bo'luvchi bo'lib xizmat qiladi [70, 71].

O'zbekistonning turlicha iqlimi, turli fizik-geografik sharoitlar va iqlimni yaratuvchi faktorlar ta'siridan yig'ilgan bo'lib, quyidagi guruhlariga bo'linishi mumkin:

- tekis hududlar,
- tog' tizmalari,

- tog`bag`ri va tog` oraligi vodiylari iqlim yaratuvchi faktorlar sifatida ko`rib chiqiladi [61, 62].

1. Tekis xududlar, Respublikaning g`arbiy va markaziy qismlari tekisliklardan iborat bo`lib, u yerda Ustyurt platosi, Qizilqum cho`li va Orol dengizlari joylashgan. Respublikaning tekis xududlari iqlim tashkil etuvchi faktorlari - Orol dengizi, Ustyurt platosi, Qizilkum, Qorakum va cho`llar orasidagi vodiylar hisoblanadi.

Urganch shahri joylashgan bu yerda iqlim keskin-kontinental bo`lib shimol va janubi-g`arbdan global siklon va antisiklonlar ishtirokida hosil bo`ladi va shuning natijasida bu hududda qishda kuchli shamollar g`arbdan esib quruq sovuq (yanvarda -4°) yozda esa ($28-30^{\circ}\text{S}$ gacha) chang shamolli bo`ronlar kuzatiladi.

2. Tog` etaklari va oraliq chuqurliklari, O`zbekiston tog` tizimlariga tog` etaklari va oraliq vodiylari to`g`ridan to`g`ri ulanib ketadi. Ulardan eng yiriklari quyidagilar:

- shimolda Chirchiq-Angren va Mirzacho`l tog` etaklari chuqurligi Tyan-Shan tog` tarmoqlari orasida joylashgan, janubda Turkiston, Malguzor, Nurota tizmalari. Farg`ona xavzasi Respublikaning sharq qismida Tyan-Shan va Pomir - Oloy tog` tizmalari oralig`ida joylashgan.

Sangzor-Nurota chuqurligi nisbatan ingichka tasma ko`rinishida Malguzor va Nurota tizmalardan janubroqda cho`zilgan bo`lib, janubda Chukmartov va Oqtov tog`lari bilan chegaralangan [65,70]. Jizzax shahri ham shu mintaqada joylashganligi ko`rib chiqildi.

Zarafshon janubdan Zarafshon tizmasi va shimoli-g`arbda Chukmartov va Oqtov tog`lari bilan chegaralangan. Qashqadaryo tog` oldi uchburchak shaklida bo`lib Zarafshon va Hisor tizmalari tarmoqlari oralig`ida joylashgan. Undan sharqda nisbatan katta bo`lmagan Kitob Shaxrisabz havzasi bo`lib g`arbdan asosiy chuqurlik asta-sekin keng qumli cho`l tekisligiga aylanadi, Qarshi shahri esa shu mintaqaga qarashli.

O`zbekiston hududining chetki janubi-sharqiy holatini egallagan. G`arbdan u Hisor tizmasi (Surxontov) tarmoqlari bilan, sharqda esa Bobotog` tizmasi bilan chegaralangan.

3. Tog`li hududlar, Respublikaning tog`li rayonlari Tyan-Shan va Pomir-Oloyning turli tizimlariga qarashli bo`lib, O`zbekiston hududiga ularning etaklari kirib kelgan xalos. Ularning dengiz satxidan 5-6 ming bo`lgan yuqori nuqtalari Respublikadan tashqarida joylashgan. Qiya tok etaklari ba`zan eni 100 va ortiq kilometrdagi tekis tasmlar hosil qiladi. Tog` etaklari va oraliqlari chuqurliklarida asosiy iqlim yaratuvchi faktorlar sifatida boshqa rayonlardagi kabi quyosh radiyasi va o`rtacha kengliklar tarmog`i siklonli faoliyati hisoblanadi [71].

Yuqorida keltirilgan iqlim yaratuvchi faktorlar asosida rayonlashtirilgan Respublika hududi fizik-geografik shartlar va vertikal belbog` bo`yicha quyidagi mintaqalarga bo`lingan:

- Ustyurt, Quyiamudaryo, Qizilqum, Quyizarashon, O`rtazarafshon, Mirzacho`l, Chirchiq-Angren, Farg`ona, Qashqadaryo, Surxondaryo mintaqalarga bo`linadi.

Bizning tadqiqot bilan bog`liq savdo markazlari Quyiamudaryo mintaqasidagi Urganch, Qashqadaryo mintaqasidagi Qarshi va Mirzacho`l mintaqasidagi Jizzax shaharlarida joylashgan [38, 70].

Shamol rejimini baholash ancha murakkab, chunki respublika hududi bo`yicha kunduzgi va kechasi shamol tezligining taqsimlanishi o`ziga xos xususiyatga ega.

Havo rejimini baholash asosida quyidagi ko`rsatgichlar yotishi kerak:

- yillik va sutkalik havo yo`nalishi qaytarilishi (shamol guli, shamol ustunligi, shamol tezliklari turli gradasiyalar ehtimoli va uzluksizligi); shamol yo`nalishi va tezligining boshqa meteorolog elementlar bilan ayniqsa havo harorati bilan birgalikda qaytarilishi mumkinligi.

TashZNIIEP instituti tomonidan Respublika hududining iyul oyi kechasining o`rtacha shamol tezligi va (chang-shamol rejimi bo`yicha) rayonlashtirish xaritasi tuzilgan bo`lib, unda chang bo`ronlari tarqalishi, atmosferaning yuqori changligi, hamda xavf keltiruvchi shamollar zonalari ajratib ko`rsatilgan [73].

Respublikaning g`arbiy va markaziy qismlari, jumladan Qashqadaryo viloyati uchun qish vaqtining eng xarakterli shamoli bulib tezligi 5-6,5 m/s bulgan shimoliy va shimoliy-sharqiy shamollar, ho`dudning sharqiy va janubiy qismlarda esa tezligi 4- 4,5 m/s bulgan shimoli-sharkiy shamollar hisoblanadi [73].

Yoz davrining eng ko`p esadigan shamollari turlicha yunalishda bo`ladi:

- Ustyurt regionini shimoli-g`arbiy hududida va Quyiamudaryo hududida -shimoliy yo`nalishdan, Qashqadaryo vohasida shimoli-g`arbiy yo`nalishdan aksariyat shamollar ta`siri ma`lum [96].

Respublikaning g`arbiy va markaziy qismlarida, shu jumladan Qashqadaryo va Xorazm vohasida yiliga 40-50 kunning tashkil etuvchi chang bo`ronlari kuzatiladi. Bu hududlarda havo tarkibidagi chang miqdori yuqori. Shamol xarakteri tabiiy-iqlim sharoatlari, yil fasli va region bilan bog`likligini o`rganish va tahlil qilish natijasida O`zbekiston shaharlariga xos bo`lgan yanvar va iyul oylari uchun shamol qaytarilishi va tezligi bo`yicha shamol gullari tuzilgan [59, 61, 71].

O`zbekiston hududlarini fizikaviy - iqlim rayonlanishida shamol tezligi radiasion va termik rejimga ta`sir etuvchi omil sifatida hisobga olinadi. Biroq shamol atrof muhitga ham anchagina aerodinamik ta`sir kursatadi:

- chang bo`ronlari,

O`zbekiston hududi bo`yicha bu hodisalar Urganch va Qarshi shaharlarida keng tarqalgan.

Shamollar xarakteristikalarini kompleks tahlili chang bo`ronlari manbalari tarqalishi bilan shamol aktivligi darajasi savdo-maishiy xizmat ko`rsatish markazlarida alohida me`moriy-rejaviy yechimlarni talab etib, yaxshi mikroiklim yaratish bilan farq qiladigan ikkita rayonga ajratish imkonini beradi.

Ulardan, birinchisi O`zbekistonning g`arbiy va markaziy qismi bo`lib, yozgi davrda chang buronlari va anchagina chang -shamol faoliyat bilan xarakterlanadi va unga Qarshi va Urganch shaharlarini kiritisa bo`ladi. Savdo-maishiy xizmat ko`rsatish markazlari mikroiklimini yaxshilashdagi asosiy choralari optimal shamollatish uchun xa`smiy-tarxiy sharoit yaratish orqali bo`ladi [98].

Respublikamizda murakkab iqlim sharoiti landshaftning shakllanishida o`z ta`sirini ko`rsatadi. Bunda havo muhitining namlik holati hal qiluvchi o`ringa ega bo`lib, cho`l va yarim cho`l sharoitlarida yaqqol ko`rinadi, chunki bu hududlarda chang bo`ronlari vujudga kelish xavfi kuchli hamda yashil o`simliklarni o`stirish qiyin [3].

Bu bir vaqtda issiqlik xarakteristikasi va joyning landshafti muhitiga moslashish chora- tadbirlarini ko`rish zarurligini ko`rsatadi. Respublika hududining suv bilan ta`minlanganligi shaharlar landshafti va sug`orishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Ulardan okilona foydalanish natijasida aholining yashash komforti va butun shaharning mikroiklimini yaxshilash mumkin.

Jazirama issik, faslda (vertikal, qiya va gorizontal nurlanuvchi yuzalar ko`payishi munosabati bilan) yirik shaharda quyosh radiyasiyasi intensivligining yig`indi miqdori kichik shaharnikidan yuqori bo`lib, shahar ustidan qo`shimcha diskomfort va issiqlik orolchasini paydo qiladi [70, 71].

O`zbekistonda landshaft sharoitini baholash, tabiiy, fizik-geografik, landshaft iqlimiy rayonlashtirishni shaharsozlik nuqtai-nazaridan qo`shish prinsiplariga asoslanadi. Bunda joy topografiyasi, o`simlik, tuproq va suv bilan ta`minlanganlik landshaft-iqlim rayon va kichik rayonlarga bo`lishda muhim omil hisoblanadi.

I-bob xulosasi

1. Qashqadaryo, Xorazm, va Jizzax aglomeratsiyalari hozirda shakllanish bosqichini amalga oshirmoqda. Bu aglomeratsiyalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, transport tizimining rivojlanishi va madaniy-maishiy xizmatlarni tashkil qilinishi bo'yicha bir-biriga yaqin hisoblanadi.

2. Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish markazlari shakllanishiga ijtimoiy va iqtisodiy omillar tasiri aholining istaklarini qondirish uchun xarid qilish bilan dam olishni birgalikda olib borish samarali ekanligi isbotlangan.

3. Ushbu aglomeratsiyalar markazlari aholisi 200 mingga yaqinlashib, yaqin kelajakda yirik shaharlar qatoriga o'tishi kutilmoqda.

4. Shaharlarning statusi va aglomeratsiyada tutgan ahamiyati o'sib borishi bilan bir qatorda aholiga savdo-maishiy xizmat ko'rsatish qamrovi va sifati zamonaviy talab darajasiga yetkazilishi zarurdir.

5. Viloyalardagi o'rganilgan barcha yirik savdo markazlarining tahlili, ularda quyidagi kamchiliklar mavjudligini ko'rsatdi:

- savdo-maishiy xizmat ko'rsatish markazlarida mahsulot va buyumlar sotuvi tartibsiz tashkillashtirilgan, maxsus bo'limlarga ajratilmagan va xaridor uchun moslanmagan;

- savdo-maishiy xizmat ko'rsatish markazlarining asosiy qismi shahar markazida, boshqa qismi esa shahardan ancha chetda joylashib, transport magistrallari bilan bog'lanmagan.

6. Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish markazlarida xaridorlar uchun qulayliklarning yo'qligi (masalan, qish va yoz sharoitida bu inshootlarda mikroiqlimning yaratilmaganligi), hamda odamlarning xavfsizligi va tartibli evakuatsiyasi ta'minlanmagan.

7. Savdo majmua bozorlari ikki xil:

- vaqtinchalik, ya'ni ertalabki va doimiy savdo majmua bozorlarga bo'lingan. Vaqtinchalik dehqon bozorlari mahallalarda va mikrarayonlar markazlarida joylashgan bo'lsa, doimiy dehqon bozorlari turar joy tumanlari markazlarida joylashgan. Qurilish ashyolari, mol bozorlari va katta kiyim-kechaklari bozorlari shaharlar chetlarida, katta yo'llarda joylashgan.

8. O'rta asrlardagi savdo binolarining tipologiyasi turli-tuman bo'lib, oddiy do'kon, rasta va kioskalardan tortib, katta chorsu, toqi va timlardan iborat bo'lib, piyoda va savdo ko'chalarida joylashtirilgan.

9. Ta'kidlash joizki, O'rta Osiyo mamlakatlariga xos savdo bozorlar va savdo inshootlari tizimi hozirgi kunda ham yashovchi va o'zining sharqona milliy an'analarini yo'qotmay ishlab kelmoqda.

10. O'zbekistonning issiq va quruq iqlimli sharoiti savdo bozorlar

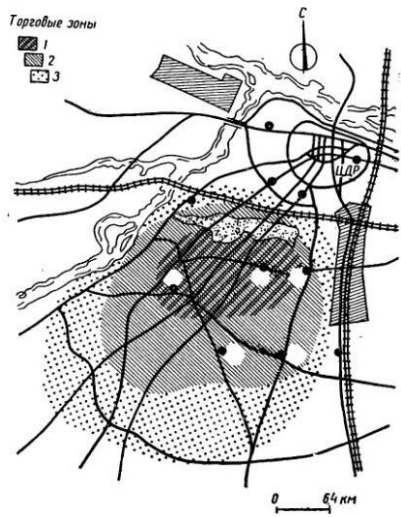
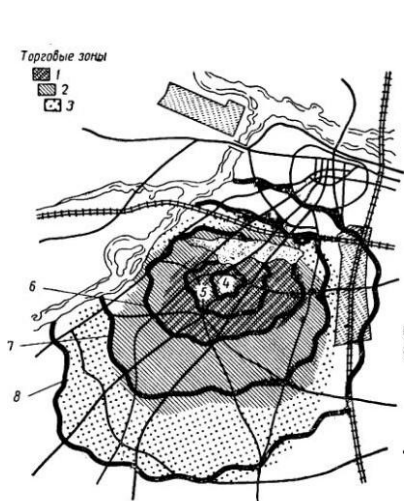
muhitida soya-salqin joylarni tashkil qilish va unga mos tarzda savdo binolari va inshootlarining me'moriy shakllanishini taqozo etadi.

11. Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari hududini quyoshdan, chang to'zandan himoya vositalarining turi va o'lchamlari mos kelishi kerak. Ufqning yon tomonlarida yorug'lik teshiklarining yo'nalishi va geografik qurilish maydonchasining kengligi hisobga olishni talab qiladi.

Yuqoridagi kamchiliklarni e'tiborga olgan holda shaharlarimiz infrastrukturasi uchun yangi turdagi zamonaviy savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari loyihasini yaratish ustida ish olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

**II- BOB.
SAVDO VA MAISHIY
XIZMAT
KO'RSATISH
MAJMUALARI
BINOLARINING
ARXITEKTURAVIY
YECHIMLARINING
TAHLILI**

2.1. Sovet Ittifoqi davri savdo va maishiy xizmat binolari yechimlarining holati va arxitekturaviy xususiyatlari

Savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualari ijtimoiy xizmatlarining ajralmas qismi hisoblanadi. U moddiy ehtiyojlarni qondirishni ta'minlash va boshqa ijtimoiy xizmatlar turlari bilan birgalikda shaxslar va jamiyat uchun qulay yashash muhitini yaratish uchun mo'ljallangan.

Savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualari inson hayotining barcha sohalarini qamrab oladi:

- mehnat, madaniyat, kundalik hayot va dam olishni.

Ammo bu birinchi navbatda iste'mol bilan bog'liqligi hisoblanadi. Shu ma'noda savdo va maishiy xizmat ko'rsatishning quyi tizimi "ochiq" bo'lib, u mikrorayon, masalan, turar-joy maydoni bilan aniq ifodalangan aloqaga ega [11, 12].

Boshqa turlardan farqli o'laroq, savdo va maishiy xizmatlarni rivojlantirish ikki asosiy yo'nalishda boradi:

- birinchidan, maishiy xizmatlarni iste'molchilarga, uy sharoitida xizmat ko'rsatishga qadar;

- xizmat ko'rsatish obyektlariga tashrif buyurishda shaxsning shaxsiy ishtirokisiz va boshqa odamlar bilan hamkorlikda maksimal darajada yaqinlashtirish.

Savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini rivojlantirish va tashkil etishda uch omil guruhidan iborat:

- ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot;

- shaharsozlik sharoitlari;

- shuningdek savdo, umumiy ovqatlanish va maishiy xizmat sohalaridagi ilmiy-texnik taraqqiyotga ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Shaharsozlik kodeksi talablari asosida tasdiqlangan shaharsozlik me'yorlari va qoidalariga rioya etilishini ta'minlashga qaratilishi - bugungi shaharlarimizni zamon talablariga mos ravishda rivojlantirish zarurligi ko'rsatib o'tildi [13, 86].

Aynan, shu qarorlaridan kelib chiqqan holda, yaqin chet el va Respublikamiz shaharlar markazlarida mavjud bo'lgan savdo majmualarini tahlil qilsak ayniqsa, ulardan yiriklari Sovet Ittifoqi davri hamda Respublikamiz Toshkent, Samarqand, Qashqadaryo, Jizzax, Xorazm va Buxoro kabi shahar markazlaridagi savdo majmualari yutuq va kamchiliklari, alohida olingan markazlar sifatida ish yuritib kelishini ko'rib chiqaylik.

Sovet Ittifoqi davri savdo binolari yechimlarining holati Toshkent shahridagi Bektimir bozorining yopiq bozor uchun ajratilgan yer maydonini loyihalashda xaridorlar uchun qulaylik yaratish va ularning avtomobillarni

turish joylarini belgilash maqsadida bozor oldi maydonlarining tashkil etilishi, shuningdek, bozor binosi, yozgi-kuzgi savdo maydonlari va xo'jalik, avtotransport turish joylaridan kirish qulay bo'lgan ochiq ombor maydonlari nazarda tutiladi.

Bir obyekt uchun shaharda yer maydonining hajmi 1,5 ga, shahar tumanlarida esa bozor qurilishi uchun 0,5 ga yer maydoni ajratilgan [12, 18, 86].

Bozor xonalari va bo'limlari, asosiy elementlarining texnologiyasi va tavsifi quyidagicha. Yopiq bozorlardagi savdo zalini rejalashtirish, odatda, savdo o'rinlarining o'lchamlaridan kelib chiqadi. Savdo o'rinlari ochiq rastalar ko'rinishida bo'lib, savdo zalining markazida, alohida-alohida "orolchalar" yoki qatorlar ko'rinishida joylashgan. Ochiq rastalarni zalda bo'ylama va ko'ndalang joylashtirish usullari ishlab chiqilgan. Tahlil natijalariga ko'ra birinchi usul o'zining ijobiy iqtisodiy jihatlari bilan maqsadga muvofiq hisoblanadi.

O'rganishlar davomida Sovet arxitekturasini o'rganishda 1972 yilda Minskda Yakub Kolas maydonidan unchalik uzoq bo'lmagan sobiq Komarovka qishlog'i hududida markaziy yopiq kolxoz bozori majmuasi qurilishi boshlandi. Valmen Aladov boshchiligidagi arxitektorlar guruhi tomonidan loyihalashtirilgan, Moskvadagi Cheryomushkins bozori va Chelyabinskda savdo markazi namunasi asosida qurilgan binoda shift sifatida temir-beton gumbazli qobiqdan foydalanganligi sababli juda o'ziga xos siluyetga ega. Bu hali ham mamlakatdagi eng katta bino hisoblanadi [11, 21, 106].

Komarovskiy bozori qurilishi 1972-1979 yillarda arxitektorlar V. Aladov, A. Jeldakov, V. Krivosheyev, M. Tkachuk, injenerlar M. Gordin, I. Shkolnikov loyihasi asosida amalga oshirilgan.

Minskda markaziy yopiq bozor respublikada kooperativ-kolxoz savdosini yaxshilash va rivojlantirish bo'yicha bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun qurilgan. Belgiprotorg instituti partiya va hukumat tomonidan belgilangan vazifani bajarib, Brest, Vitebsk, Orsha, Polosk va boshqalar shaharlar uchun ham yopiq bozorlar bir qator loyihalarni ishlab chiqdi.

Loyihalash jarayonida arxitektorlar V. Aladov, A. Jeldakov, V. Krivosheyev, M. Tkachuk va muhandislar M. Gordin, I. Shkolnikovdan iborat mualliflar jamoasi yirik va murakkab shaharsozlik vazifasini - nisbatan cheklangan hajmda hal qildi. Shaharning markaziy qismida yirik savdo majmuasini, jumladan, 1200 ta savdo joyiga mo'ljallangan yopiq bozor

binosi, 1800 o`rinli mavsumiy savdo uchun ayvon-pavilyonlar, restorani bo`lgan mehmonxonani joylashtirish zarur edi.

Savdo do`konlari va maishiy xizmat ko`rsatish majmuasini mavjud mebel uyi loyihalashtirilgan ansamblga kiritish, shuningdek, qo`shni ko`chalarni rekonstruksiya qilish bo`yicha ilgari ishlab chiqilgan loyihaga moslashtirish kerak edi.

Majmua rejasi:

1-1200 ta savdo joyiga	11 - kiosklar bilan kirish bloki;
mo`ljallangan yopiq bozor;	12 - transformator podstansiyasi;
2 - yordamchi bino;	13 - jamoat hojatxonasi;
3 - qarama-qarshi savdo	14-konteynerlar uchun ochiq
do`konlari;	maydon;
4 - mehmonxona;	15 - hayot uyi;
5 - elektr ta`minoti;	16 - ochiq avtoturargoh;
6- "Uy-ro`zg`or buyumlari"	17-dekorativ basseyn.
do`koni;	
7-1800 ta savdo joyi;	
8-avtoulowlardan savdo qilish	
uchun shiyponlar;	
9 - hayot uyi;	
10 - mebel uyi;	

Mehmonxona, savdo do`konlari, elektr ta`minoti bloki, "maishiy tovarlar" do`koni qurilishi amalga oshirilmagan. Ularning o`rnida va to`xtash joyida 2000-2003 yillarda, uchta ko`p qavatli avtoturargoh qurildi.

Ajralmas shart - bu nafaqat foydalanish uchun qulay, inson uchun eng qulay sharoitlar, balki yechimning maksimal ifodaliligi va tasviriga ega bo`lgan tektonik tuzilmani yaratish edi.

Kompozisiyaning estetik fazilatlari, mualliflarning niyatiga ko`ra, me`moriy shakllarning ko`pligi va murakkabligida emas, balki asosiy binolarning bir-biriga qarama-qarshi bo`lgan hajmlarining mukammal nisbatlarida namoyon bo`lishi kerak edi.

Qurilayotgan majmua tarixan tashkil etilgan Komarovskiy bozori o`rnida joylashgan bo`lib, uni **shaharning asosiy yo`li** - Leninskiy prospektidan ko`rish mumkin. Savdo markazi hududi uch tomondan shahar ahamiyatiga ega avtomobil yo`llari bilan chegaralangan:

- V. Xorujey, Kuybishev va Siyanskaya ko`chalari.

Shaharni rivojlantirish tizimidagi mavqeyeiga ko`ra, hudud asosiy mavjud va rejalashtirilgan transport kommunikasiyalari bilan yaxshi bog`langan.

Majmua hududi beshta asosiy funksional zonaga bo'lingan:

- piyoda-taqsimot;
- transport-xo'jalik;
- kooperativ-kolxozlar savdosi,
- davlat savdo-maishiy xizmat ko'rsatish;
- va avtotransport vositalarini to'xtash zonasi.

Inson oqimlarini taqsimlovchi va yo'naltiruvchi birinchi zona asosiy magistral - V. Xoruzjey va yopiq bozor binosiga kirish va mavsumiy savdo joylariga kirish joylari oldida asosiy hajmlarni birlashtirgan keng maydonni tashkil etadi.

Ko'cha bilan bog'liq transport va iqtisodiy zona Siyanskaya, hududga chuqur kirib, do'konlar, umumiy ovqatlanish korxonolari binolari, bozorning iqtisodiy va ma'muriy bloki va perimetri bo'ylab joylashgan avtomobillardan savdo joylari bilan o'ralgan.

Mehmonxona va qarama-qarshi savdo do'konlari uchun ajratilgan maydonda qurilgan, uchta avtoturargohning birinchisi.

Saytdagi markaziy o'rinni mavsumiy savdo maydonchasi egallaydi, unga nafaqat ko'chadan kirish mumkin, V. Xorujey, balki qarama-qarshi Siyanskaya ko'chasidan ham kiriladi. Ushbu maydon bo'ylab loyihalashtirilgan o'tish joyi tomonidan 400-ta mashinaga mo'ljallangan to'xtash joyi ajratilgan bo'lib, kelgusida uni uch qavatli hal qilish mumkin bo'lib, uning sig'imi 1200 ta mashinaga yetkazilgan.

Savdo markazining hajm-fazoviy tarkibi arxitektura-rejalashtirish yechimi bilan uzviy bog'liq bo'lib, ikkilamchi hajmli elementlarning asosiyiga - yopiq bozor binosiga bo'ysunishi asosida qurilgan.

Savdo maydonchasining qobig'i bir gektardan ortiq maydonni egallaydi va eng yuqori nuqtasi yerdan 26 metrga ko'tariladi. 16 qavatli mehmonxonaning oddiy plastinka konstruksiyasi gumbazning silliq chiziqclariga qarama-qarshi bo'lib, tekislangan shaklni ta'kidlaydi.

Yopiq bozorning ichki qismining gumbaz ostidagi joy ikki darajada yechiladi. Zalning o'rta qismi perimetri atrofida savdo arkadalari bo'lgan aylanma galereya bilan o'ralgan. Ular bilan bog'langan holda, zalning markazida kesishgan ikkita asosiy o'tish joyi uni chakana tovarlarning ayrim turlariga mos keladigan to'rtta zonaga ajratadi. Konsol osilgan galereya ostida kooperativ - kolxoz savdosining alohida bloklari joylashgan. Yozda yopiq hajmni mavsumiy savdoning ochiq maydoni bilan bog'lash uchun galereya ostida savdo maydonchasining ko'ndalang o'tish joyiga yo'naltirilmagan qo'shimcha kirish joyi mavjud.

Savdo maydonchasining ichki qismini ishlab chiqishda mualliflar pardozlash materiallarini tanlash, texnologik va dekorativ yoritish, jihozlarni tanlash va ishlab chiqish, dekorativ reklama bilan bog'liq bir qator masalalarni mualliflar tomonidan hal qilingan.

Bozorning har bir rejalashtirish elementining funksional ahamiyatini aks ettirgan holda, ularning konstruktiv yechimlari boshqacha tarzda amalga oshirildi. Ma'muriy-maishiy bino va mavsumiy savdo joylariga asosiy kirish II-04 seriyali loyihalarda qurilgan. Mavsumiy savdo joylari yig'ma individual temir-beton konstruksiyalar hisobiga hal qilinadi [21, 81].

Xulosa qilib aytganda, sobiq SSSR davlatida shunga o'xshash loyihalar, Moskvadagi Lomonosovskiy prospektidagi Cheryomushkinskiy bozori (1961, arxitektor V. Jadovskaya, P. Seleskiy, Giprotorg) ko'plab amalga oshirilgan [106].

Tojikiston Respublikasidagi eng yirik yopiq bozor Xo'jand shahrida joylashgan bo'lib, tojik va import qilinadigan meva-sabzavot mahsulotlari narxini tartibga soluvchi vazifasini muvaffaqiyatli bajarib kelmoqda.

1964 yilda foydalanishga topshirilgan, o'sha paytda u sobiq ittifoq davlatidagi eng yirik bozor edi. Endilikda me'morlar Aleksandr Stepnitskiy, Stanislav Volkov va Vasiliy Korshunovlarning bu nafis va mahobatli ijodi qadimiy Xo'jandning diqqatga sazovor joylaridan biridir. Bu yerga rasmiy delegatsiyalar olib kelingan - shovqinli, rang-barang, har doim sharqona rang-barang, yer unumdorligini ifodalovchi tojik bozoriga ko'plab xorijiy sayyohlar tashrif buyurishadi va hayratga tushishadi.

Bozor shaharning eski qismining eng markazida, bu yerda Xo'jand Registoni deb ataladigan maydonda, o'rta asrlar yodgorligi - Shayx Maslihatdin masjidining ro'parasida joylashgan.

Bu hududda Buyuk ipak yuli davrida ham payshanba kunlari faol savdo amalga oshirilgan. Kvartal va bozorning "Panchshanbe" nomi shundan kelib chiqqan, ya'ni "payshanba". Endigina bozor yil davomida har qanday ob-havo va yomon ob-havo sharoitida, har kuni dam olish va bayramlarsiz, erta tongdan kechgacha deyarli kechayu kunduz ishlaydi.

Bu yerga nafaqat respublikamizning barcha viloyatlaridan, balki qo'shni O'zbekiston va Qirg'iziston viloyatlaridan ham tovar va mahsulotlar oqib keladi, tadbirkorlar ham dunyoning turli burchaklaridan ekzotik mevalarni olib kelishadi.

O'z vaqtida kolxoz bozori sifatida qurilgan, hozir ham o'tgan davrning tarixiy-madaniy va me'moriy yodgorligi bo'lib, o'zining asosiy maqsadini muvaffaqiyatli amalga oshirib, xohlovchilarga savdo maydonchasini taqdim etmoqda.

Hozir bu bozor fuqarolarni 2800 dan ortiq ish bilan ta'minlamoqda. Uning birinchi qavatini oziq-ovqat mahsulotlari, sabzavotlar, mevalar, go'sht va sut mahsulotlari uchun ajratilgan. Ikkinchi qavatda universal do'konlar joylashgan.

Bozor yaqinida avtoturargohlar, o'nlab umumiy ovqatlanish shoxobchalari, ushbu bozorga xizmat ko'rsatuvchi mehmonxona mavjud. Bozor yaqinidagi ko'plab xususiy uylar sotuvchilar uchun ombor yoki turar joy sifatida ishlatiladi.

Yuqoridagi yutuqlar va kamchilikni, e'tiborga olgan holda respublikamiz infrastrukturasi uchun yangi turdagi zamonaviy savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini hududiy tanlash loyihasi ustida ish olib borishni o'z oldimizga maqsad qildik.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot savdo va maishiy xizmat ko'rsatishni tashkil etishga faol ta'sir ko'rsatmoqda:

- odamlar farovonligi o'smoqda;
- shahar va qishloq turmush darajasining yaqinlashuvi mavjud;
- odamlarning madaniy ehtiyojlari shahar bo'ylab ijtimoiy hayoti darajasining oshishi asosida kengaymoqda;
- mehnat unumdorligi o'sib bormoqda;
- talab qilinadigan ish vaqti qisqarib, bo'sh vaqt doirasi kengaymoqda;
- bu odamlar hayotida vaqt ijtimoiy omilning ahamiyatini oshiradi;
- aholining harakatchanligi oshmoqda;
- shahar va shahardan tashqari transport rivojlanmoqda;
- motorizatsiya kuchaymoqda, bu shahar va boshqa aholi punktlari o'rtasidagi aloqalarni kengaytirishga yordam beradi [7, 48].

Bu omillarning barchasi shahar fazoviy muhitining shakllanishiga ta'sir qiladi.

Tarqalgan shaharsozlik shakllari o'rnini yangi turar-joy shakllari - guruhli aholi punktlari tizimlari egallamoqda:

- iqtisodiy aloqalar bilan birlashtirilgan turli o'lchamdagi va sanoat profilidagi qishloq va shahar tipidagi o'zaro bog'liq shahar va qishloqlar majmuasi shakllanishida aholi yashash joylari, ish joylari va ommaviy dam olish joylarini qamrab olgan yagona xizmat ko'rsatish tizimi yaratilmoqda.

Bunday sharoitda xizmat ko'rsatish tizimi bilan tobora ko'proq integratsiyalashgan transport tizimini tashkil etish katta ahamiyatga ega.

Aglomeratsiya shaharlararo jamoaviy xizmatlar tizimi kattaligidan qat'iy nazar, barcha jamoalarda kundalik xizmatning bir xil darajasini

ta'minlaydi. Shu bilan birga, xizmatlarning maxsus turlari darajasining izchil o'sishiga olib keladi.

Yadrosi katta shaharda joylashgan aglomeratsiyada savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualarni tashkillashtirish tegishli muassasalar va korxonalarni birlashtirish, ixtisoslashtirish va kooperasiya qilish orqali erishiladi.

Guruhli aholi joylari tizimidagi jamoat va savdo markazlari korxonalari va muassasalarining joylashuvi, tarkibi va quvvati tumanlarni rejalashtirish loyihalarini ishlab chiqishda aniqlanadi.

Umumiy savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining tabiati shaharlarning turar joy tuzilishiga (chiziqli, yulduz shaklidagi, yadro va boshqalar), shaharni tashkil etuvchi bazaning tabiatiga, shuningdek tabiiy omillarga bog'liq [7, 9].

Chakana savdo va maishiy xizmat ko'rsatish tarmog'ini shakllantirish bu mavjud sharoit va shakllardan istiqbolli tarmoqlarga bosqichma-bosqich real sharoitlarga muvofiq amalga oshiriladigan uzoq jarayondir. Birinchi bosqichda eng yuqori darajadagi ijtimoiy va savdo majmualarini izchil rivojlantirish bilan mahalliy ahamiyatga ega, xizmatlar tarmog'i yaratiladi.

Shunday qilib, tizim sharoitida savdo-maishiy xizmat ko'rsatish tarmoqlari o'zlarining elementlarini barcha aholi punktlari bo'yicha taqsimlash prinsipiga asoslanmagan, ammo tizimning yirik markazlarining yetakchi rolini hisobga olgan holda tashkil qilinadi. Savdo va maishiy xizmatlarining guruhli yagona tizimi kapital xarajatlarni tejab ishlatish, xizmat ko'rsatish sifatini oshirishga hissa qo'shishi kerak.

Shaharsozlik rivojlanishining zamonaviy sharoitida savdo va maishiy xizmat ko'rsatishning majmualarning quyi tizimi yagona shahar doirasidan tashqariga chiqadi. Ijtimoiy va ilmiy-texnik taraqqiyot alohida shaharlarda savdo va maishiy xizmat ko'rsatishni tashkil etishning an'anaviy monosentrike sxemasidan qishloq va shahar tipidagi o'zaro bog'liq shahar va aholi punktlari guruhi miqyosida ancha murakkab polisentrik tizimga o'tishni qat'iy belgilaydi [11].

Savdo sohasidagi ilmiy-texnik taraqqiyot birinchi navbatda ishlab chiqarishning o'sishi va ommaviy iste'mol buyumlari va tovarlari turlarining ko'payishida namoyon bo'ladi. Tovarlarini qadoqlash, sovutish uskunalari yaxshilanmoqda, bu oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlarini bitta savdo maydonchasida sotishni birlashtirishga yordam beradi.

Savdoning progressiv shakllari joriy etilmoqda (o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish, namunalar bo'yicha savdo qilish, uyga yetkazib berish bilan buyurtma berish tizimi, pochta orqali yetkazib berish va internet savdosi va boshqalar), bu tovarlarni sotib olish vaqtini qisqartirishga yordam beradi.

Savdo sohasidagi konsentrasiya va ixtisoslashuv uning ikkita asosiy bo'g'inining funksiyalarini ajratishda o'z ifodasini topadi:

- tovar yetkazib berish va sotishni amalga oshirilishidir. Tovarlarini saqlash, qadoqlash va sotishga tayyorlash funksiyalari sanoatga va yirik markazlashtirilgan omborlarga beriladi [11, 48].

Bunda saqlash va xizmat ko'rsatish maydonlari qisqartiriladi va shunga muvofiq ularning savdo maydonlari ko'paytiriladi, bu esa aholiga xizmat ko'rsatish darajasini yaxshilashga yordam beradi.

Maishiy xizmat ko'rsatish sohasidagi ilmiy-texnik taraqqiyot poyafzal, kiyim-kechak, maishiy texnikani ta'mirlash, kvartiralarni kimyoviy tozalash, ta'mirlash va tozalash va boshqalar uchun maishiy xizmat ko'rsatishning yirik mexanizasiyalashgan korxonalarini yaratishda namoyon bo'ladi. Aholiga uy sharoitida xizmat ko'rsatish shakllarini rivojlantirish va takomillashtirish ularni olish uchun vaqt va kuch sarflarini minimallashtirish.

Aglomeratsiya savdo markazlari XX asrning 60-yillarida paydo bo'lgan. O'tgan yillar davomida ular tipologik rivojlanishning murakkab yo'lini bosib o'tgan:

- magistral yo'llar bo'ylab joylashgan eng oddiy savdo majmualaridan yoki atrofidagi savdo binolari guruhlangan ochiq "aniq" (piyodalarni zonalar) dan eng murakkab uch o'lchovli binolargacha mavjud shaharlarning shahar muhitiga integrasiyalashgan fazoviy tuzilmalar, viloyat markazlari tashqarisidagi va yangi shaharlarda savdo markazlarini qurish bilan bir qatorda, shaharlar markazlarida savdo markazlarini yaratish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda, bu esa me'morlar uchun yangi yechimlarni o'ziga xos shaharsozlik muhiti bilan bog'lashda murakkab muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Sobiq Sovet Ittifoqida XX asr 50-yillarining oxiri va 60-yillarning boshlarida "pog'onali" xizmat ko'rsatish tizimi yaratildi. O'shandan beri shaharlardagi xizmat ko'rsatish tarmoqlarining barcha loyihalash tegishli korxonalarining quvvatlarini hisoblash, ShNQ bo'yicha shaharlarning hududiy tuzilishiga, hisoblangan ko'rsatkichlar va me'yorlarga muvofiq ravishda amalga oshiriladi.

ShNQ darajalangan tizim konsepsiyasiga asoslangan edi: barcha tovar va xizmatlarni talab chastotasiga ko'ra bosqichlarga bo'lish. U kunlik (shu jumladan birlamchi), davriy va epizodik xizmatlardan iborat. Har bir bosqich uchun piyodalarga turar joydan korxonalar va xizmat ko'rsatish muassasalariga o'tish imkoniyati radiusi aniqlanadi. Har bir bosqich shaharni rejalashtirish tarkibiy tuzilmasi - mikrorayon, turar joy massivi, umuman shaharga to'g'ri keladi.

Ammo hozirgi vaqtda ushbu tizimning nomukammalligi qayd etilgan. Bosqichli tizimga xos bo'lgan korxonalar va xizmat ko'rsatuvchi korxonalarni kundalik, davriy, epizodik ravishda taqsimlash, navbati bilan mikrorayon-turar-joy hududi-shaharning markaziy tarkibiy bo'linmalari amalda o'zini oqlamadi va doimiy ravishda o'zgarib turadi [21]. Aholining tobora ko'payib borayotgan harakatchanligi va shahar jamoat hayotining xilma-xilligi darajali tizimni "sof" shaklda qo'llash ko'lamini cheklaydi, chunki aholining hayotiy ehtiyojlari nafaqat turar-joy hududida, balki aholining hayot ehtiyojlarini ham qondirishi kerak. Bular ish joyi, jamoat markazlarida, dam olish va ko'ngil ochish joylarida joylashgan.

Mikrorayon haqidagi g'oyalarni mutlaqlashtirishning natijasi bo'lgan pog'onali tizimning taniqli izolyasiyasi, barqarorligi va qat'iyliги bilan uni takomillashtirish zarurligiga, yanada moslashuvchan va rivojlangan ijtimoiy xizmatlari tizimini yaratishga olib keladi, shu jumladan transportni ham [11, 25, 75].

XX asr 60-yillarning oxirida mamlakatimizda "funktional tizim" deb nomlangan chakana va maishiy xizmatlar tarmog'ini tashkil etish va joylashtirishga nisbatan ancha ilg'or yondashuv belgilab olindi. Uning mohiyati shundaki, savdo va maishiy xizmat ko'rsatish funksiyalari bo'yicha toifalarga bo'linadi.

Ommaviy (standart) - aholining vaqtini minimal sarf qilish bilan, eng ommabop talabga javob beradigan tovar va xizmatlarni yetkazib berish - ko'pchilik oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlari, yashash joyidagi umumiy ovqatlanish, ishlab chiqarish, ta'lim muassasalarida shoshilinch ta'mirlash, kir yuvish, kimyoviy tozalash va boshqa xizmatlar bilan bog'liq.

Aholini har xil ehtiyojlari va individual didiga javob beradigan tovarlar va xizmatlar bilan ta'minlaydigan bo'sh vaqtining bir qismi narxiga hisoblangan individual maxsus, tanlab olingan [21].

Ushbu toifadagi xizmatlar tovarlarning rivojlangan assortimenti va qulayligi oshgan yirik universal do'konlari va ixtisoslashgan do'konlari tomonidan amalga oshiriladi:

- dam olish, muloqot va ko'ngil ochish uchun muhit yaratilgan turli xil profilli restoranlar, kafelar va boshqalar;

- individual va qulay xizmat ko'rsatadigan turli xil uy-ro'zg'or korxonalari (uy xo'jaliklari, moda salonlari, go'zallik salonlari, hammom va boshqalar).

Birinchi toifa - odamlarning kundalik faoliyati sohalarida - turar-joylarda, ish joylarida, transport markazlarida va dam olish zonasida piyodalarga va transport marshrutlari bilan aloqa qilish uchun mo'ljallangan.

Ikkinchi toifa - individual maqsadli xizmat, shahar markazlari tizimida, dam olish va turizm zonalarida amalga oshiriladi.

Ushbu tizim ijtimoiy, ilmiy-texnik taraqqiyot va zamonaviy shaharsozlik talablariga javob beradi. U mikrozonalar, turar joylar chegaralaridan qat'i nazar shakllanadi, guruhli aholi punktlari va transport kommunikatsiyalari tizimi bilan chambarchas bog'liq, shuning uchun uni "ochiq" xizmat ko'rsatish tizimi deb atash mumkin.

Hozirgi vaqtda, amaldagi me'yoriy hujjatlarga muvofiq, chakana va maishiy xizmat ko'rsatish tarmog'i yagona funksional tizim asosida shakllantirilgan bo'lib, ular o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi ikkita ommaviy toifadagi korxonalaridan tashkil topgan bo'lib, yuqorida muhokama qilingan. Rejalashtirish tuzilmasining o'ziga xos xususiyatlarini va bajaradigan funksiyasini hisobga olgan holda, xizmat ko'rsatuvchi korxonalar tashkil etiladi.

Standart xizmat ko'rsatuvchi korxonalar shahar yoki qishloq bo'ylab joylashgan bo'lib, aholi har qanday nuqtada ulardan foydalanishlari uchun minimal vaqt sarflashi uchun bir tekis taqsimlangan [11, 82].

Standart xizmat ko'rsatish korxonalarini mahalliy savdo markazlariga birlashtirganda, ularni bir vaqtning o'zida aholi punktlarining transport sxemasi bilan bog'lashda, xizmatning barcha turar-joy va jamoat binolari bilan ishlab chiqarish zonasiga tengligi ShNQ tomonidan nazarda tutilgan 500 m radiusda piyodalarga kirish imkoniyati yoki 7 -10 daqiqa bilan ta'minlanadi.

Mahalliy savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualari tarmog'i transport xizmat ko'rsatish markazlarida, yer osti yo'llarida va boshqa xizmat turlarining muassasalari va korxonalarini joylashgan majmuada joylashgan boshqa standart xizmatlar bilan to'ldirilmoqda.

Turli xil shaharsozlik sharoitida mahalliy savdo markazlarini joylashtirishning boshqa variantlari ham bo'lishi mumkin. Shunday qilib, sharoiti qiyin bo'lgan joylarda xizmat ko'rsatish radiusi 300 m gacha bo'lishi mumkin, bino zichligi past bo'lsa, piyodalarga kirish imkoniyati radiusi 700-800 m gacha ko'tarilib, tarmoqni ushlab turmaslik uchun tovarlar va xizmatlar assortimenti zarur [83].

Muassasalar va shaxsiy xizmat ko'rsatish korxonalarini konsentratsiyasining asosiy elementi bu universal savdo do'konlari, shuningdek yirik kompleks ovqatlanish korxonalarini hisoblanadi. Turli xil ixtisoslashgan korxonalar (mebel, avtomobillar) jamoat va savdo markazlari tarmog'ini to'ldiradi va asosiy ko'chalarda, avtomagistrallarda, transport markazlarida va shahar transportining to'xtash joylarida joylashgan.

Bir vaqtning o'zida standart va maxsus xizmatlarning funksiyalarini bajaradigan chakana va maishiy bozorlarning shahar bo'ylab tarmog'i tashkil etiladi.

Yopiq bozorlar savdo markazlarida yoki alohida joylarda, qulay joyda yoki yo'llar va tashqi transport yo'nalishlari bilan bog'langan xolda alohida joylarda joylashgan.

Chakana savdo va maishiy xizmatlarning zamonaviy tarmog'i, yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, aholi punktining shaharsozlik tuzilishi bilan oldindan belgilab qo'yilgan. Shahar yoki boshqa biron bir aholi punkti mustaqil birlik sifatida emas, balki uning o'lchamiga va joylashishiga qarab ma'lum funksiyalarni bajaradigan guruhli aholi punktlari tizimining elementi sifatida qaraladi [82, 84].

Guruhli aholi punktlari tizimining markaziy shahri o'z ta'sir doirasidagi qishloq va shahar tipidagi aholi punktlarining xizmat ko'rsatish markazi hisoblanadi. Ushbu tizimning markaziy shahri xizmat ko'rsatish tizimining asosiy qismidir. Bu borada shaharlarni o'zlarining ahamiyati va guruhlarga ko'ra joylashish tizimidagi o'rni bo'yicha quyidagi turlarga bo'lish mumkin.

I-darajali tizimning, muassasalar va maxsus xizmat ko'rsatish korxonalarini to'liq tarkibidan eng katta tortishish markazi, xizmat ko'rsatish maydoni 80-100 km radiusda, bir martalik vaqt sarf-xarajati ko'p bo'lmagan 1,5-2 soat, kelajakda 40-60 min;

Shahar va qishloq tipidagi kichik shaharlar va aholi punktlari uchun tortishish markazi bo'lgan tizimning yadrosiga qarab tortadigan;

II-darajali tizim shahar, standart va qisman maxsus xizmatlarning savdo va maishiy korxonalari bilan ta'minlanadi. Gravitatsiyaviy populyasiyaning xizmat ko'rsatish maydoni 40-50 km radius bilan aniqlanadi, bir kirishning vaqt sarfi 45-60 daqiqadan oshmaydi;

III-darajali tizim shahar, maxsus xizmatlarning standart va individual korxonalarining chakana va maishiy korxonalarini to'liq to'ldiradigan, kirish imkoniyati zonasi 15-20 km radiusda, bir yo'l bilan sarflanadigan vaqt sarfi 20-30 daqiqadan oshmaydi;

IV-darajali tizim shahar izolyasiya qilingan, yadroning uzoqligi tufayli tizimdan tashqarida joylashgan. U standart va maxsus xizmatlarning to'liq spektriga ega bo'lgan savdo va maishiy xizmatlarning avtonom tizimiga ega [81, 83].

Kichik va o'rta shaharlarda, qoida tariqasida bitta shahar markazi yaratiladi. Qurilish zichligi past bo'lgan va chekka hududlarda, mahalliy markazlar joylashgan majmuada shahar ahamiyatiga ega bo'lgan alohida korxonalar joylashgan [21, 81, 85].

Katta shaharlarda shahar markazidan tashqari aglomeratsiya ahamiyatiga ega markazlar tashkil etilmoqda. Zamonaviy shaharsozlik amaliyotida savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualari shaharlar tarkibiga joylashtirishning turli usullari o'z tasdiqini topdi.

Bu yerda turar-joy majmualari yashash farovonligini oshiradigan jamoat xizmatlari elementlari bilan ta'minlangan. Xizmat ko'rsatish markazlarining filiallari joylashgan kattalashtirilgan tugunlar yaratilmoqda, ular turli xil maishiy xizmatlarga buyurtmalar qabul qilishadi:

- oziq-ovqat sotib olishdan teatrga chiptalarni yetkazib berishga qadar xizmatlar mavjud.

Aholi ish joyiga ketayotganda buyurtma berishadi va uyga qaytgach, uni uyning qabulxonasida yoki kvartirada olishadi. Shuningdek, maishiy xizmat ko'rsatish ustaxonalari uchun qabul punktlari mavjud. Loyiha xizmat ko'rsatish tarmog'ini odamlarning yashash joyiga iloji boricha kattalashtirish prinsipiga asoslangan bo'lib, bu savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmua ehtiyojlar uchun sarflanadigan samarasiz vaqtni sezilarli darajada qisqartirishga yordam beradi.

Moskva arxitektura institutida savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualarning istiqbolli shakli bo'lgan yana bir loyiha ishlab chiqilgan. Bunda prinsipial jihatdan insonning asosiy ehtiyojlarini qondirish maksimal qulaylik bilan amalga oshirilishi mumkin [84].

Muammoni hal qilishning mumkin bo'lgan usullaridan biri bu avtomatlashtirilgan savdo va maishiy xizmat ko'rsatishning progressiv tizimidan foydalanish, har xil tovar va zarur buyumlarni, gazeta va jurnallarni avtomatlashtirilgan kundalik tarqatish markazidan pnevmatik kanallar orqali maxsus konteynerlar bilan kvartiraga yetkazib berish. Xizmatlar, bu mahalliy jamoat va savdo markazi bilan birlashtirilgan. Tovarlar tarqatish markaziga avtomatik ravishda asosiy markazdan ham yetkazib beriladi [83, 84, 85].

Bular quyidagicha izohlanadi:

1) supermarketlar - buyurtma bo'limi va oshxanasini bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlarining universal assortimenti, eng ommabop bo'lgan noziq-ovqat mahsulotlariga ega bo'lgan o'z-o'ziga xizmat ko'rsatadigan yirik kompleks do'konlari, ushbu supermarketlarning sig'imi 400-2000 m² va undan ko'p chakana savdo maydoniga ega. Eng maqbul sig'im 900 m² deb hisoblanadi;

2) universal do'konlar - noziq-ovqat va oziq-ovqat mahsulotlarining universal assortimentiga ega yirik do'konlar, ular tarkibiga kafe, oshxonalar kiradi va xaridorlarga bir qator qo'shimcha xizmatlar ko'rsatiladi. Do'konlarning yuzasi - 3500-22000 m² va undan ko'p chakana savdo

maydoni;

3) oziq-ovqat do`konlari - keng assortimentdagi tovarlarga ega bo`lgan yirik oziq-ovqat do`konlari universal do`konlarning tarkibida yoki shahar ahamiyatiga ega alohida obyektlar sifatida ishlab chiqilgan;

4) ixtisoslashtirilgan oziq-ovqat do`konlari (parhyez, non mahsulotlari, meva va sabzavotlar va boshqalar) va nooziq-ovqat mahsulotlari (ayollar uchun mollar, erkaklar uchun mollar, bolalar olami, poyabzal uyi, kiyim-kechak va boshqalar), alohida aholining individual ehtiyojlarini qondiradigan do`konlar hisoblanadi;

5) qishloq xo`jaligi oziq-ovqat mahsulotlarini kolxoz, kooperativ savdosi uchun mo`ljallangan bozor-savdo korxonalari, shu bilan birga, bozorlarda oziq-ovqat va asosiy nooziq-ovqat mahsulotlarining davlat savdosi ta`minlanadi. Shahar bozorlarining kuchi aniqlanadi; kichik bozorlar uchun - 100 tagacha savdo maydonlari, o`rta bozorlar uchun - 400 tagacha savdo maydonlari, yirik bozorlar uchun - 1000-1500 gacha savdo joylari aniqlanadi [82, 84].

Shaharlarda sanab o`tilgan asosiy turlar bilan bir qatorda sotishning yangi usullari va xizmat ko`rsatish shakllari asosida quyidagi savdo korxonalari yaratilgan. Savdo avtomatlari, oziq-ovqat mollari uchun avtomatlarning guruhli o`rnatmalari bilan; buyurtmalarni tayyorlash, yig`ish va aholiga yetkazib berish uchun bazaviy do`konlar va buyurtma do`konlari; pochta orqali buyurtma savdo buyurtmalarni tayyorlash, yig`ish va shaharlararo xizmat ko`rsatish uchun pochta orqali jo`natish mumkin. Ushbu turdagi korxonalar aholi yashash joylarida, ish bilan ta`minlash va dam olish joylarida, jamoat va savdo markazlari tarkibida, shuningdek, kommunal ombor hududida joylashgan [7].

Quyidagi hollar ham kuzutilishi mumkin:

1) kichik shoshilinch ta`mirlash uchun ustaxonalar (15-65 ish joyiga mo`ljallangan) va sartaroshxonalar bilan markazlarini kompleks qabul qilish punktlari. Ular asosan mahalliy markazlarning bir qismi sifatida turar-joy hududida joylashgan va murakkab sanoat korxonalari va uy xo`jaliklariga asoslangan;

2) kooperativ kir yuvish va kimyoviy tozalash binolari (bir smenada 400-800 kg ishlab chiqarish quvvatiga ega) o`z-o`ziga xizmat ko`rsatish prinsipi asosida ishlaydi va turar-joy hududida joylashgan;

3) maishiy xizmat uyi - bu 100-300 ish o`riniga ega bo`lgan, turli xil maishiy xizmat turlari bo`lgan, shahar ahamiyatiga ega bo`lgan yuqori darajada mexanizasiyalashgan asosiy korxonalar birlashtirilgan. Ular mustaqil obyektlar sifatida joylashgan yoki shahar ahamiyatiga ega savdo markazlarining bir qismi;

4) shahar ahamiyatiga ega ixtisoslashtirilgan maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari: modalar uylari, turli namunadagi individual buyurtmalarni qabul qilish uchun salonlar va namunalar uchun ko'rgazma zallari, go'zallik salonlari, gigiyena va sport, dam olish funksiyalariga moslashgan korxonalar. Ushbu korxonalar shahar miqyosidagi markaz tizimiga kiritilgan va yakka tartibdagi obyektlar sifatida yoki shahar ahamiyatiga ega savdo markazlari tarkibida joylashgan [7].

Sobiq Ittifoq davri bozorlari va savdo inshootlari hajmiy-rejaviy tuzilishi bo'yicha 2 xil guruhga:

- yopiq bozorlar va to'rt tarafi ochiq, usti yopiq bozorlarga bo'lingan.

Yopiq bozorlar shahar ahamiyatiga va shahardagi tuman ahamiyatiga ega bo'ladi. Ular katta sig'imli (500 savdo o'rni va undan ortiq), o'rta va kichik sig'imli (savdo o'rinlari 500 ta gacha) bozorlarga bo'linadi [21, 81].

Yopiq bozorlar hajmiy-rejaviy tuzilishiga ko'ra bir zalli (kichik sig'imli), pavilon turidagi, ikki-uch zalli (o'rtacha va katta sig'imli) pavilon ko'rinishidagi (turli sig'imli) bozor turlariga bo'linadi. Yopiq bozorlar o'zining hajmiy-fazoviy kompozitsiyalari, umumiy o'lchamlari, shuningdek, alohida qismlarining o'lcham va proporsiyalari bilan boshqa ma'muriy-maishiy maqsadlardagi binolardan sezilarli darajada ajralib turadi.

Yopiq bozorlar o'z xususiyatiga ega bo'lib, shaharsozlik masalalarini yechishda ularga tashrif buyuruvchi ko'p sonli xaridorlarni va katta miqdordagi yuk oqimini e'tiborda tutishni talab etadi. Birinchi omil-bozorga kirish va chiqishni tashkil etishni talab etsa, ikkinchi omil-tovar-mahsulotlarni yetkazib berish maqsadida avtotransport yo'llarini yaratishdir.

Shu sababli bu binolarning o'ziga xos talablarini inobatga olgan holda, ya'ni, yopiq bozorlarning aholini oziq-ovqatlar, birinchi navbatda tez buziladigan mahsulotlar bilan ta'minlashda iste'molchiga yaqin bo'lishi zaruratidan kelib chiqib, ularni aholiga xizmat ko'rsatishi yaqin bo'lgan shahar tumanlarida joylashtirish maqsadga muvofiq.

Katta shaharlarda yopiq bozorlarning xizmat ko'rsatish radiusi o'rtacha 1-1,5 km, kichik shaharlarda esa 0,5-1 km dan oshmasligi kerak [21].

Sanitariya talablariga ko'ra yopiq bozorlar ifloslanish, changlanish manbalaridan va chiqindilarni zararlantirish joylaridan kamida 1,5 km uzoqda, o'zidan chang hamda kuchli hid ajratuvchi omborxonalar va sanoat korxonalaridan kamida 500 m uzoqlikda bo'lishi zarur. Yopiq bozorlar katta hajmli binolar bo'lganligi sababli, ularning loyihalaniishi va joylashtirilishi, shahardagi boshqa binolar bilan uyg'unlashgan arxitekturaviy ansambl tarzida yaratilishi kerak.

Yopiq bozor uchun ajratilgan yer maydonini loyihalashda xaridorlar uchun qulaylik yaratish va ularning avtomobillari turish joylarini belgilash maqsadida bozor oldi maydonlarining tashkil etilishi, shuningdek, bozor binosi, yozgi-kuzgi savdo maydonlari va xo'jalik, avtotransport turish joylaridan kirish qulay bo'lgan ochiq ombor maydonlari nazarda tutiladi.

Bir obyekt uchun yer maydonining yuzasi 1,5 ga, shahar tumanlarida esa bozor qurilishi uchun 0,5 ga yer maydoni ajratiladi [21, 48, 84].

2.2. Chet el davlatlarida savdo markazlari yechimlarining holati va arxitekturaviy xususiyatlari

O'zbekiston viloyat markazlari - aglomeratsiya yadrolari savdo va maishiy xizmat soxalarini tashkil etishda zamonaviy tamoyillarga mos ravishda rivojlanishi dolzarb hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida savdo markazlarini arxitektura - rejaviy tashkillashtirish va uning samarali faoliyat yuritishi, transport va piyodalar harakatini rejaviy asosda shakllantirish ham asosiy masalalardan hisoblanadi [15]. Shuning uchun biz xorij va xamdustlik tajribasiga nazar qaratishimiz va uning ijobiy tomonlarini o'rganishimiz maqsadga muvofiqdir.

Istanbuldagi Grand Bazaar (Turkiya) - batafsil tavsif, manzil, ish vaqti, u yerga qanday borish mumkin. Nima sotib olish kerak, qanday savdolash kerak, sayyohlarning sharhlari qo'yidagicha tanishib chiqamiz.

Istanbuldagi Grand Bazaar (Turkiya) umumiy ko'rinishi

Endi 18 ta darvoza Kapali-charshiga olib boradi. Katta bozorning eng mashhur kirish joyi tepasida, Chamberlitosh maydonida quyidagi matnni ko'rish mumkin: "O'zini savdoga bag'ishlagan kishiga Xudo rahm qilsin" (Nuruosmaniye darvozasi). Beyazit maydoni hududida yana bir mashhur qadimiy darvoza bor.

Shovqin, kulgi, yorqin rang-barang mahsulotlar, sharqona ziravorlar xushbo'yligi va unutilmas tuyg'ularga to'la bozorsiz tasavvur qilib bo'lmaydigan sharqona ertak hayotga kirdi va Istanbulning eng markazida, Sultonahmet tumanidan bir kilometr uzoqlikda joylashgan Ayasofya va Moviy masjid joylashgan. Bu mashhur Katta bozor, haqiqiy sharqona bozor, u arklar, tomlar va boshqalar bilan qoplangan ko'plab shahar bloklari ustidan cho'zilgan ulkan maydondir. Bu butun bino 1461 yilga borib taqaladi.

Dunyodagi eng yirik bozorlardan birining ichida 61 ta ko'cha, 4400 ta savdo do'konlari, 2195 ta atelyelar, 18 ta favvoralar, 12 ta masjidlar, 12 ta omborxonalar, bitta maktab, bitta hammom, bir nechta kafe va valyuta ayirboshlash shoxobchalari mavjud.

Istanbuldagi Grand Bazaar dunyodagi eng katta yopiq bozorlardan biri bo'lib, u uzoq vaqtdan beri eski Istanbulning eng mashhur diqqatga sazovor joyiga aylangan. Bozor ichida 61 ko'cha, 4400 do'kon, 2195 atelye, 18 favvara, 12 masjid, 12 ombor, bitta maktab, bitta hammom, bir nechta kafe va valyuta ayirboshlash shoxobchalari mavjud. Har kuni Kapali Charshiga (turklar Katta bozor deb atashadi) yarim milliondan ortiq sayyoh tashrif buyuradi.

Katta bozorda bir nechta asosiy eshiklar mavjud. Har bir darvozaning o'ziga xos nomlari bor - Beyazid, Feschiler, Sahaflar, Kyurkchuler, Nuruosmani, Mahmutpasha, Merjan, Tajirciler va Orujuler, yo'qolib ketmaslik uchun, qaysi orqali kirganingizni eslab qoling.

Katta bozor labirintlarida nima bor - kulolchilik, oltin, kumush, zargarlik buyumlari, sharflar, tumorlar, gilamlar, va boshqalar. Savdolashish shunchaki zarur, chunki boshlang'ich narx ikki barobarga oshirilishi mumkin. Bu, albatta, ko'zlar uchun bayram, lekin hamyon uchun motam: sovun va boncuklar, bronza va shisha, rulonli matolar, tonna mis, arzon, go'yoki markali narsalar va xushbo'y ziravorlar bozoridir. Bu yerda xarid qilishdan tura olmaysiz, umuman olganda, agar siz sharqona bozor muhitini his qilishni va bir vaqtning o'zida turistik xaridlardan to'yishni istasangiz, demak siz shu yerdasiz.

Biroq, xarid qilish rejalarinigizda bo'lmasa ham, Grand Bazaarga tashrif buyurishingiz kerak. Qadimiy ko'chalar bo'ylab sayr qiling va o'zingizni maxsus sharqona muhitga cho'ndiring. Katta bozorning qalin tosh devorlari jazirama quyoshdan ham, teshuvchi shamoldan ham ishonchli himoya qiladi. Shunday qilib, yurish yilning istalgan vaqtida yoqimli bo'lishni va'da qiladi.

Katta bozor esa yakshanba va diniy bayramlardan tashqari har kuni soat 8:30 dan 19:00 soatgacha ochiq.

U yerga qanday borish mumkin Grand Bazaar Istanbul markazidagi Beyazit maydonida joylashgan bo'lib, unga yengil temir yo'l orqali borish mumkin. "Kapal bozor - Kapali Charshi" bekatida tushing.

Qo'shma Shtatlardagi savdo markazlari ikkinchi Jahon urushidan so'ng, savdo-sotiqni markazlashtirish jarayoni asosan yakunlangandan keyin keng tarqaldi. Amerika shaharlari savdo markazlari xizmatlarini tashkil qilishda zamonaviy shaharsozlik talablariga javob berishni to'xtatdilar, chunki binolarning zichligi yuqori edi. Asosiy ko'chalar bo'ylab an'anaviy joylashuvi bilan tiqilinch harakatlanish jadvali chakana savdo korxonalarining ishlashini o'ta qiyinlashtirdi va avtoulavlarning harakatiga va savdo binolar yaqinida to'xtash joylarini tashkil etishga xalaqit berdi [21].

Shaxsiy foydalanish uchun ommaviy transport vositasiga aylangan avtomashinaning paydo bo'lishi Amerika shaharlarini markazlashtirish sabablaridan biri bo'ldi. AQShda yo'lovchilar tashishda shaxsiy transport vositalari hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ish va xarid qilish joyiga shaharlararo va muntazam sayohatlarning qariyb 90 foizi shaxsiy avtouloularda amalga oshiriladi.

Shaharning pullik avtoturargohlaridan farqli o'laroq, shahar tashqarisidagi savdo markazlarida avtoturargohlar bepul, bu esa yangi majmualar - savdo markazlarining jozibadorligini oshiradi. Katta avtoturargohlarga ega bo'lgan shahar tashqarisidagi yirik savdo markazlari yuqoridagi sabablarga ko'ra rivojlangan sof amerika hodisasidir.

Qo'shma Shtatlarda tijorat binolarini qurish asosan xususiy manbalardan subsidiyalanishi ham xarakterlidir. Bugungi kunga kelib Qo'shma Shtatlarda 4500 dan ortiq savdo markazlari mavjud.

Ammo Qo'shma Shtatlardagi shaharlarni markazlashtirmaslik va savdo xizmatlari haqida gapirganda, yaqinda teskari jarayon - shaharga qaytish sodir bo'lganligini aytish kerak. Savdo markazlari shahar atrofidan shaharning markaziy tumanlariga qaytib kelishni boshladi [7].

Muallif Gryun V., Smit L. tasnifiga ko'ra, savdo markazlari hajmi va xizmat ko'rsatish xususiyati bo'yicha uchta asosiy turga bo'linadi [34, 81]:

1. Mintaqaviy savdo markazi 150-400 ming aholiga ega bo'lgan hududga xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan. Markazning umumiy savdo maydoni 27 900 dan 93 000 m² gacha. Markazning xarid qilish zonasi avtoulouvdan 25 daqiqada bosib o'tadigan masofada joylashgan.

2. Oraliq savdo markazi savdo zonasi aholisiga 40000 dan 150.000 kishiga xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan va 9300-23.250 m² oralig'ida umumiy savdo maydoniga ega. Markazning savdo maydoni avtomobilda 15 daqiqalik masofaga qarab belgilanadi,

3. Eng yaqin savdo markazi 5000 dan 40.000 kishigacha bo'lgan aholisi bo'lgan savdo maydoniga xizmat ko'rsatish uchun hisoblab chiqilgan. Markazning umumiy savdo maydoni 2790-9300 m² (**2 bob 23-24 ilovada**).

Supermarketlar yoki savdo markazlariga qo'shiladi yoki yakka tartibdagi savdo korxonalarini sifatida ishlatiladi [21, 48, 49]. Supermarketlar kattaligiga ko'ra kichik - pol maydoni 500 m² gacha, o'rtacha - 500-1000 m² maydonga bo'linadi; katta - 1000-1500 m²; juda katta - 1500-2000 va ulkan - 2000 m² dan ortiq. Qo'shma Shtatlarda eng keng tarqalgani o'rta va yirik supermarketlardir.

Qo'shma Shtatlar Savdo uyushmasi huzuridagi "Milliy supermarketlar ilmiy instituti" ma'lumotlariga ko'ra mamlakatda jami 30 mingdan ortiq supermarket qurilgan:

- kichik savdo markazlarida 27%
- yirik savdo markazlarida 20%
- shahar va shahar atrofi 30%
- katta avtomobil yo'llarida 23%.

XX asr o'rtalaridan buyon supermarketlarning rivojlanishi, ya'ni paydo bo'lgan paytdan boshlab tovarlarning narxlarini bir oz pasaytirishga va shu bilan ularning jozibadorligini, tovar aylanmasi va foydasini oshirishga imkon beradigan savdo-sotiqning yangi progressiv shakllari bilan bog'liq. Odatiy do'konlar bilan taqqoslaganda supermarketlardagi qo'shimcha xarajatlar 30-35 emas, balki atigi 20-25% ni tashkil qiladi, bu esa narxlarni 10-120% ga pasaytirishga imkon beradi. XX asr oxirlarida supermarketlar Qo'shma Shtatlardagi barcha oziq-ovqat mahsulotlar savdosining 68% qismini tashkil qildi [21, 48, 81, 83].

Savdo maydonining yordamchi maydonga nisbati taxminan 1:1 ga teng. Ushbu rasional koeffitsiyent qo'shimcha to'ldirish do'konlariga ega bo'lgan barcha yirik supermarketlar uchun odatiy holdir. Kichik binolarda yordamchi binolarning maydoni kamayadi. Ammo Qo'shma Shtatlardagi chakana xizmatlarning holati, agar oddiy kichik va o'rta shahar do'konlarining taqdiri haqida gapirilmasa ham to'liq bo'lmaydi.

Tobora ko'payib borayotgan supermarketlar ko'plab kichik va o'rta do'kon egalari bankrotlikga uchratdi. Yirik savdo korxonalarini bilan muvaffaqiyatli raqobatlashish uchun ular savdo uyushmalari va kasaba uyushmalariga birlashadilar. Uyushmalar dizaynerlik ofislarini yaratadilar. Eski do'konlarni rekonstruksiya qilish va ularni supermarketlar bilan qattiq raqobatga dosh bera oladigan zamonaviy savdo korxonalariga aylantirish bo'yicha loyiha hujjatlarini tuzish avj oldi.

Detroit - siti mintaqasidagi yirik Yestland savdo markazini tahlil qilib, mualliflar savdo hududining aholisi ham Detroytning imtiyozli tabaqasi, ham daromadlari nisbatan past bo'lgan qism ekanligini ta'kidlashadi. Savdo markazi ikkala qatlam uchun ham qurilgan. "Egasi va Yestland me'morlarining so'nggi intilish maqsadi," deb yozadilar ular, "xaridorlarning ongiga ularning sinflaridagi farqni bildirmaslik" va yana: "aqli kuzatuvchi haqiqatan ham ushbu sinfiy farqlarni Yestland savdo markazida kuzata olmaydi [21, 63].

Mualliflar tijorat tadbirkorlarining birgalikdagi sa'y-harakatlari bilan eng katta iqtisodiy samaradorlikka erishish uchun savdo markazlariga maxsus "sehrli" sifatni bog'lashadi: "Savdo markazi bu bizning erkin iqtisodiyotimizda kamdan-kam uchraydigan holatning ifodasidir, bu bizga alohida korxonalarini bitta jamoaviy korxonaga birlashtirishga imkon beradi".

Mualliflarning ta'kidlashicha, nazoratsiz ravishda savdo markazlari yaqinida, odatda avtomagistralning qarama-qarshi tomonida joylashgan "qaroqchilik" savdo korxonalari, istalmagan raqobatni keltirib, savdo markazlari iqtisodiyotiga putur yetkazadi. Ular bepul reklama, savdo markazlarining transport sharoitlari va jozibali kuchlaridan bahramand bo'lishadi.

Me'mor hududni rejalashtirishni iqtisodiyot, transport va boshqa sharoitlarning ma'lumotlarini to'liq hisobga olish asosida amalga oshiradi. Mualliflar rejalashtirishning ba'zi prinsiplariga ishora qilganlar:

- atrofda tabiatni saqlash;
- do'konlarning piyodalar maksimal harakatlanish joylarida joylashganligi;
- transport harakati va piyodalar harakatlanishini ajratish;
- xaridorlar va savdogarlar uchun maksimal qulaylikni yaratish va nihoyat, tartib, uyg'unlik va go'zallikka erishish.

Savdo markazlarida yer uchastkasi quyidagicha taqsimlanadi:

- 1) inshootlar (savdo va xizmat ko'rsatish binolari, idoralar va boshqa jamoat binolari);
- 2) to'xtash joylari;
- 3) piyodalar o'tadigan joylar va yo'laklar;
- 4) nogironlar yo'laklari;
- 5) avtomobil harakati uchun yo'llar;
- 6) jamoat transporti uchun joylar;
- 7) bufer maydoni (yaxshi jihozlangan) avtoturargohlarni tashqi yo'llardan ajratib turadigan hudud);
- 8) zaxira maydoni (savdo markazi kattalashgan taqdirda).

Mualliflar transportni rejalashtirishning asosiy maqsadlarini quyidagicha shakllantirishgan:

- a) savdo markazini o'rab turgan yo'l tizimi bo'ylab transport vositalarining erkin harakatlanishini tashkil etish;
- b) avtomagistralardan savdo markazi joylashgan joyga samarali harakatlanish;
- v) tinch va maqsadga muvofiq taqsimlash;
- d) qulay va tejamkor avtoturargohlarni tashkil etish;
- ye) xizmat transporti va xaridorlar transportini ajratish;
- f) jamoat transporti va yo'lovchilarni tushirish uchun izolyasiya qilingan joylarini ta'minlash [15, 21, 81, 83, 84].

Aslida, ushbu rejalashtirish har bir savdo markazining hajmi, joylashuvi va turini sotilayotgan mahsulot turi va sifatiga qarab belgilashdan iborat. Mualliflarning ta'kidlashicha, savdo-sotiqni rejalashtirishning asosiy

vazifasi do`konlarning turini va ularning joylashuvini tanlash, bu xarid qilish markazidan imkon qadar ko`proq xaridorlarni jalb qiladigan va o`tib ketadigan, maksimal oqim (bozor oqimi) yaratadigan tarzda tanlashdir. Piyodalar harakati va do`konlar o`rtasida mijozlarning o`zaro almashinuvi imkoniyati yaratilishi muhim ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, mualliflarning ta`kidlashicha, savdo markazidagi xaridorlarni diqqatiga sazovor joylarni "magnitlar" deb atashadi. Xaridorlar bir magnitdan ikkinchisiga yo`naltiriladi, o`tmishdagi kichik attraksionlar (piyodalar oqimi harakatini tashkil etuvchi vositalar) va bozor oqimidan foydalangan holda boshqa do`konlar faoliyati yo`lga qo`yiladi. Asosiy diqqatga sazovor joylar bu birinchi navbatda univermag, universal do`kon filiali, supermarket, yirik kiyim do`koni yoki yuqori sifatli restoran.

Ikkinchi darajali diqqatga sazovor joylar kiyim do`konlari guruhlari, banklar, pochta aloqasi bo`limlari, kiyimlarni ta`mirlash va tozalash ustaxonalari va boshqalar bo`lishi mumkin.

Amaliy tajribaga asoslanib, mualliflar savdo markazlarining mumkin bo`lgan maketlarini bitta, ikkita va uchta "magnitlar" bilan tahlil qilib, markazdagi binolarning umumiy bosh rejasi muvaffaqiyatli bajarilishi har bir korxonada samaradorligini oshirishga olib kelishini ta`kidlaydilar.

Bozor oqimlarini rejalashtirish va me`moriy rejalashtirish orqali piyodalar harakatini tartibga solish ham mualliflar tomonidan muvaffaqiyatli ochib berilgan muhim masalalardir. Savdo markazi har doim rivojlanib boradigan joyda joylashganida kengaytirishni rejalashtirish tavsiya etiladi. Bunday holatda, universal do`konlar egalari va boshqa asosiy do`kon egalari ko`pincha savdo hajmi ko`payganda do`konlarini kengaytirish istagini bildiradilar. Do`konni kengaytirganda, odatda iqtisodiy sabablarga ko`ra ixtisoslashgan do`konlar va boshqa korxonalar uchun qo`shimcha binolarni sotib olish maqsadga muvofiqdir.

Markazni kengaytirishni rejalashtirish uchun juda ko`p zaruriy shartlar mavjud. Atrofdagi asosiy yo`llarning mumkin bo`lgan o`tkazuvchanlik quvvati qo`shimcha transport yuklariga mos keladigan darajada bo`lishi kerak. Hudud qo`shimcha binolar, avtoturargohlar va transport harakati uchun zaxira maydonini saqlash uchun yetarlicha katta bo`lishi kerak, yoki qo`shimcha daromad markazni kengaytirish paytida ikki yoki ko`p qavatli avtoullovlar turargohini qurish uchun kapital qo`yilmalarni oqlashi kerak [21].

Savdo shoxobchalarining kengayishi natijasida avtoturargohlarga bo`lgan talabni qondirish uchun bo`sh joy ham zaxirada saqlanishi kerak. Ushbu maqsad uchun zarur bo`lgan zaxira maydonini belgilashda uning

avtoturargoh va piyodalar maydonlari o'rtasida haddan tashqari katta masofalar yaratilmasligi uchun uning savdo markazining yangi yoki mavjud binolariga nisbatan yaqin masofada joylashganligiga e'tibor qaratish lozim.

Dastlabki qurilish tugagandan so'ng, ushbu zaxira maydoni savdo markazining umumiy ko'rinishini buzmasligi uchun tegishli ravishda obodonlashtirilishi kerak. Yordamchi binolarni va tarqatish tizimlarini loyihalashtirish va qurishda ularni ortib borayotgan ehtiyojlarga mutanosib ravishda kengaytirish choralarini ko'rish kerak.

Xalqaro savdo markazlar kengashi bergan ta'rifga ko'ra, savdo markazlari avtomobillar to'xtash joyiga ega bo'lgan va maxsus loyihalangan arxitekturaviy birlashtirilgan, yagona kompaniya orqali boshqariladigan savdo muassasalar tushuniladi.

Zamonaviy savdo-maishiy xizmat ko'rsatish markazlarining asosiga shahar aholisi va mehmonlari hamda turistlar vaqtlarini samarali va yoqimli o'tkazishga mo'ljallangan zamonaviy savdo markazlari majmualarini yaratish bugungi kunning dolzarb masalalari qatoridan o'rin oldi.

2.3. Savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualari binolarining shakllanishida shaharsozlik va tabiiy-iqlimiy sharoitlarning tahlili

O'zbekiston hududida tabiiy-iqlimiy sharoitlar, savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmua binolariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ularni loyihalash jarayonida iqlimiy sharoiti uchun yoritilganlik, harorat va namlik darajasini tartibga solish muammosi ancha jiddiy masala hisoblanib qolmoqda [98].

Respublikamizning mustaqillikka erishgani va yangi ijtimoiy-iktisodiy sharoitlarga o'tishi, mamlakatimizning o'ziga xos tabiiy-iqlimiy va ekologik shart-sharoitlari viloyat markazlarini shaharsozlik talablari darajasida tashkil qilishni o'rtaga qo'yadi.

Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini loyihalashda tabiiy-iqlimiy, zilzila va boshqa turdagi xududlashtirish xaritalaridan foydalanish lozim. Loyihachi arxitektor va quruvchining vazifasi loyihaladigan binolar uchun barcha sharoitlarni har tomonlama o'rganish va ularning eng oqilona yechimlarini topishdir [26].

Mo'tadil iqlimli mintaqada joylashgan Qarshi, Jizzax va Urganch shahar markazlarida savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini loyihalashda, QMQ 2.01.01-94. Loyihalash uchun iqlimiy va fizikaviy-geologik sharoitlar ma'lumotlarini etiborga olish kerak. Jamoat binolarini loyihalash O'zbekiston respublikasi hududining zonalarga bo'linishiga mos ravishda amalga oshiriladi.

Loyihalash uchun iqlimiy va fizikaviy, geologik ma'lumotlar o'rganilib, loyihaviy yechim ishlab chiqilishida, shuningdek mahalliy shamollarning asosiy yo'nalishlari hisobga olinadi [20].

Savdo majmualari bu jahon shaharsozligi amaliyotida keng tarqalgan yangi, maxsus turdagi jamoat majmuasi hisoblanadi. Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining bunday ommaviyligi va shiddat bilan rivojlanishi ularning savdo-sotiqni tashkil etishning an'anaviy shakllari bilan bir qatorda ijtimoiy-iqtisodiy va shaharsozlik afzalliklari va, avvalambor, aholi uchun jozibadorligi (tovar va xizmatlarning katta tanlovi, umumiy qulay muhit va xizmat ko'rsatish qulayligi, vaqtni tejash, kirish va chiqish joylari va to'xtash joylari qulayligi va boshqalar) xisoblanadi [11, 20]. Bu o'z navbatida ularning yuqori ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini belgilaydi.

Ayniqsa, loyihalarni ishlab chiqishda savdo texnologiyalari va yangi formatlarining rivojlanishidan ortda qolganligi, masalan, yirik maydonli savdo obyektlaridan tashkil topgan savdo markazlari yoki ko'p funksiyali majmualar va gipermarketlarga qo'yiladigan maxsus talablar asosida loyihachilar uchun me'yoriy hujjatlarni ochib beruvchi "adabiyotlar"ni tayyorlash yo'lga qo'yilmaganligi bizga ma'lum.

Bu esa, qurilish hududiga oid tabiiy-iqlim, geografik va geologik o'ziga xos bo'lgan sharoitlarni e'tiborga olinmaganligi oqibatida markazlar samarali ishlamay qolmoqda [1, 20, 22, 30].

Hozirda, savdo-maishiy xizmat ko'rsatish markazlariga qarashli binolarini loyihalash jarayonida aglomeratsiya hududining tabiiy iqlim sharoiti va relefi asosida energiyani tejash, imkoni bo'lsa, energoaktiv qurilmalardan foydalanish, markazga tashrif buyuruvchilar va shu markazda ishlovchi xodimlar uchun qulay sharoitlar (bino atrofida bog'lar, bino ichkarisida mikroiklimni) yaratish bilan markaz va unga oid binolarning o'ziga xos ko'rinishini ta'minlash muammosi muhimdir [1, 22].

Ekotizim tashkil qiluvchi va zamonaviy jamoat binolari uchun eng muhim bo'lgan tabiiy-iqlimiy omillar va uning strukturasi hosil qiluvchi elementlar quyidagilardir:

- binolar orientatsiyasi va konfiguratsiyasini aniqlash maqsadida loyihalanadigan hududning iqlimiy sharoiti tahlili;
- xonalarni, shu hisobda, har bir ish joyini tabiiy yorug'lik bilan turli darajada ta'minlanishi;
- xonalarning tabiiy ventilyatsiyasini shamol yo'nalishidan foydalangan holda ta'minlash;
- energiyani tejash, iqlimiy sharoitiga bog'liq ravishda binoni isitish va sovutish nuqtai nazaridan samarali loyihalash ishlarini bajarish;

- savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmuasi hududida mikroiklimni tashkillashtirishda o'simlik va ko'kalamzorlashtirishdan keng foydalanish;
- mikroiklimni tashkillashtirish asosida qurilgan energoaktiv binolaridan keng foydalanish [24, 35].

Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini loyihalashda yana bir asosiy e'tibor beriladigan jihat bu tabiiy yoritilganlikdir. Yorug'lik muhitini loyihalashda ishchi xonaning tabiiy yoritilganligi uchta o'zaro bog'langan komponentlarini ya'ni, tashqi to'siq konstruksiyalari orqali ishchi xona fazosiga kiruvchi yorug'lik oqimini, xona ichi tekisliklari va yuzalaridan qaytuvchi yorug'lik, hamda xonadagi yorug'lik darajasini hisobga olishni talab qiladi [1, 22, 29].

O'z-o'zidan moslashadigan savdo maydonlaridan farqli o'laroq, zamonaviy savdo markazlari funksional va fazoviy jihatdan o'zaro bog'liq bo'lgan savdo korxonalari, umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat va boshqa turdagi muassasalardan maxsus ishlab chiqilgan yagona kompleksdir. Ularning tarkibi, salohiyati va shahar tarkibida joylashishi iqtisodiy va shaharsozlik shartlari bilan belgilanadi.

Mamlakatimizda savdo markazlari binolarning eng ilg'or turlari va shahar aholisi va aholi punktlarining guruh tizimlari uchun chakana va maishiy xizmat ko'rsatish tarmog'ining asosiy elementlari sifatida xizmat qiladi.

Savdo markazlarini loyihalashtirishning barcha muhim jihatlarini ketma-ket o'rganilib, ularning har xil tabiiy-iqlimiy sharoitlarda muvaffaqiyatli ishlashini ta'minlash zarurdir, ya'ni saxro hududidagi savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining yopiq turidan, tog' oldi vohalaridan esa yarim ochiq turidan foydalanish maqsadga muvofiqdir [99].

Ishda savdo markazlarini loyihalashni tashkil etish masalalari va ularni qurish uchun joy tanlash talablari ham ko'rib chiqilgan. Savdo markazini rejalashtirilgan va boshqariladigan majmua sifatida ko'rib chiqishga alohida e'tibor qaratilib, unda korxonalarining tarkibi, hajmi va joylashuvi, xizmat ko'rsatiladigan aholi ehtiyojlarini hisob-kitoblariga muvofiq ravishda muvozanatlashtirilishi kerakligi ko'rilgan.

Arxitekturaviy rejalashtirish yechimiga ko'ra:

1. Hududiy joylashuvi bo'yicha:
 - shahar chetida, shahar ichida, shahar tashqarisida.
2. Tabiiy-iqlimiy sharoitlar ta'siri:
 - ochiq turda, yarim ochiq turda, yopiq turda.
3. Harorat va nimlik:
 - yo'naltirish, yo'naltirish va erkin, erkin;
4. Atrofdagi tabiatni saqlash:

- to'liq saqlanishi;
- saqlanadi va o'zgartiriladi;
- to'liq o'zgartiriladi.

ViLOYAT shaharlarining markaziy qismlarida issiq iqlimli hududlarning iqlimiy xususiyatlari nuqtai nazaridan, Qarshi, Jizzax, va Urganch shaharlarida iqlimi keskin kontinental issiq-quriq iqlim zonasida joylashgan bo'lib, shu munosabat bilan iqlim sharoiti va qurilish usullarining o'zoro bog'liqligi muommosi ayniqsa keskinlashadi.

Shaharlar markazining asosiy jamoat binolari ko'kalamzorlashtirish va suv havzalarining oqilona rejalashtirilgan hududlari orasida izolyatsiyalangan shamollatadigan joylashuvga ega. Suv sathlarining mavjudligi shahar markazida yuqori aks ettiruvchi katta sirtlarni hosil qiladi.

Bu atrof-muhitning mikroiklim sharoitlarini yaxshilaydi, mahalliy ventilyatsiya va nisbatan salqin muhitni yaratishga yordam beradi (**2 bob 24-ilovada**).

Shu bilan birga, tarixiy shaharlarning tabiiy-iqlim sharoitiga mos keladigan savdo ko'chalari atmosferasini eslatib, ularda jozibali ijtimoiy boy muhitni yaratishga katta ahamiyat beriladi. Shuningdek, savdo majmualarining alohida obyektlari va binolarini loyihalash, ularning makonini rejalashtirish va tarkibiy yechimlari, texnik jihozlari va obodonlashtirish bo'yicha umumiy tavsiyalar berilishi ko'zda tutilgan [43, 92].

Qarshi, Jizzax va Urganch shaharlari uchun savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari bino va inshootlari to'liq karkasli emas arxitekturaviy-konstruktiv yechimda ishlangan bo'lishi bilan birga bunday binolarga qo'yiladigan funksional talablardan tashqari, O'zbekistonning quruq-issiq yozining jaziramasini, keskin kontinental iqlimi va zilzilaviy sharoiti-seysmik bo'lgan qurilish maydonida mahalliy xom ashyo materiallaridan foydalanish, yoqilg'i va energiya resurslaridan oqilona va maqsadga muvofiq ravishda tosh-g'isht va yig'ma, yig'ma-yaxlit hamda yaxlit-quyma temirbetondan foydalanilgan holda loyihalinishi kerak [61, 62].

Xulosa qilib aytganda, viloyat markazlari shaharlarida keskin kontinental (yozi - jazirama issiq, qishi - sovuq) tabiiy-iqlimiy sharoitlar mavjud. O'zbekiston hududida tabiiy-iqlimiy sharoitlar savdo va maishiy xizmat majmualariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ularni loyihalash jarayonida iqlimiy sharoiti uchun yoritilganlik, harorat va namlik darajasini tartibga solish muammosi ancha jiddiy masala hisoblanadi [97, 98].

II-bob xulosasi

1. Mamlakatimiz bosib o'tgan taraqqiyot yo'lining chuqur tahlili bugungi kunda globallashuv sharoitida raqobat tabora kuchayib borayotgani davlatimizni yanada barqaror va jadal sur'atlar bilan rivojlantirish uchun savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini tashkillashtirish yangicha yondoshuv hamda yo'nalishlarni ishlab chiqishni taqozo etmoqda.

2. Mustaqillikga erishgandan keyingi yillarda respublikamiz bo'yicha barcha bozorlar va savdo-maishiy xizmat ko'rsatish markazlarining shaharsozlikdagi yechimlari, tabiiy-iqlimiy sharoitlarga moslashganligi va ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatlari chuqur o'rganilib kelinmoqda. Ishda savdo-maishiy savdo-maishiy xizmat ko'rsatish markazlarining loyihalashga ta'sir qiladigan omillar tahlil qilingan.

3. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi Qarshi, Jizzax, va Urganch shaharlaridagi savdo majmualar holatlari, shaharsozlikdagi yechimlari va arxitekturasi o'rganildi. Bunday obyektlarni chuqur o'rganish va ilmiy izlanishlar natijasida ko'plab ma'lumotlar yig'ildi va ularning bugungi kundagi holatlari tahlil qilindi.

4. Sobiq Ittifoq davri va Mustaqillik yillarida qurilgan savdo-maishiy xizmat ko'rsatish bino va inshootlarining funksional va rejaviy xususiyatlarini o'rganish, zamonaviy savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari kompozitsiyaviy va badiiy yechimlarini tahlil qilish ularning rivojlanishidagi ba'zi bir yo'nalishlarni aniqlashga imkon berdi:

5. Asosiy yo'nalishlardan biri shaharlar markazidagi Aglomeratsiya ahamiyatga ega savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining shaharsozlik nuqtai nazaridan to'g'ri joylashtirilmaganligi va buning natijasida ularning samarali faoliyat ko'rsatishiga to'siqlar mavjudligi. Jumladan, ularga xizmat ko'rsatuvchi xizmat transporti va mijozlarning transport harakati uchun imkoniyatlar cheklanganligi.

6. Yana bir asosiy yo'nalish mavjud savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining zamonaviy texnologiyaga asoslangan holda arxitekturaviy-rejaviy tashkil etishda kamchiliklar mavjudligi. Jumladan, ularning strukturasi tabiiy-iqlimiy sharoitlarga moslashtirilmaganligi.

7. Chet el davlatlarida qurilgan savdo-maishiy xizmat ko'rsatish bino va inshootlarining funksional va rejaviy xususiyatlari va zamonaviy xizmat ko'rsatish texnologiyalarini o'rganish natijasida ularni bizning sharoitimizda qo'llash imkoni mavjudligi.

8. Zamonaviy xorijiy tajribalaridan kelib chiqqan holda shaharlarni bog'lab turuvchi asosiy avtomagstrallarda, yirik Aglomeratsiya savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini rejalashtirish shaharsozlik nuqtai

nazaridan eng ishonchli va samarali yechimlardan biri deb hisoblash mumkin.

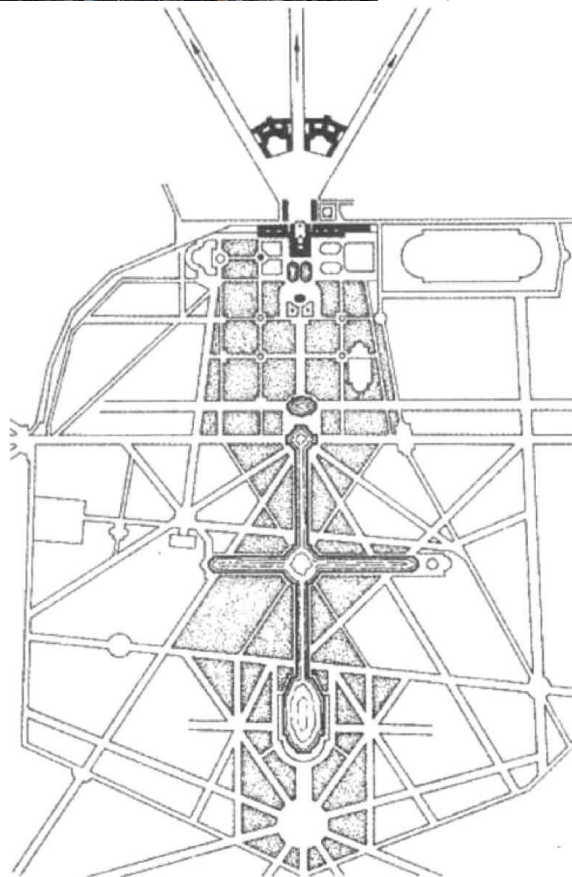
9. Olib borilayotgan o'zgarishlar tizimida Qarshi, Jizzax, Urganch shaharlarining viloyat tumanlari bilan bog'langan asosiy yo'llarida funksional talablar asosidagi yirik Aglomeratsiya savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini tashkil etish ehtiyoji oshib bormoqda.

10. Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari yo'lak bilan birlashtirilgan, bir yoki bir necha binolar majmuasida joylashgan va bir butun sifatida boshqariladigan savdo muassasalarining guruhidir. Xalqaro savdo markazlar kengashi bergan ta'rifga ko'ra, savdo markazlari avtomobillar to'xtash joyiga ega bo'lgan va maxsus loyihalangan arxitekturaviy birlashtirilgan, yagona kompaniya orqali boshqariladigan savdo muassasalari tushuniladi.

11. Zamonaviy savdo-maishiy xizmat ko'rsatish markazlari asosida yirik shahar aholisi va markaz - shahar ta'sir zonasida joylashgan aholiga xizmat ko'rsatish, hamda bizning davlatimizga tashrif buyuruvchi turistlarga vaqtlarini samarali va yoqimli o'tkazishga mo'ljallangan majmualarini yaratish bugungi kunning dolzarb masalalari qatoridan o'rin olgan.

**III-BOB.
SAVDO VA MAISHIY
XIZMAT KO'RSATISH
MAJMUALARINI
TAKOMILLASHTIRIS
H VA ULARNING
ARXITEKTURA-
LOYIHAVIY
YECHIMLARI
BO'YICHA TAVSIYA
VA TAKLIFLAR**

3.1. Viloyat markazlarida savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualari shakllanishining zamonaviy yo'nalishlari

Viloyat shaharlar markazlari rivojlanishi va savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari shakllanishi keyingi yillarda ko'p mamlakatlarning shaharsozlik amaliyotida keng muhokama qilinmoqda. Bu hodisa zamonaviy sharoitlarda shaharlar markazlari strukturasi va me'moriy qiyofasiga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda [42].

Shaharlarning savdo markazlari me'moriy shakllanish muammolari murakkab shaharsozlik jarayonlarini kompleks tarzda ko'rib chiqishni taqozo etadi. Shahar markazini ijtimoiy-madaniy va jamoat-savdo markaz sifatida rivojlantirish aglomeratsiya markaziy funksiyalarini kuchaytirishni talab qiladi [97].

Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari ularning joylashuvi va katta qurilish maydoniga ega bo'lganligi tufayli shahar kompozitsiyasida muhim rol o'ynaydi.

Ular shahar va tuman silueti, masshtabi va barcha arxitekturaviy panoramasini aniqlashda ustunlik qiladi, ayniqsa, yirik markazlar majmualarga umumlantirilsa, uning shaharsozlik yo'nalishga ahamiyati keskin oshadi [21]. Shu paytning o'zida, bir tomondan, bino qurilishi mo'ljallangan hudud shahar o'ziga xosligini, ikkinchi tomondan, vujudga kelgan bugungi shaharsozlik yo'nalishlarini saqlab qolishi kerakligi ayon bo'lmoqda. Qarshi, Jizzax, Urganch shaharlarida Aglomeratsiya ahamiyatga ega zamonaviy savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarni loyihalashni asosiy maqsadidir [101].

Shaharlarning bosh reja tuzilishidagi savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualari turlari quyidagilardan iborat:

Shaharning umumiy markazi:

1. "Eski shahar" tizimlaridagi bozor va boshqa yirik jamoat korxonalarining asosida tuzilgan savdo markazlari;

2. "Yangi shahar" tizimlaridagi bozor va boshqa yirik jamoat korxonalarining asosida tuzilgan savdo markazlari;

O'rta hududda joylashgan savdo markazlari:

1. XX asr 60-70 yillarida paydo bo'lgan savdo markazlari;

2. Kam qavatli turar joy hududlardagi savdo markazlar.

Shahar chetki hududlardagi savdo markazlari:

1. XX asr 80-90 yillarida yangi turar joy hududlarda qurilgan savdo markazlari;

2. Yirik avto bekatlarida va temir yo'l vokzal tizimlariga kirgan hududlardagi savdo markazlar (**3 bob 31-ilovada**).

Viloyatlardagi savdo majmularini o'rganib chiqish natijasida, Qarshi, Jizzax, va Urganch shaharlarida savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmularining farqlashning asosiy mezonini tizim obyektlari o'rtasidagi aloqaning mavjudligidir.

Aglomeratsiya konsepsiyada asosiy rolni transportda yetib olish chegaralari bilan bog'liq boshqa omillar o'ynaydi va aholi punktlarining zich tarmog'i, birinchi navbatda shaharlar ham, muhim ahamiyatga ega. Agar shahar aglomeratsiyasini yirik shaharlarda savdo-maishiy xizmat ko'rsatish obyektlarini joylashtirish uchun potensial bozor nuqtai nazaridan ko'rib chiqsak, u holda bu tushunchani kengaytirish lozim. Natijada aglomeratsiya aholisi uchun faqat yirik shaharlardagi savdo markazlari aholining bir qismiga xizmat ko'rsatishi mumkin.

Shuning uchun, keng ko'lamlı shahar aglomeratsiya obyektlarini joylashtirishni rejalashtirish kengaytirilgan tarzda hisoblanadi [36]. O'zbekiston viloyat markazlarining rivojlanish jarayonida ularda savdo va maishiy xizmat ko'rsatish markazlari shakllana borayapti. Shaharlar markazida savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmularini loyihalashda avtomobil xarakatini xisobga olib aholi zich shaharlar markazi va ko'chalarida avto turargohlarni tashkil qilish ehtiyoji paydo bo'lishi, natijada shovqin va zaharli gazlar aholini fiziologik va psixologik holatiga ta'sir ko'rsata boshlaydi va shahar ekologiyasiga ham salbiy ta'sir qiladi.

Tarixan mavjud shaharlarda savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari, ya'ni bozorlar motorlashgan transport paydo bo'lishidan oldin shakllangan edi. Hozirda esa yangi savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmularini loyihalashda piyoda va transport xarakatini hisobga olinishi kerak bo'ladi. Shaharlar markazlarida savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmularini shakllantirishning asosiy qiyinchiliklarini bosh sababi piyodalar va transport oqimlarini tashkil qilish bilan bog'liq.

Shuning uchun ham savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmularini loyihalash amaliyotida shaharsozlik jihatdan tashkillashtirishning o'rnı beqiyosdir, ularning asosiy maqsadi piyodalar va transport oqimlarini me'moriy-rejaviy vositalar yordamida muvozanatlashtiriladi [2, 108].

Masalaning mohiyati shahar strukturasi savdo markazlarini joylashtirish uchun savdo-sotiqqa ixtisoslashgan savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualar faoliyatiga bog'liq. Savdo markazlari (bozorlar) shaharlarning markaziy jamoaviy hayot arenasi, shuningdek, xalq yig'inlari va boshqa tadbirlarni olib borish joyi sanalgan.

Viloyatlar markazlari misolida shahar kattalashgan sari, aholining aglomeratsiya darajasidagi savdo-sotiq markazlariga bo'lgan talabi ham o'sib borishi kuzatiladi. Shu sababli savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarida turli xizmatlar kompleks ravishda yig'ilib boshlaydi.

Savdo majmualarida ishlaydigan va tashrif buyuruvchilarni quyosh nurlaridan, yomg'irdan, qordan, chang va boshqa tabiiy ta'sirlardan himoyalash zarurati tug'iladi.

Agglomeratsiya darajasidagi katta sig'imli (500 savdo o'rni va undan ortiq) savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari viloyat markazida joylashgan bo'lib, o'rta va kichik sig'imli (savdo o'rinlari 500 tagacha) savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari esa tuman markazlari ahamiyatiga ega savdo markazlari hisoblanadi [15, 16].

Viloyat markazlarida savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini arxitektura-rejaviy loyihalash asoslarini Qarshi, Jizzah va Urganch shaharlari misolida ko'rib chiqishimiz mumkin.

Bizning kuzatuvlarimizga ko'ra tabiiy muhit, yorug'lik, akustika, mikroiklim talablari, piyodalar va transport harakatini tashkillashtirish masalalarining loyihalashda tutgan o'rni muhimdir.

Qarshi, Jizzah va Urganch shaharlarida savdo-maishiy xizmat ko'rsatish binolari va inshootlarini arxitektura-rejaviy loyihalash quyidagilarni talab qiladi:

- qulay muhitni;
- tabiiy va sun'iy yorug'lik optimal nisbatini;
- yetarli darajada quyoshdan saqlagichlarni, binolarda mikroiklimi tashkillashtirishni talab qiladi [81].

Bugungi kunda taklif va tavsiyalar asosida Qarshi, Jizzax va Urganch shaharlarida savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini tashkil etishda katta ishlar amalga oshirilmoqda. Bugungi shahar qiyofasini bundan 5 yil avvalgi holati bilan taqqoslaydigan bo'lsak amalga oshirilgan o'zgarishlar ko'lami yaqqol namoyon bo'ladi. Birgina Jizzax shahridagi Alisher Navoiy va Mustaqillik ko'chalarida qurilib ishga tushirilgan turar-joylar, Sharof Rashidov shoh ko'chasidagi bir-birini takrorlamaydigan jamoat binolari, Urganch shahrida Islom Karimov ko'chasidagi madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish inshootlari, yangidan barpo etilgan keng va ravon ko'chalar shaharga o'zgacha ko'rinish bag'ishladi [113].

Bularning barchasi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev rahnamoligida xalqimiz baxt-saodati, farovonligini ta'minlash yo'lidagi ezgu harakatlarning amaldagi ifodasidir [3].

Qarshi, Jizzax va Urganch shahar bosh rejasiga ko'ra bir vaqtning o'zida, ularning atrofida joylashgan savdo majmualari ham, kompleks ravishda yaqin yillarda foydalanishga topshirilishi rejalashtirilgan.

Jizzax shahrida qisqa vaqt ichida juda katta hajmdagi binyodkorlik ishlari amalga oshirildi. Shaharda bunyod etilgan «Orom» bozori va savdo majmualari shular jumlasidandir. Zamonaviy uy-joylarning birinchi qavatida savdo va maishiy xizmat ko'rsatish shohobchalariga mo'ljallanganligi aholiga ko'rsatilayotgan xizmat sifatini yanada oshirish imkoniyatini yaratadi.

Islom Karimov ko'chasida loyihalangan savdo-maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari va muassasalar majmuaviy yondoshuv asosida tashkillashtirilgan. Keng ko'chaning har ikki tomonida bir nechta savdo majmualari joylashgani xaridorlar uchun yaxshi sharoitlar yaratilganligini ko'rsatadi.

1. «Mediapark» majmuasi va unga tutash bo'lgan holda ko'cha kengligi bo'ylab, transport harakatlanadigan yo'ldan ma'lum masofada joylashgan savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualari joylashgan va avtotransport xarakatlanishiga to'siq yaratmaydi.

Keng piyodalar yo'laklari va yashil hudud xaridorlar harakati va savdo-maishiy binolariga kirib chiqish uchun yaxshi imkoniyatlar yaratib bergan. Shuningdek savdo-maishiy xizmat ko'rsatish korxonalar va muassasalarga yaqin bo'lgan joylarda avto tuturargohlar tashkil qilinishi xaridorlar uchun qulayliklar yaratadi.

2. Jizzax shahri dehqon "Eski shahar" bozori yarim ochiq turdagi savdo-maishiy majmua sifatida ko'rib chiqilishi mumkin. Bozor hududi o'rtacha va katta sig'imli bir necha pavilyon ko'rinishidagi inshootlardan tashkil topgan. Yarim ochiq bozorlar o'zining hajmiy-fazoviy kompozitsiyalari, umumiy va absolyut o'lchamlari, shuningdek, alohida qismlarining o'lcham va proporsiyalari bilan boshqa ma'muriy-maishiy maqsadlardagi binolardan sezilarli darajada ajralib turadi [111, 113].

Jizzax shahri II zona mo'tadil tabiiy iqlimiy sharoitida ochiq, yarim ochiq savdo-maishiy xizmat majmualarini tashkillashtirish maqsadga muvofiq sanaladi. Shahar markazida avtomobillar harakatlanishi bir qator negativ jarayonlarni yaratib, ushbu hududda joylashgan savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari jozibadorligiga katta ta'sir ko'rsatadi. Rasional tarzda tashkil qilingan piyodalar va transport harakati savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari komfortligini oshiradi, zamonaviy talablar asosida mavjud shahar markazlarini obodonlashtirish imkonini yaratadi [85].

Jizzax shahri "Orom" bozori atrofida tashkil qilingan katta sig'imli avtoturargoh aglomeratsiya darajasidagi savdo-maishiy majmuasining

samarali faoliyati uchun muhim ahamiyatga egadir. Ammo bu turargohda jamoat va shaxsiy avtotransport vositalariga ajratilgan joylar aniq reja asosida tashkil qilinishni talab qiladi, chunki bu avtoturargohdan aglomeratsiya turli tumanlaridan jamoat va shaxsiy transportda keladigan xaridorlar foydalanishlari mumkin.

Shuningdek "Orom" bozoriga tutash ko'chaning ikki tomonida tashkil qilingan savdo va maishiy xizmat ko'rsatish korxonasi va muassasalari uchun piyodalar harakatini tashkillashtirish ham muhim ahamiyatga egadir.

Hozirda ko'rib chiqilgan viloyatlarimiz Qarshi, Jizzax, Urganch shaharlarida asosan piyodalar katta oqimlari ko'chaning bir tomonidan ikkinchi tomoniga o'tish jarayonida avtomobil transporti harakatiga halaqit berib, tirbandlik yaratmoqda. Masalani yechish uchun yer osti yoki ko'chaning ustidan piyodalar ko'prigini qurish maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'rganilayotgan Qarshi, Jizzax, Urganch viloyat va shaharlarning me'moriy fazoviy strukturasi piyodalar va transport harakatini tashkil etish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Qarshi, Jizzax, Urganch shaharlaridagi savdo majmualari ochiq, yarim ochiq, yopiq xollarda qisman aksini topganligi bo'yicha ish faoliyat olib bormoqda.

Taklif etilayotgan aglomeratsiya yadrosi tizimida savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini tashkil etish butun viloyat aholisini tortish kuchiga ega bo'ladi. Bunda qoida bo'yicha xizmat ko'rsatish muassasa va korxonalari mujassamlashgan, jamoat faolligi yuqori bo'lgan, aglomeratsiya darajasidagi shahar markazida jamoat funksiyalarini rivojlantiruvchi va aholi uchun jozibali muhit bo'ladi.

Shu bilan bir qatorda ko'p hollarda piyodalar zonalarini yaratish uchun yuzaki yondoshuv shahar markaziga kirish imkoniyatini chegaralab, aholi zich joylarda transport vositalarini harakatini taqiqlashga va chegaralangan doirada harakatga ruxsat etishga olib keladi [71, 85].

Bunday holat asosan piyodalarga mo'ljallangan savdo ko'chalarini jihozlash va obodonlashtirish, shahar ko'chalarini ko'p funksional kompleks sifatida qaralishi va shakllanishini ham o'z ichiga olgan holda tashkil qilinadi. Shuning uchun ham mavjud savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini loyihalayotgan me'morlar ko'rsatilgan xato va kamchiliklarini oldini olishlari kerak [84].

Qarshi, Jizzax va Urganch shaharlari aglomeratsiyasi uchun loyihalalanadigan ochiq, yarim ochiq, yopiq savdo bozorlari o'z xususiyatlariga ega bo'lib, shaharsozlik masalalarini yechishda ularga tashrif

buyuruvchi ko'p sonli xaridorlarni va katta miqdordagi yuk oqimini e'tiborga olishni talab qiladi.

Birinchi omil:

- savdo majmualariga kirish va chiqishni tashkil etishni talab qilib,
- ikkinchisi tovarlar va mahsulotlarni yetkazib berish maqsadida avtotransport yo'llarini tashkil etishdir.

Shu sababli bu inshootlarning o'ziga xos talablarini inobatga olgan holda, ya'ni, yarim ochiq savdo bozorlarining aholini oziq-ovqatlar, birinchi navbatda tez buziladigan mahsulotlar bilan ta'minlashida istemolchiga eng yuqori darajada yaqin bo'lishi zaruriyatidan kelib chiqib, ularni xizmat ko'rsatish qulay bo'lgan shahar va tumanlarida joylashtirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bunda rejadagi xizmat ko'rsatish radiusini, ya'ni, yarim ochiq bozor va xaridor orasidagi eng ko'p uzoqlashuv oraliq'ini nazarda tutish zarur. Savdo majmualarida asosan transport vositasida kirish qulay bo'lishi va tashqi yuk oqimi hamda xaridorlar harakatlanayotgan oqim alohida bo'lishi kerak.

Sanitariya talablariga ko'ra yarim ochiq savdo bozorlari ifloslanishi va chiqindilardan zararlanish joylaridan kamida 1,5 km, o'zidan chang hamda kuchli hid ajratuvchi omborxonona va sanoat korxonalaridan kamida 500 m uzoqlikda bo'lishi zarur.

Yarim ochiq, va yopiq savdo bozorlar katta oraliqli binolar bilan bo'lganligi sababli, ularning loyihalash va joylashtirilishda, shahardagi boshqa binolar bilan uyg'unlashgan arxitekturaviy ansambl yaratilishga harakat qilish kerak [84].

Savdo majmualari uchun ajratilgan yer maydonini loyihalashda xaridorlar uchun qulaylik yaratish va ularning avtomobillar turish joylarini belgilash maqsadida bozor oldi maydonlarining tashkil etilishi, shuningdek, savdo majmualari binosi, yozgi va qishgi savdo maydonlari va xo'jalik avtotransporti turish joylaridan kirish qulay bo'lgan ochiq ombor maydonlari nazarda tutiladi [70, 71].

Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining savdo o'rinlari pavilion tarzida qurilganda nisbatan yaxshiroq jihozlangan savdo o'rinlarini tashkil qilish imkoniyati yaratiladi. Ular mahsulotlar bilan qulay ta'minlanishi, shuningdek, omborxonona, sanitariya-nazorat shaxobchalariga yaqin bog'lanishda ega bo'lishi va sotuvchining ishlashi uchun qulay hamda sotuvga qo'yilgan mahsulotlarning to'liq ko'rinishi shartlariga javob berishini ta'minlash imkonini yaratadi [82].

Stasionar savdo o'rinlarini joylashtirish usullarini taqqoslash natijasida, uzunasiga devorlar bilan o'rash usuli, ko'p zalli bozorlarda esa

devorlar yordamida bir-biridan ajratilgan savdo zallari ijobiy jihatlariga ega ekanligini ko'rsatmoqda. Savdo-sotiq o'rinlarini guruhlash talablari asosida, turli xil mahsulotlar savdosi mumkin bo'lgan «mahsulot qo'shnihiligi» quyidagicha ta'minlanadi [84]:

- devor yuzalari, orayopmalar, vitrajlar va zamin yuzalari silliq va uzoq vaqtga chidamli hamda tozalash qulay bo'lishi (suv bosimi ostida yuvishga mo'ljallangan), shuningdek, savdo jihozlari (rastalar, stendlar va boshqalar) suv va havo o'tkazmaydigan va qulay tozalanadigan silliq qoplamalarga ega bo'lishi kerak;

- savdo zalining intereridagi ranglar mahsulotlar rangini neytrallashtirmay, balki tabiiy ranglarni yaqqol ko'rsatish xususiyatiga ega bo'lishi - xaridorga taqdim etilayotgan mahsulotlarga baho berishga to'sqinlik qilmasligi zarur. Shu sababli bozor intererida asosan yorqin, oq, kolorit ranglardan foydalangan ma'qul.

Yuqorida ko'rib o'tilgan hajmiy-fazoviy tuzilmalarni ikki guruhga bo'lish mumkin:

- katta (bir butun) oraliqli notarqoq muhitli bozorlar (bir zalli) va ko'p oraliqli bozorlar o'zora almashinuvchi katta hamda kichik o'lchamli bo'ladi (ikki va uch zalli). Katta oraliqli yopiq bozorlarning hajmiy-rejaviy tuzilishi ko'p hollarda yopmalar konstruksiyasiga bog'liq. Katta oraliqli binolarda konstruksiyaning tayanch qismlarini aniqlash, ya'ni tektonik vositani aniqlash dolzarb ahamiyatga ega.

Zamonaviy aglomeratsiya sharoitlarida aholiga savdo-maishiy xizmat ko'rsatish va umumiy ovqatlanish savdo korxonalari, shuningdek, uyushmagan, alohida yoki qo'shimcha qurilgan obyektlarga nisbatan barcha xizmatlar bir joyda mujassamlashtirgan binolar komplekslari - savdo majmualari katta rol o'ynamoqda.

Bu, o'z navbatida, aholiga qator qulayliklarni sezilarli darajada tug'diribgina qolmay, balki savdo va madaniy-maishiy korxonalar ishlarini tashkiliy jihatdan yaxshilashga imkon beradi. Boshqa savdo va xizmat ko'rsatuvchi korxonalariga nisbatan savdo markazlari qator afzalliklarga ega bo'lib, bunda transport va yo'llarni kesib o'tish muammolari hal etiladi hamda tumanlardagi uy-joy hududlari zonalashtiriladi [8].

Savdo va maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarini mujassamlashtirgan holda joylashtirish, xaridorlar talablarini keng qamrovda qondirib, zaruriy qulayliklar yaratiladi. Konstruksiyalarni unifikasiyalash va bir rejaviy sistemani qo'llash asosida qurilish muddatlari qisqaradi. Bu murakkab va xilma-xil binolar majmuasini loyihalashda keng kompozision imkoniyatlar ochiladi [32].

Aglomeratsiyada savdo majmualarining klassifikatsiyasi va xizmat ko'rsatish tizimining tashkiliy prinsiplari katta ahamiyatga egadir. Chakana savdo korxonalari, umumiy ovqatlanish va maishiy xizmat ko'rsatish tarmoqlarini tashkil etish aglomeratsiyadagi shaharlar va tumanlarning tarkibiy rejalashtirilgan o'lchamlariga va aholi soniga bog'liq holda yechiladi [8, 9].

Shu sababli xizmat ko'rsatish tarmog'i, zonalar, hududlar va ayni vaqtda xizmat ko'rsatishning turi hamda xarakteri bo'yicha tabaqalashtiriladi.

Shunday qilib, Aglomeratsiya darajasidagi savdo majmualari sig'imi va turini belgilanish maqsadiga ko'ra aglomeratsiya asosiy shahrining zich joylashgan katta turar joy massiviga yoki butun aglomeratsiyaga xizmat ko'rsatuvchi savdo markazlari turlariga bo'linadi.

Agglomeratsiya darajasidagi savdo majmualari aholiga xizmat ko'rsatish shakli bo'yicha yana bir afzallikka ega ekanligini ko'rsatib o'tish joiz, bunda markazlashgan taminlashdagi real imkoniyatlar yaratiladi, sezilarli darajada do'konlarning mahsulot bilan ta'minlanishi hamda xo'jalik omborlari joylashishi soddalashadi.

Mahsulotlar ba'zi omborlardan tuman savdo markazlari omborlariga keltirilib, savdo qilish ko'rinishida tayyorlanadi va shahar omborlariga jo'natiladi. Bu, o'z navbatida, shaharlardagi xo'jalik omborlarining qisqarishiga olib keladi. [81].

Hulosa qilib aytganda aglomeratsiya darajasidagi savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari loyahasini ishlab chiqishda tashqi tabiiy-iqlimiy sharoitlar va ichki murakkab funksional-texnologik jarayonlarning ta'siri ostida vujudga keladigan arxitekturaviy-rejaviy yechimlarini shakllantirish xususiyatlari katta ahamiyatga ega.

Arxitekturaviy yechimlarda piyodalar va transport harakatini rasional tarzda tashkil qilinishi ham katta ahamiyatga ega bo'ladi. Kelgusida O'zbekiston viloyatlari uchun aglomeratsiya darajasidagi savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini zamonaviy talablar darajasida loyihalash amaliyoti va qurishni yanada takomillashtirish masalasini hal etishda arxitektorlar va qurilish sohasidagi kadrlar zamonaviy ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlariga asoslangan bo'lishi kerak [90, 96].

Bu esa o'z navbatida binolar tipini tashkil etilishi bilan birga, ularni sistematik tarzda o'rganishni taqozo etadi. Ularni shaharsozlikdagi vazifasini, konstruktiv yechimini, ijtimoiy-iqtisodiy tomonlarini, badiiy-arxitekturaviy yechimlarini, bino tiplari nomenklaturasini, tasnifini, normalarini va xonalar turkumlarini aniqlab berishga imkon yaratadi.

Bulardan tashqari, binolar tipologiyasida klimatologiya masalalari, arxitekturadagi yong`indan himoyalashni ta`minoti, akustikani va evakuatsiyani tashkil qilishni tashkillashtirishni taqozo etadi.

3.2. Viloyatlar markazlarida Aglomeratsiya savdo va maishiy xizmat ko`rsatish obyektlarini shakllantirishda mahalliy omillarning ta`siri

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining “2017-2021 yillarda O`zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo`nalishi bo`yicha Harakatlar strategiyasi” IV bo`limi “*Ijtimoiy sohani rivojlantirishni ustuvor yo`nalishlari*”ga qaratilgan bo`lib, uning 4.1. bandida “*Aholi bandligi va real daromadlarini izchil oshirish*”ga e`tibor berilib, jumladan obyektlarni loyihalash va qurishda tegishli tartib o`rnatish, shaharlar va aholi punktlarini kompleks rivojlantirish bo`yicha qabul qilinadigan loyiha yechimlari sifatini oshirish, shuningdek, O`zbekiston Respublikasi Shaharsozlik kodeksi talablari asosida tasdiqlangan shaharsozlik me`yorlari va qoidalariga rioya etilishini ta`minlashga qaratilishi-bugungi shaharlarimizni zamon talablariga mos ravishda rivojlantirish zarur” deb ta`kidlangan [1].

Biz kundalik hayotni jamoaviy tashkil etish va odamlarning har tomonlama rivojlangan jamoat va shaxsiy hayotiga intilamiz. Bu, qoida tariqasida, qanday yangi turdagi binolar va majmualar bo`lishi kerakligini aniqlaydi:

- binolarni tarkibi va maydoni;
- turar-joy va jamoat binolarining rejalashtirish tuzilmasi;
- ularning eng maqbul qavatlar soni;
- ularni o`zaro joylashtirish tizimi;
- ularning bir-biriga munosabati.

Bu butun majmualar va alohida binolar uchun kompozision yechimlar uchun moddiy shartlarni yaratadi. Shu bilan birga, binolarning tashqi qiyofasida, xonodonlar va jamoat binolarining ichki ko`rinishi ularning maqsadi, ularda sodir bo`layotgan jarayonlarning mohiyatini to`g`ri aks ettirish, zamonaviy teknik vositalar yordamida aks ettirish vazifasi qo`yilmoqda.

Aynan, hozirgi kunda, respublikamizdagi ko`pgina shaharlar ayniqsa, Qarshi, Jizzax, Urganch kabi yirik shaharlar Aglomeratsiya markazlariga aylanib bormoqda. Bu esa, davlatimizning olib borayotgan to`g`ri siyosatining natijasi bo`lib, O`zbekistonda Aglomeratsiya darajadagi savdo

majmualari modelini shakllantirishni yangi bosqichga ko'tarish zarurligini ko'rsatmoqda [11, 12].

Zamonaviy savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari - bu turli ko'rinishdagi ko'p strukturali, shaharsozlik vaziyati, sig'imi va hajmi jihatidan, savdo maydonlariga qo'yiladigan talablarni jamlash natijasida kelib chiqadi. Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmua binolarini loyihalashda ularni rasional joylashtirish natijasida obyektga sarflangan harajatlarni qoplay olish muddati qisqaradi va savdo maydonining umumiy foydali ish koeffitsiyenti butun majmuaning rentabelligini ko'p martagacha oshiradi [19, 21].

Dunyo tajribasiga ko'ra, savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmuasi umumiy maydonning 50-60% gacha bo'lishi kerak. Bu qiymat ortib ketse, markazning tavar va maxsulotlar bilan to'lmasligi va ijara haqqi yuqori bo'lganligi sababli uning joylashuvi foyda keltirmasligi mumkin [50, 64].

O'tmishda keng tarqalgan aholiga pog'onali xizmat ko'rsatish sistemasida savdo muassasalarini joylashtirish usuli, bugungi kunda qo'llab bo'lmaydi, chunki o'sha davrda savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari davlat tomonidan qattiq nazorat ostida bo'lgan. Bugungi kunda savdo-maishiy xizmat ko'rsatish muassasalarini rivoji xususiy tadbirkorlik asosida rivojlanmoqda.

Shahar aholi punktlarini rejalashtirishda respublikada aglomeratsiyalarning markazlari hisoblanadigan shaharlarda aholini joylashtirishni va savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini tashkillashtirishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish o'ta muhim ahamiyatga ega bo'lib, davlat darajasidagi masalaga aylangan. O'zbekistonda viloyat markazlari-aglomeratsiya yadrolari rivojlanishi ustuvor ekanligini hisobga oladigan bo'lsak, bu masalaga shunchalik katta e'tibor qaratilishini ochiq-oydin e'tirof etish mumkin [36, 45].

Qashqadaryo, Xorazim, va Jizzax viloyat va shahar hududida savdo majmualarini aglomeratsiya guruhli aholi joylashuvi sxemasi:

- 1-hududiy aholi joylashuvi va viloyat ma'muriy chigarasi;
- 2-viloyat markazi asosidagi aholining guruhli joylashuvi;
- 3-tumanlararo mahalliy aholi joylashuvining chegarasi;
- 4-tuman mahalliy aholi joylashuvining chegarasi;
- 5-tumanlararo mahalliy aholi joylashuvining markazi;
- 6-tuman mahalliy aholi joylashuvining markazi.

Respublikamizda jahon tajribasini qo'llagan holda nazariy va amaliy bilimlarga tayanib aglomeratsiyalarda shahar aholi punktlarini rivojlantirish loyihalari amalga oshirilmoqda. Shaharlarni rejalash-tirishda mintaqani tabiiy va iqlim sharoitlarini o'rganib, aholining turmush tarzini hisobga olgan

holda barcha sharoitlarga ega bo'lgan savdo-maishiy xizmat ko'rsatish binolarini kompleks tarzda loyixalash va qurish talab qilinadi.

Shaharsozlik omili bu:

Shaharsozlik omillari jamoat binolarini shaharning rejali tuzilmasidagi joylashuvini belgilab beradilar.

Viloyat va shahar aholi punktlaridagi istiqomat hududlarining rejali tuzulmasini jamoat markazlari, turar-joy imoratlari, ko'cha-yul tarmog'i, umumiy foydalanishdagi ko'kalamzorlashtirilgan hududlarning o'zaro bog'lanishini va, shu bilan birga, umuman, aholi punktining maydoni va hududining tabiiy-iqlimiy sharoitlariga bog'liq bo'lgan rejali tuzilmasini inobatga olgan holda loyihalashtirish lozim.

Shaharlarda o'z tarkibida umumshahar markazi, rejalashtirilgan hududlar (zonalar) markazlari, jamoat, turar-joy zonalari, dam olish zonalari, kundalik ehtiyojlar uchun savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari, shuningdek shahar yaqinida joylashtirilishi mumkin bo'lgan mavjud bo'lgan jamoat markazlari tizimini shakllantirish lozim [22, 87] (**3 bob 35-ilovada**).

Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini shaharning rejalashtirish strukturasi joylashishini hal qiladi. Shahar hududi asosan, funksional foydalanishni e'tiborga olgan holda seliteb, ishlab chiqarish va landshaft-rekreasion qismlarga ajratiladi. Seliteb hududda turar-joy fondi, jamoat bino va inshootlari joylashtiriladi.

Jamoat binolarining soni, tarkibi va joylashtirilishni shahar kattaligiga, hudud funksional-rejaviy tashkillashtirilishiga va uning

aholini joylashtirish sistemasidagi roliga qarab qabul qilish maqsadga muvofiqdir [107]. Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari uchun tanlangan maydon, unga kirish va chiqish joylarning qulayligi hamda jamoat va individual transport uchun to'xtash joyi bilan ta'minlashi nuqtai nazaridan tanlanadi [28, 72].

Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini tashkillashtirilishiga va rejalashtirilishga bog'liq ravishda o'zining o'lchamlari bilan umumshahar markazining yadrosini tashkil etuvchi o'zaro bog'langan jamoat fazoning (shoh ko'chalar, maydonlar, piyoda yurishiga mo'ljallangan zonalar) tarkibiy rivojlashiga bog'liq bo'lib qoladi. Bu esa, qurilish zonasi chegarasida mavjud tarixiy muhitning butunligini ta'minlash sharti bilan umumshahar markazining yadrosini to'liq yoki qisman tashkillashtirishni tartibga keltiradi.

Shahar aholi punktlarining loyihaviy strukturasi shakllantirish, shahar hududining kompleks rivojlanishi ta'minlash, aholi yashash sharoitini va unga savdo-maishiy xizmat ko'rsatish darajasini yaxshilash, shahardagi ishlab chiqarishni rivojlantirish, atrof-muxit muhofazasi, tabiiy va inson

resurslaridan unumli foydalanish va rekreasion xizmatlarni tashkillashtirish hozirda katta ahamiyatga ega [72, 74].

Aglomeratsiya markazi hisoblanadigan shahar bosh rejasi aholi punktini rivojlantirishni uzoq muddatli istiqbollari, uning rejalashtirish tuzilmasi, turar joy, ishlab chiqarish, kommunal-ombor va boshqa funksional zonalarni joylashtirishni, aholiga ijtimoiy xizmat ko'rsatish tarmoqlari, transport va muhandislik tizimlari, shuningdek, atrof muhitni muhofaza qilish yo'nalishlarini belgilovchi asosiy shaharsozlik hujjati hisoblanadi.

Bosh rejada ko'chalar va maydonlar tizimi, shaharning jamoat va savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini bosh markazi, mahalla markazlari, turar-joylar, jamoat binolari, ishlab chiqarish, ombor, kommunal obyektlarining joylashuvi, umumiy foydalanishdagi yashil ko'kalamzorlar, atrof muhitni, tabiat va madaniyat yodgorliklarini muhofaza qilish bo'yicha chora-tadbirlar, shuningdek, ishlab chiqarish va turar joylarni rivojlantirish uchun zahiradagi hududlar ko'rsatiladi [72, 76].

Bizning ishimizda Qashqadaryo, Xorazm va Jizzax aglomeratsiyasi markazi hisoblangan Qarshi, Urganch va Jizzax shaharlarida mavjud savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining joylashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan:

- Aglomeratsiya savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining shahar strukturasi joylashuvi, funksional tarkibi va tabiiy-iqlim sharoitlariga moslashtirish yo'llari ishlab chiqilgan;

Qarshi, Urganch va Jizzax shaharlarida savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari mikroiklimini mahalliy tabiiy-iqlimiy sharoitlarga moslashtirish va bog'lash yo'llari tavsiya qilingan;

O'zbekistonda qulay iqlim sharoiti (issiq davr davomiyligi) savdo majmuasi maydonlarini tuzishga olib keldi:

I. Ochiq turdagi savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmuasi qo'yidagicha bo'lib chiqildi:

1. Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining ochiq turda tashkil qilish uchun asosiy savdo ko'chalari ochiq bo'lib uning atrofidan turli savdo va maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari joylashtiriladi.

Ochiq turdagi savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualari iqtisodiy jihatda samarali hisoblanadi. Savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualar iqlimi mutadil shaharlaridan masalan Jizzax viloyatida tashkil qilinadi.

II. Yarim ochiq turdagi savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmuasi qo'yidagicha bo'lib chiqildi:

1. Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining ochiq turda tashkil qilish uchun asosiy savdo ko'chalari ochiq bo'lib uning atrofidan turli savdo va maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari joylashtiriladi.

Yarim ochiq turdagi savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualari asosiy savdo ko'chalari ochiq va yopiq turda tashkil qilinadi. Savdo va maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari ko'chalar bo'ylab joylashtiriladi. Bunday savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini dashli tekis hududlarda tashkil qilinadi. Masalan Qashqadaryo viloyatida tashkil qilinadi.

III. Yopiq turdagi savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmuasi qo'yidagicha tashkillashtiriladi:

1. Yopiq turdagi savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining asosiy yopiq savdo ko'chalari atrofida kompakt shakllantirishda tashkil qilinadi. Bunda savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualari xaridorlarning salbiy iqlimiy sharoitlarda to'liq himoyalash mumkin. Bunday savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini asosiy cho'l ta'sirida bo'lgan shaharlarda tashkil qilinadi. Masalan Xorazm viloyatida tashkil qilinadi.

Qarshi, Urganch va Jizzax shaharlarida savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini rivojlantirishda rejaviy xilma-xillik va kompozision birlikka erishish yo'llari tavsiya qilingan: **(3 bob 37-ilovada)**.

Yuqoridagi fikrlar asosida xulosa qilsak, qurilish uchun tanlangan joy har tomonlama qulay bo'lib, shahrimizda turizmni rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlarning bir yo'nalishi deb qarash mumkin.

Majmua markazlarining muvafaqqiyatli faoliyat ko'rsatishi uchun mavjud odamlar oqimi yunalishiga to'sqinlik qilmaydigan bir necha kirish joylari tashkil kilingan bo'lib, bu odamlar oqimini tartibga keltirishga hamda savdo markazining ta'sir zonasini kengayishiga olib keladi. Bu o'z navbatida, shahar aholisi va shaharga kelayotgan har bir mexmon yoki turist bu markazda savdo qilishi va ko'ngil ochib dam olib ketishiga imkon ochiladi.

Tahlil natijasida Qarshi, Urganch va Jizzax shaharlarida hozirda mavjud ko'pchilik savdo va maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari yagona majmualar sifatida birlashtirilmagan, alohida olingan kichik-kichik savdo muassasalari sifatida ish yuritib kelgan. Oxirgi yillar davomida juda katta hajmdagi Qarshi shahridagi "Yerqurg'on" bozori "Eski shahar savdo majmuasi" Urganch shahar markazida mavjud Urganch markaziy savdo bozori, Jizzax shahridagi markaziy dehqon bozorlari kabi savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari barpo qilingan. Ushbu savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari aglomeratsiya darajasidagi xizmatlarni tashkil qilishga yo'naltirilgan.

Viloyatning barcha tumanlaridan keladigan sotuvchilar va xaridorlar Qarshi, Jizzax, va Urganch shaharlari markazidagi ushbu savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmuasidan foydalanishadi. Ko`rib chiqilgan savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarida transport va piyodalar hamda imkoniyati cheklanganlar uchun o`tish yo`llari tashkil topmaganli mavjud.

Ko`chaning o`ng tarafida esa arendaga beriladigan savdo majmualari va oziq-ovqat dehqon bozorlari mavjud. Ushbu joyda transport va piyodalar harakatini tashkillashtirish muhim ahamiyatga ega. Bizning kuzatuvlarimiz va tahlil shuni ko`rsatadiki, umuman olganda bu hududlarda piyodalar va jamoat transporti qatnovi uchun qulayliklar kerakli darajada yaratilmaganligini ko`rishimiz mumkin.

Qarshi shahridagi “Yerqurg`on” bozoriga tutash bo`lgan joyda mavjud “Sevinch” majmuasi ko`cha kengligi bo`ylab joylashgan va transport harakatlanadigan yo`ldan ma`lum masofada joylashmaganligi sababli avtotransport xarakatlanishiga noqulaylik to`g`diradi. Qarshi, Jizzax Urganch shahar markazlarida bo`lgan mavjud savdo majmualari atrofida avtotransport vositalariga ajratilgan joylar aniq reja asosida tashkil qilinishi talab qilinadi, chunki bu avtoturargohga katta ko`cha bo`ylab xarakatlanish tashkil qilingan.

Ushbu holatlar bir qator negativ jarayonlarni yaratib, ushbu hududda joylashgan savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualari faoliyatiga to`sqinliklar yaratadi.

Buning uchun majmua atrofida me`moriy rejalashtirish asosida tashkil qilingan piyodalar va transport harakati savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualari komfortligini oshiradi, zamonaviy talablarga muvofiq ravishda mavjud shahar markazida aglomeratsiya darajasidagi xizmat ko`rsatish majmuasini tashkil etishga imkon yaratadi [81, 85, 86].

Shuningdek o`rganilayotgan viloyatlarda savdo majmuasiga tutash ko`chaning ikki tomonida mavjud savdo va maishiy xizmat ko`rsatish korxonalari va muassasalari uchun piyodalar harakatini tashkil qilish ham muhim ahamiyatga ega bo`ladi. Hozirda piyodalar katta oqimlari ko`chaning bir tomonidan ikkinchi tomoniga o`tish uchun transport harakatiga to`siqlar yaratmoqda. Tirbandlik masalasini yechish uchun piyodalar va imkoniyati cheklanganlar uchun yer osti yoki yer ustki o`tish yo`lari tashkil qilinishi maqsadga muvofiq bo`ladi [100].

Savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualari uchun tanlangan maydon unga kirish va chiqish joylari, jamoat transporti bilan bog`lanishlar va individual transport uchun avto turargohlar bilan ta`minlanganligi nuqtai nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi va loyiha takliflar asosida tashkil qilindi.

Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining ommabopligi va mashhurligi ham shunda. Shu sabab, bozorning bu segmenti aglomeratsiyalar darajasidagi markazlarda tez rivojlanmoqda [36, 62, 86].

O'zbekiston viloyatlari markazlari-aglomeratsiyalar yadrolarida zamonaviy savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining rivojlanishi qisqa tarixiy davr bilan o'lganadi. Ma'lumotlarni yetishmasligi yangi turdagi savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari, ya'ni aglomeratsiya darajasidagi markazlarni rivojlanishiga jiddiy to'sqinlik qilib kelmoqda [108, 110].

Amalda mavjud bo'lgan me'yoriy hujjatlar loyihalash ishlari uchun yetarli bo'lmay qolmoqda. Zamonaviy ommabop savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini loyihalash mavjud ehtiyojlarini qondira olmasdan qolmoqda. Chunki ularda transport va piyodalar uchun yetarlicha sharoit yaratilmagan.

Mavjud savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari zamonaviy savdo va xizmat ko'rsatish texnologiyalari va yangi formatlari rivojlanishidan ortda qolmoqda. Masalan, yirik maydonli savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualaridan tashkil topgan savdo markazlari yoki ko'p funksiyali majmualarga qo'yiladigan maxsus talablar asosida loyihachilar uchun zaruriy bo'lgan me'yoriy hujjat va adabiyotlarni tayyorlash yo'lga qo'yilmagan va loyihalash uchun ma'lumotlar yetishmasligi tufayli yurtimizda barpo bo'layotgan ko'pgina savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari chet el savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualaridan to'g'ridan to'g'ri nusxa olish bilan cheklanmoqda. Bu esa mavjud qurilish hududiga oid tabiiy-iqlimiy va an'anaviy bozorlarga xos bo'lgan qiziqishlarni e'tiborga olinmasligini ko'rsatmoqda [82].

O'zbekiston viloyat markazlari - aglomeratsiya yadrolarida savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining muvaffaqiyatli ishlashi va bunday binolarni loyihalash uchun arxitektorlar va dizaynerlar, injenerlar va texnologlar, quruvchilar va marketologlar, jihozlar bilan ta'minlovchilar va savdo bo'yicha mutaxassislar to'planishib, ularni birgalikda ishlashini tashkil etish maqsadga muvofiq bo'lib qolmoqda [15, 17, 108].

Bo'lajak loyiha yechimlarida savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini zamonaviy rivojlanish tendensiyalari ochib berilishi kerak. Shu sababli aglomeratsiya markazlarida har xil darajadagi savdo va xizmat ko'rsatish turlarini tashkil qilishning yangi tamoyillari o'rganish muxim ahamiyatga ega. Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini loyihalash va qurish nuqtai nazaridan aholi uchun qulay sharoitlar yaratish va hududning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish dolzarb masala sanaladi [100, 101].

Hulosa qilib aytganda, Aglomeratsiya savdo-maishiy xizmat majmualari arxitekturaviy yechimlarida piyodalar va transport harakatini rasional tarzda tashkil qilish ham katta ahamiyatga ega bo'ladi. Kelgusida Aglomeratsiya darajasidagi savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini zamonaviy shaharsozlik talablar darajasida loyihalash amaliyoti va qurishni yanada takomillashtirish masalasini hal etishda arxitektorlar va qurilish sohasidagi kadrlar zamonaviy ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlariga asoslangan bo'lishi kerak [97].

Ana shu nuqsonlarni bartaraf etish, fan-texnika yutuqlaridan oqilona foydalanish, zamonaviy me'morchilikning eng yaxshi qirralarini o'zaro uyg'unlashtirish shu kunning dolzarb masalalaridan biridir [74, 75].

3.3. Viloyatlar markazlarida Aglomeratsiya savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini arxitektura - loyihaviy tashkil etish bo'yicha taklif va tavsiyalar

O'zbekiston hukumati ilmiy-texnika taraqqiyotining rivojlanishini jadallashtirish va turar-joy, jamoat va sanoat binolarini barpo etish, yangi qurilish materiallari va konstruksiyalarini ishlab chiqarishning moddiy-texnika bazasini mustahkamlashni ustuvor yo'nalishlar qatoriga kiritgan [5].

Mamlakatimizda o'tkazilgan ko'p sonli tadqiqotchilarning izlanishlariga qaramay, respublikamizning barcha shaharlarida, jumladan, Jizzax, Qarshi va Urganch shaharlarida barpo etilgan ko'pgina savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari va yirik savdo markazlari, hamda ularni loyiha takliflarida ko'p hollarda quruq-issiq iqlim sharoitiga moslashtirilmasdan joylashtirilganligi va xaridor uchun qulay sharoit yaratilmaganligi hamda avtoturargoh zonalarini uchun yetarli joy ajratilmaganligi kuzatiladi.

Xaridorlar o'z istaklarini amalga oshirish va xizmatlardan foydalanish uchun ko'p vaqt yo'qotishlari hamda yosh bolalar va qariyalar hamda imkoniyati cheklanganlar uchun dam olish zonalarini tashkil qilinmaganligi, mahalliy va chet el turistlariga mos shart-sharoitlar yaratilmaganligi oqibatida savdo majmualarining foydali ish koeffitsiyenti va samarasi past bo'lib kelmoqda [1, 23].

Yuqorida aytib o'tilgan kamchiliklarni e'tiborga olgan holda, O'zbekiston viloyat markazlari uchun yangi turdagi arxitekturaviy-loyihaviy yechimga ega bo'lgan zamonaviy Aglomeratsiya darajadagi savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualar loyihalarini shaharsozlik tamoyillari va modeli asosida ishlab chiqish, takomillashtirish va yaratish dolzarb va amaliy jihatdan muhim masala hisoblanadi [97].

Viloyat markazlarida Aglomeratsiya savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining zamonaviy modellari D.Begimova ishlab chiqqan model taklif va tavsiyalar uchun ko'rishimiz mumkin:

Aglomeratsiyalarning makondagi rivojlanishining bir qator modellarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- bir markazli;
- ko'p markazli;
- tarqoq;
- chiziqli.

Bir markazli modelning afzalligi shundaki, aglomeratsiya doirasi resurslarning mujassamlashuvini ta'minlash va ularni mahalliy hududlar rivojiga yo'naltirish mumkin. Bunda kichik turar-joy jamoat binolari va sanoat zonalari, transport va infratuzilmaning samarali tarmoqlari barpo etilishini kuzatish mumkin. Modelning kamchiligi shundaki, dolzarbligini yo'qotgan yo'ldosh shaharlar resurslarini boshqa hududlarga "oqib" chiqib ketishi natijasida rivojlanmay qoladi.

Bu model aholi manzilgohlarining notekis rivojlanishi natijasida mahalliy mehnat migrasiyasini kuchaytiradi. Model ko'proq rivojlanayotgan mamlakatlar, xususan O'zbekistonga ham xosdir (Qarshi, Jizzax, Urganch va boshqa shaharlar aglomeratsiyalari uchun).

Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, aglomeratsiyalar tarkibiy tuzilishining ikki modeli mavjud:

- bir markazli va ko'p markazli, tarqoq va chiziqli submodellar alohida model hisoblanmay, yuqoridagi modellar tarkibida uchraydi. Aglomeratsiyaning qaysi model asosida rivojlanishi uning tarkibidagi shahar va tuman aholi manzilgohlarining joylashuvi, hududiy mehnat taqsimotidagi o'rni va ixtisoslashuvi hamda o'zaro aloqalarning mazmunidan kelib chiqadi [99, 101].

Aglomeratsiyalarning rivojlanishida ham ijobiy, ham salbiy natijalarni kuzatish mumkin. Hududning aglomeratsiya shaklida rivojlanishning ijobiy jihatlari yuqori malakali kadrlarni jalb qilish uchun qulay sharoit yaratilishi, aholi turmish darajasining o'sishi kabilarni kiritish mumkin, salbiy jihatlari sifatida aholi migrasiyasi natijasida ba'zi aholi manzilgohlarining bo'shab, rivojlanmay qolishi va mahalliy boshqaruvning susayishini e'tirof etish mumkin.

Shu o'rinda modelning bir kamchiligini ham ta'kidlab o'tish lozim: ko'p markazli aglomeratsiyalarning faoliyatining tashkil etishda infratuzilmani barpo etish xarajatlari ancha yuqori bo'ladi. Shunga qaramay, ushbu model hududida ishlab chiqarish korxonalari va infratuzilma

obyektlarini oqilona va qulay joylashtirish, insonlarning mehnat qilish, yashashi va dam olishi munosib sharoit yaratish yo'li bilan aholi turmish darajasi o'sishini ta'minlash imkoniyatiga ega.

Loyihalananayotgan hududda Aglomeratsiya savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarida turli xil funksional va texnologik jarayonlarning amalga oshirilishini e'tiborga olib, markazning qat'iy bir loyiha asosida (maydoni 5000 m² dan ortiq bo'lganda) rejalashtirish talab qilinadi.

Chunki, markaz maydoni katta bo'lgani sababli uzun monoton ko'rinishli galereya perspektivasi bugungi kunda zerikish tuyg'usini uyg'otib, tashrif buyuruvchilarning diqqatini torta olmasligi tabiiy holga aylangan.

Tafsiyalar asosida savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini loyihalash quyidagi mezonlar asosida bajarilishi kerak [63, 64].

1. Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining janubga qaratilgan tomonlari ortiqcha isib ketishi mumkin. Shu sababli, derazalar o'lchamlari kichik, sharq va g'arbga qaragan devorlarlarda qoraytirilgan deraza oynalari loyihalinishi kerak.

2. Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmua "narxlar" konsepsiyasiga asoslanmaganligi sababli, bino ichki tuzilishida egri-siniq chiziqlar va murakkab ko'rinishdagi qurilmali elementlar bilan tuzilganligini hisobga olib, savdo zalining orqa devorlari yaxshi ko'rinadigan va yoritilganlikka alohida e'tibor qaratilishi kerak.

3. Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari uchun juda keng yo'laklar hosil qilinmaydi. Chunki, odamlar o'zlarini bunda "erkin" harakatlanishda yo'qotib qo'yishlari va sarosimaga tushishlaridan tashqari, yo'laklarning tarmoqlanishi xaridorlar oriyentatsiyasini murakkablashtirib, oqim yo'nalishini buzilishiga olib kelishi mumkin.

4. Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmua zallari barchaga qulay va sodda bo'lishi uchun atrium va galereya sxemalari tavsiya qilinadi [11, 92] **(3bob 43-ildovada).**

Mijozlarning diqqatini jalb qilish uchun har 100 metrda turli xil rejalashtirish jozibali savdo nuqtalari joylashtiriladi. Imkoniyati chegaralangan kishilar hamda yosh bolasi bo'lgan onalar uchun markaz binosining har bir burchagiga borish qulay bo'lishi kerakligini e'tiborga olgan holda, binoda ularga mo'ljallangan alohida liftlar ko'zda tutiladi hamda yuz berishi mumkin bo'lgan turli xil holatlarda-yong'in, avariya, zilzila kabi ofatlarga qarshi xavfsizlikni ta'minlash maqsadida evakuasiya yo'llaridagi chiqish eshigigacha bo'lgan eng qisqa masofa asosida loyihalinishi tavsiya qilinadi [22, 24].

O'rganishlardan kelib chiqib, biz Qarshi, Jizzax va Urganch shaharlari uchun savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini loyihalash – respublikamizda amalda bo'lgan asosiy me'yoriy va sohaga oid hujjatlar (Qurilish me'yorlari va qoidalari, idoralararo qurilish me'yorlari asosida) va dunyo amaliyotidan olingan tajriba va ilmiy-amaliy tadqiqot natijalariga tayangan holda, zamonaviy savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini loyahasini ishlab chiqishga tavsiyalar berildi [36, 99].

Infratuzilma obyektlarini Qashqadaryo viloyati arxitektorlari bilan olib borilgan loyiha taklifimiz asosida, Qarshi shahri Nasaf ko'chasi hududidagi savdo va maishiy xizmat ko'rsatish obyektlarini rekonstruksiya qilish va yangi obyektlarni joylashtirish bo'yicha 130 metr bo'lgan loyiha taklifi ishlab chiqildi va foydalanishga topshirildi [102].

Samarqand shahridagi Ko'ksaroy savdo majmuasi loyiha ishlarida qatnashish orqali Aglomeratsiya savdo majmua loyihasi ishlab chiqildi va amaliyotga joriy qilindi. Ilmiy natijalarning qo'llanilishi hozirgi davirning yangi yo'nalishlarini rivojlantirish, mazkur sohalarda yangi sahifalarni ochib berish va ulardan unumli foydalanish imkonini ochib berdi.

Taklif va tavsiyalar asosida Samarqand shahridagi xalqa yo'lida Ko'ksaroy savdo majmuasi loyihasi qurilish ishlari amalga oshmoqda. (S. Toshev va muallif bo'yicha)

1. Hudud maydoni: Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmua markazi Samarqand viloyatlararo yo'llar asosida juda qulay va kompakt joylashtirildi.

2. Tuman turi: Hudud maydoni shahar chegarasida, turar-joy, jamoat va sanoat tumanida joylashgan bo'lib, butun shaharga xizmat qilishidan tashqari, mexmonlar va turistlar magistral yo'l orqali kelib, Samarqand, Toshkent, Qashqadaryo, Buxoro, Xiva va boshqa shaharlarga bo'linadi.

3. Hududning transport oqimi: shaharning asosiy transport oqimining katta qismi, ushbu hudud ichidan o'tadi va barcha asosiy magistrallar bilan bog'langan. Shahar yo'llari va magistrallar ahvoli "yaxshi", yaqinda ta'mirlashdanchiqqan. Yo'llarning yuklanish darajasi o'rtacha.

4. Tumanda jamoat transportining harakati: shaharning barcha yo'nalishlari bo'yicha harkatlanuvchi jamoat marshutlari mavjud, tanlangan qurilish maydoninig yaqinida jamoat transporti uchun to'xtash joyi va bekatlari mavjud.

5. Viloyatlarda savdo-majmualarning rivojlanishi: shaharda yirik savdo markazlari boshqa tumanlarda va shahar chetida joylashgan, ushbu viloyatlarda yirik savdo markazi yo'q. Kichik savdo do'konlari va bozori mavjud.

6. Hududga tovar (mahsulot)larni yetkazish: yirikmagistral yo'lida joylashganligi sababli, muammo tug'dirmaydi.

1. Taklif etilgan savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualar me'moriy jihatdan juda ixcham joylashgan. Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmuasida kino-konsert zali, restoranlar, kafelar, barlar, klublar, magazinlar, o'yin zallari va banket zallari, shu jumladan, bank va nomozgohlar ham mavjud. Bu esa ularning butun aglomeratsiya aholisiga xizmat ko'rsatishi uchun yaxshi sharoit yaratadi (**3 bob 48-ilovada**).

2. "Magnitlar" yoki "yagona tortishish"ni - universal do'konlar va oziq-ovqat supermarketlari hosil qilib, strategik nuqtalarda joylashgan do'konlarni va ular orasida joylashtirilgan kichik ixtisoslashtirilgan do'konlar bilan birgalikda kiritishni nazarda tutish lozim.

Markaz qulay avtoturgohga ega bo'lishi kerak (lekin transport vositalari hududga kirishiga ruxsat berilmaydi), jozibali landshaft rejasi, yuqori darajadagi qulayliklarga ega restoran, sport markazi, kino-zallar, badiiy ko'rgazmalar va boshqa qo'shimcha diqqatga sazovor joylar taklif qilingan [94].

Bularning barchasi uchun, shuningdek, kengaytirilgan savdo kuni savdosi uchun qulay shart-sharoitlar yaratilishi kerak. Bu "qamrov doirasi", ya'ni aglomeratsiyada muvaffaqiyatli ishlashga bog'liq bo'lgan odatiy savdo markazi bo'ladi. "Tabiiy" atrof-muhit muhandisligi, ya'ni kondisioner, progressiv sun'iy yoritish rivojlanishi bilan yopiq savdo markazi yoki "yopiq moll" paydo bo'ladi [11].

3. Ayni paytda, bir tomondan, shaharlarni betartib rivojlanishi va boshqa tomondan, o'sib borayotgan shahar aholisiga xizmat ko'rsatishga e'tibor qaratilishi talab qilinadi. Shunday qilib, rejalashtirilgan Aglomeratsiya savdo maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining zamonaviy to'plamlari paydo bo'ladi.

4. O'zbekiston shahar markazlarini qayta qurish bo'yicha dastlabki urinishlar yetarli darajada muvaffaqiyatli bo'lmadi. Qarshi, Jizzax va Urganch shaharlari qayta qurilmoqda, do'konlar va savdo nuqtalarining ahamiyatini hisobga olmagan holda keng transport yo'llarining har ikki tomonida joylashganligi sababli mavjud uchastkalarining foydalanish samaradorligi va transport aloqasi hisobga olinmagan.

5. XX-asrda dunyoning ko'pgina shaharlarida markaziy tumanlarini qayta qurish loyihalari amalga oshirildi, ularning aksariyati an'anaviy shahar elementlariga shafqatsiz tarzda munosabatga uchradi va buzildi, turar-joy binolarini va birinchi qavatlardagi standart do'konlar bilan iqtisodiy jihatdan qulay yechimga almashtirildi.

6. Savdo markazi uchastkalari va umumiy joylashishida piyodalar yaxshi kirish imkoniga ega bo'lmaganligi sababli an'anaviy bozorga xos bo'lgan qiziqarli va qulay muhit yo'qolgan [41].

Savdo markazini muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun o'ta muhim uning joylashgan hududi hisoblanadi. Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmuasini joylashtirish uchun viloyat markazining aglomeratsiyadagi boshqa aholi punktlari bilan transport aloqalari hisobga olinishi kerak. Qurilish uchastkasi uchun mos geografik joylashish hududni tavsiflovchi iqtisodiy jihatlar bilan belgilanadi. Iqtisodiy jihatlar aglomeratsiya yadrosining savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualariga moslashganligi bilan bog'liq. Boshqa barcha jihatlarda bir xil bo'lishi mumkin bo'lgan ikkita yer uchastkalarini ko'rib chiqishda ularning joylashuvi va tegishli iqtisodiy ma'lumotlarni diqqat bilan ko'rib chiqish kerak [97].

Savdo majmuasini ko'r-ko'rona tashkil etish xavfini oldini olish uchun, har doim tanlab olingan yer mavjudmi yoki hali ham tegishli joy topilmaganidan qat'iy nazar, savdo markazi joylashgan hududning mohiyatini hisobga olish kerak [24].

Agar hudud allaqachon tanlab olingan bo'lsa, unda iqtisodchining ishi qurilish maydonining aglomeratsiya doirasida iqtisodiy xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan bo'lishi kerak. Uning tadqiqotlari natijalari, u yoki bu tarzda, tanlangan joy savdo markazini qurish va rivojlantirish uchun mos yoki yo'qligini hal qilish uchun asos bo'lib xizmat qilishi kerak. Agar masala ijobiy hal etilsa, olingan ma'lumotlar asosida savdo markazining hajmi va tuzilishi aniqlanishi kerak [24].

Ushbu tadqiqot metodologiyasi puxta va to'g'ri tahlil qilinganida, odatda aglomeratsiya ahamiyatiga ega savdo majmuasi qurish uchun eng maqbul joyni aniqlashga yordam beradi. Biroq, mavjud hududni tavsiflash uchun yoki savdo markazining yangi joyini yaratish uchun so'rov ham o'tkazilishi muhimdir va asosiy tadqiqot usullari juda o'xshash bo'ladi [48].

Agar aglomeratsiya barcha aholisi savdo markazidan foydalansa, unda iqtisodiy samaradorlik yuqori bo'ladi [63]. Savdo markazining muvaffaqiyatli ishlashini ta'minlash uchun uning joylashuvi aglomeratsiya tarkibiy qismlari bilan muvofiqlashtirilgan bo'lishi kerak.

Shuning uchun, agar kelajakda markazning kengayishini nazarda tutsak, unda bu dastlabki rejalashtirishda ta'minlanishi kerak. Agar boshida bunday choralar ko'rilmagan bo'lsa, unda ba'zi bir istisno holatlarida, yerni qo'shimcha ravishda olish sharti bilan, markazni kengaytirish hali ham mumkin [21].

Bunday kengayish uchun zaxira joy ko'zda tutilmaganligi sababli, avval avtoturargohlar uchun foydalanilgan joyda yangi binolar qurilishi kerak va bu chora samaradorligini pasaytiradi. Bu esa qandaydir tarzda markazning dastlabki muvaffaqiyatini belgilaydi [11, 21].

Shu munosabat bilan nafaqat yangi do'konlarning, balki butun markazning aylanmasi ko'pincha zarar bo'ladi. Markazning o'sishini rejalashtirishda bu yerda ikkita asosiy masala ko'rib chiqiladi:

- markazni kengaytirishni
- rejalashtirish va bosqichma-bosqich markazni rivojlantirish [21].

1) Ko'pgina hollarda, butun markaz bitta navbatda birgalikda quriladi. Bu shuni anglatadiki, savdo markazining to'liq organizmini tashkil etadigan barcha asosiy elementlar quriladi.

Shu bilan birga, individual do'konlarni kengaytirish, yangi do'konlarni qurish yoki markazni kengaytirishning ikkala usulini ham amalga oshirish imkoniyati ushbu imkoniyat yaqin yoki uzoq kelajakda ishlatilishidan qat'iy nazar, dastlabki reja tuzilayotganda yaratiladi.

2) Markazning rivojlanish bosqichlarini rejalashtirish bunday holda, birinchi bosqichda yakuniy rejaning faqat bir qismi bajariladi. Yakuniy rejaning faqat ba'zi asosiy elementlari quriladi. Savdo markazi har doim o'sib boradigan joyda joylashganida kengaytirishni rejalashtirish tavsiya etiladi [21, 82, 84].

Markazni kengaytirishni rejalashtirish uchun juda ko'p zaruriy shartlar mavjud.

Asosiy shartlardan biri Aglomeratsiya aloqalar rivojlanganligi va savdo markazini transport tugunlari bilan yaqinligi. Transport tugunlari jamoat transporti bekatlari bilan yaxshi bog'lanishlarga ega bo'lishi muhimdir.

Aynan, hozirgi kunda, respublikamizdagi ko'pgina shaharlar ayniqsa, Qarshi, Jizzax, Urganch kabi yirik shaharlar markazlariga savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualariga talablar ortib bormoqda. Bu esa, davlatimizning olib borayotgan to'g'ri siyosatining natijasi bo'lib, O'zbekistonda rivojlanish strategiyasini shakllantirishni yangi bosqichga ko'tarish zarurligini ko'rsatmoqda [97, 98, 102].

Shu munosabat bilan biz qo'yidagilarni taklif va tavsiyalar asosida:

- aholini zaruriy oziq ovqat va sanoat mollari bilan ta'minlash (logistika) jarayonlarini va uni boshqaruvini tashkillashtirishni takomillashtirish;

- transport texnik vositalaridan foydalanish darajasini ishonchli ta'minlash;

Shaharlar va posyolkalar ishlab chiqarish zonalarini rasional kompleks tashkillashtirishni nazarda tutmog'i lozim, jamoat va madaniy muassasalar tarmoqi, savdo-maishiy korxonalar, transport muxandisligi jixozlari va energetika, mehnat, yashash va odamlarni dam olish uchun eng qulay yaxshi sharoitlarni ta'minlashi kerak.

Shahar aholisining o'sishi bilan uning xududi kengayadi va aholi migrasiyasi jarayonlari kattalashadi. Joylashuv radiusining kattalashuvi bilan piyodalar harakati kamayadi, transportda yurish zichligi oshadi.

Shu maqsadda hozirda fan va texnikaning taraqqiyotini hisobga olgan holda, zamonaviy savdo obyektlarini joylashtirish bo'yicha quyidagi loyihaviy takliflari hamda usullari ishlab chiqildi.

I. 30-80 km lik shahar ichidagi "Aglomeratsiya" savdo majmualari:

- shahar ichidagi savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari ba'zan yashil maydon savdo majmualari deb ataladi. Ular jozibadorlikni ta'minlash uchun ijarachilarning tarkibida o'ta kuchli bo'lishi va ularga kelgan mehmon behuda kelmaganligini his qilishi uchun muhim maydonga ega bo'lishi, katta hajmdagi dam olish punktlari sanitar gigiyenik uzellari bilan birgalikda yangi yo'l bo'yi turizm majmualari, chekish uchun maxsus joylar, tibbiy avariya chaquruv uzellari, savdo majmualari, oshxona yoki choyxona, bankomatlar, kemping, rotellar (tog'li xushmanzara hududlar uchun) binolari majmua tarzida loyihalaniishi maqsadga muvofiq.

II. 80-100 km lik "Aglomeratsiya" katta hajmdagi davlat ahamiyatidagi yo'llarda savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari:

- Agglomeratsiya savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmularining qamrov radiusi asosida savdo majmualari viloyat (shahar), viloyatlararo va tuman, ahamiyatga ega bo'lgan obyektlarga bo'linadi.

Kattaroq obyektlar mintaqaviy ahamiyatga ega savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari uchun tashrif buyuruvchilarni kamida 20 km radiusda o'ziga jalb qiladi, ammo ular savdo majmuaga sayohat uchun 60-90 daqiqadan ko'proq vaqt talab qilmagan taqdirda muvaffaqiyatli jalb qiladi.

1. Markaz shaharda Agglomeratsiya darajasidagi savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari quyidagicha ishlab chiqildi:

- a) hajmi – 50.000-100.000 m²
- b) xizmat ko'rsatish R = 80 – 100 km
- s) aholi soni – 500.000 – 1500.000 kishi,
- d) vaqt sarfi 60 – 90 minut

2. Tumanlararo savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari quyidagicha ishlab chiqildi:

- a) hajmi – 20.000 -50.000 m²

- b) xizmat ko'rsatish $R = 30 - 80$ km
- s) aholi soni – 100.000 – 500.000 kishi,
- d) vaqt sarfi 30 – 60 minut

3. Tuman darajasidagi savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari quyidagicha ishlab chiqildi:

- a) hajmi – 10.000 -20.000 m²
- b) xizmat ko'rsatish $R = 5 - 30$ km
- s) aholi soni – 10.000 – 100.000 kishi,
- d) vaqt sarfi 5 – 30 minut

Qarshi, Jizzax va Urganch shaharlari uchun savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini loyihalash - respublikamizda amalda bo'lgan asosiy me'yoriy sohaga oid hujjatlar (Qurilish me'yorlari va qoidalari, idoralararo asosida) dunyo amaliyotidan olingan tajriba va ilmiy-amaliy tadqiqot natijalariga tayangan holda, zamonaviy savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari loyiha taklif va tavsialari ishlab chiqildi.

Kichik shaharlarni piyodalar harakatlari katta shaharlardigidek mutloq farq qiladi. Katta shaharning bosh rejasida yo'lovchilar transportini qulay tashkillashtirish nazarda tutiladi.

Transportning har bir turi ko'cha tarmoqlarining rejalashtirishda o'zining talablarini qo'yadi [21, 107].

Atrofdagi asosiy yo'llarning mumkin bo'lgan o'tkazuvchanlik quvvati qo'shimcha transport yuklariga mos keladigan darajada bo'lishi kerak. Hududda qo'shimcha binolar, avtoturargohlar va transport harakati uchun zaxira maydonini saqlash uchun yetarlicha katta bo'lishi kerak yoki qo'shimcha daromad markazni kengaytirish paytida ikki yoki ko'p qavatli avtoulovlar parkini qurish uchun kapital qo'yimalarni oqlashi kerak [11, 21, 85].

Markazni kelgusida kengaytirish bo'yicha chora-tadbirlar dastlabki qurilish vaqtida amalga oshirilishi kerak bo'lgan kapital qo'yimalarni talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, markazni kengaytirishni rejalashtirish yaqin kelajakda bunday kengaytirish imkoniyatlari mavjud bo'lganda ma'qul hisoblanadi [21, 85].

Shunga qaramay, markazni kengaytirish imkoniyati katta ahamiyatga ega bo'lishi mumkin, agar xarid qilish zonasida markazning ustun mavqeyini saqlashni ta'minlash zarur bo'lsa.

Kerakli piyodalar yo'laklari va bo'sh maydonlarga ega bo'lgan qo'shimcha do'konlarning guruhi uchun maydon dastlabki hudud rejasining bir qismi bo'lishi kerak va shunday qilib saqlanishi kerakki, savdo markazining birinchi bosqichida sezilarli bo'shliq paydo bo'lmasin. Bunday

holda, rejalashtirish ushbu yangi binolarni ilgari qurilgan markaz bilan to'liq tartibga solishni ta'minlaydigan tarzda amalga oshirilishi kerak [41, 50].

Savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini kengayishi natijasida avtoturargohlarga bo'lgan talabni qondirish uchun bo'sh joy ham zaxirada saqlanishi kerak. Ushbu maqsad uchun zarur bo'lgan zaxira maydonini belgilashda uning avtoturargoh va piyodalar maydonlari o'rtasida haddan tashqari katta masofalar yaratilmasligi uchun uning savdo markazining yangi yoki mavjud binolariga nisbatan joylashganligiga e'tibor qaratish lozim.

Dastlabki qurilish tugagandan so'ng, ushbu zaxira maydoni savdo markazining umumiy ko'rinishini buzmasligi uchun tegishli ravishda obodonlashtirilishi kerak. Yordamchi xonalarni, omborlar va tarqatish tizimlarini loyihalashtirish va qurishda ularni ortib borayotgan ehtiyojlarga mutanosib ravishda kengaytirish choralari ko'rish hisobga olinishi zarur [11, 21, 43, 97].

O'rganishlar shuni isbotlaydiki savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining me'moriy-rejaviy yechimlariga va shakllantirishga ta'sir qiluvchi ko'plab omillarga va uning aglomeratsiya tarkibida joylashtirishga oid talablar va tavsiya etiluvchi me'yorlar hamda amaliy ishlanmalarga tayanish maqsadli bo'ladi [28, 97, 99, 101, 112].

III bob xulosasi

Monografiya ishida olib borilgan ilmiy tadkikotlar va kuzatuvlar Qarshi, Jizzax va Urganch shaharlarida Aglomeratsiya savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining arxitektura - rejaviy yechimlari, xajmiy-fazoviy shakllanishi, ularning loyihalalanishida optimal funksional va kompozision sifatlarni namoyon qilishga qaratilgan.

1. Qarshi, Jizzax va Urganch shaharlari sharoitida yirik savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini shakllantirish maqsadida viloyatdagi asosiy magistral yo'llar va ularning kesishgan joylarida Aglomeratsiya savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini loyihalash tavsiya etilgan.

2. Qarshi, Jizzax va Urganch hududlarining murakkab tabiiy-iqlim sharoitida savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari binolarida, optimal funksional, gigiyenik, fiziologik va psixologik parametrlarni ta'minlash arxitektura va shaxarsozlik vositalari yordamida ishlab chiqilgan tavsiyalar orqali erishiladi.

3. Viloyatlar markazlari hisoblangan Qarshi, Jizzax va Urganch shaharlari uchun savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualar bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan:

4. Viloyatlarning turli mintaqalarida joylashganligi, tabiiy-geografik jihatidan bir-biridan farq qilishi, quruq va jazirama issiq iqlimini hamma mintaqalarga xos ekanlini e`tiborga olgan holda Qarshi, Jizzax va Urganch shaharlarida savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarini loyihalashda ochiq, yarim ochiq, va yopiq turdagi arxitektura-fazoviy yechimlardan foydalanish tavsiya qilingan.

- ochiq turdagi savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualari tabiiy - iqlimiy sharoitlari mo`tadil bo`lgan tog` oldi vodiylarida joylashgan shaharlar masalan Jizzax shahri uchun;

- yarim ochiq turdagi savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualari ochiq sahroda joylashgan va tabiiy - iqlimiy sharoitlari bo`yicha cho`l ta`siridan ma`lum darajada himoyalangan shaharlar uchun, masalan Qarshi shahri uchun;

- yopiq turdagi savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualari cho`l hududi bilan o`rab olingan va tabiiy - iqlimiy sharoitlari ma`lum darajada ekstremal bo`lgan shaharlar uchun, masalan Urganch shahri uchun;

5. Qarshi, Jizzax va Urganch shaharlarida taklif qilinayotgan har bir savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualari hududlarning zamonaviy shaharsozlik talablariga, tabiiy-iqlimiy sharoitlarga moslashganligi ko`rsatgichiga, maxsus va optimal funksional-rejaviy tuzilishi bilan birgalikda hudud an`analariga mos keladigan hajmiy-fazoviy kompozitsiyalarga ega bo`lishi kerakligi aniqlangan.

6. Shu munosabat bilan monografiyada savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualari binolari atrof-muhitini obodonlashtirish va ko`kalamzorlashtirish ishlari va loyihalarini bajarishda O`zbekistonning issiq-quruq iqlim sharoiti va har bir mintaqning landshaft tuzilishini e`tiborga olish kerakligi ta`kidlangan.

UMUMIY XULOSALAR

“O`zbekiston viloyatlari markazlarida savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarini arxitektura-loyihaviy shakllantirish xususiyatlari” mavzusidagi Dissertatsiya ishi bo`yicha olib borilgan tadqiqotlar natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. O`zbekistonda qadimdan mavjud karvon yo`llari va chorrahalarida shakllangan qadimgi karvon-saroylar, rabotlar va sardobalarni ta`mirlab yoki qayta tiklab, savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualari bilan mujassamlashtirgan holda, zamonaviy maqsadlarda foydalanish imkoniyatlari mavjudligi aniqlandi.

2. Qarshi, Jizzax, Urganch shaharlaridagi savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualari fazoviy va funksional tarzda tashkil qilingan.

3. Taklif va tavsiyalar asosida Qarshi, Jizzax, va Urganch shaharlari kirish chiqish qismida joylashgan savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarining xizmat ko`rsatish radiusi belgilab berilgan.

4. Hozirgi zamon talablariga mos holda savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarining viloyat va shahar darajasida xizmat ko`rsatish radiusi va to`xtash manzillari belgilab berildi.

5. Viloyatlarda Aglomeratsiya savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarini shakllantirishda yo`lovchilar va transport oqimlarini hisobga olgan holda aholi ehtiyojlarini qondirish darajasi mavjud talablar asosida aniqlanib, piyodalar va transport ehtiyojlari uchun obyektlar sig`imi va xizmat ko`rsatish radiusi aniqlandi va potensial loyihalash vositasi sifatida takliflar ishlab chiqish zarur.

6. Viloyatlardagi mavjud magistral yo`llarida savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarining rivojlanishi sababli bo`yo`lda mukammal zamonaviy infrastruktura majmualarini tashkil etish taklif qilindi.

7. Viloyatlar magistral yo`llarida zamonaviy Aglomeratsiya savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarini shakllantirishda yo`lovchilar va transport oqimlari, ularning ehtiyojlarini qondirish darajasi hamda shaharsozlik parametrlari, piyodalar va transport ehtiyojlari uchun obyektlar sig`imi, xizmat ko`rsatish radiusi hamda ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan savdo majmualarini tashkil qilish omillari aniqlandi va eksperiment loyihalash vositasida takliflar ishlab chiqildi;

8. Viloyatlarda tabiiy-iqlimiy hududlarni hisobga olib, savdo majmualarining yangi loyihaviy takliflari ishlab chiqildi:

- qulay voha zonasi mo`ta`dil (Jizzax viloyati);
- iqlimi keskin bo`lgan zona (Qashqadaryo viloyati);

- ekstremal sharoitdagi sahro zonasi (Xorazm viloyati);
- ochiq turdagi savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualari tabiiy - iqlimiy sharoitlari mo`tdil bo`lgan tog` oldi vodiylarida joylashgan shaharlar masalan Jizzax shahri uchun;
- yarim ochiq turdagi savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualari ochiq sahroda joylashgan va tabiiy - iqlimiy sharoitlari bo`yicha cho`l ta`siridan ma`lum darajada himoyalangan shaharlar uchun, masalan Qarshi shahri uchun;
- yopiq turdagi savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualari cho`l hududi bilan o`rab olingan va tabiiy - iqlimiy sharoitlari ma`lum darajada ekstremal bo`lgan shaharlar uchun, masalan Urganch shahri uchun;

9. O`tkazilgan tadqiqotlar O`zbekiston viloyat va shaharlar ahamiyatidagi yo`llarda Aglomeratsiya savdo majmualarining shakllanishi, shahar hududlariga nisbatan ustun bo`lishini taxmin qilish imkonini berdi.

10. O`zbekiston viloyatlarida Aglomeratsiya savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarining shakllantirilishi va rivojlanishi ijobiy hodisa hisoblanadi. Ularni loyihalash va joylashtirishga tizimli yondashgan holda savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualari viloyatlararo va shaharlararo yo`llarda joylashtirilishi ijtimoiy-iqtisodiy aloqalarni rivojlanishga ta`sir ko`rsatuvchi muhim aloqalarni ta`minlashi isbotlangan.

11. Savdo-maishiy xizmat ko`rsatish majmualarini viloyatlarga kirish qismida tashkil qilish takliflari qo`shni davlatlarda ham qo`llanilishi mumkin.

IZOHLI LUG'AT

Aglomeratsiya - ishlab chiqarish kuchlarning rivojlanishi va joylanishi, xususan mujassamlashuv natijasida turli funksional tip va yiriklikdagi shaharlarning bir joyda to'planishi.

Aholi - malum hududda yashaydigan kishilar yig'indisi, majmui.

Megapolis - aglomeratsiyalarning o'zaro qo'shilib ketishi natijasida vujudga kelishi.

Migrasiya - aholining yashash joyini doimiy yoki vaqtincha o'zgartirish maqsadida, bir joydan ikkinchi joyga ko'chishi.

Monosentrik - bir markazli degan ma'noni anglatadi, masalan, Samarqand aglomeratsiyasi bitta yirik shahar atrofida vujudga kelgan, bu aglomeratsiya monosentrik hisoblanadi.

Urbanizatsiya - shaharlashuv, shahar aholi salmog'ining oshishi, shaharchasiga yashash, shaharcha hayot tarzining rivojlanishi.

Gipermarket - universal assortimentdagi oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlarini, asosan, o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish shaklida sotadigan savdo korxonasi. Gipermarketning savdo maydoni - 4 mingdan 20 ming m² gacha;

Supermarket - supermarket - oziq-ovqat va ichimliklar, shuningdek, uy-ro'zg'or buyumlari, uy hayvonlari uchun mahsulotlar, avtomobil mahsulotlari, tabrik kartalari, kosmetika, idish-tovoq, dori-darmonlar, maishiy texnika va boshqalar to'liq assortimentini sotuvchi yirik supermarket.

Market - o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish do'koni (odatda yirik, vakolatli, tovarlarning katta tanlovi bilan)

Minimarket - minimarket yoki mini - market (lot. Mini - "kichik" va ingl. Market - "bozor") kichik do'kon bo'lib, unda oziq-ovqat mahsulotlari, yengil taom, qandolat, shaxsiy gigiyena mahsulotlari, ichimlik, tamaki kabi kundalik mollar sotiladi. Odatda minimarketlarda pul o'tkazish (masalan, paynet) xizmati ham ko'rsatiladi.

Savdo markazi - bu yagona tashkilot sifatida boshqariladigan va bir xil bino yoki binolar majmuasida joylashgan savdo korxonalari guruhi.

Univermag - bu har bir alohida mahsulot toifasiga ixtisoslashgan turli do'kon bo'limlarida keng turdagi iste'mol tovarlarini taklif qiluvchi chakana savdo do'koni.

Magazin - tovarlarni sotish va xizmatlar ko'rsatish uchun jihozlangan statsionar binoda joylashgan chakana savdo korxonasi. Zamonaviy do'kon joylashgan bino yoki binoning bir qismi odatda savdo maydonchasing

o`zini ham, yordamchi, ma`muriy va maishiy binolar va omborlarni ham o`z ichiga oladi.

Butik - cheklangan mijozlar doirasiga ega bo`lgan kichik yuqori ixtisoslashtirilgan do`kon. Butiklar odatda zamonaviy qimmatbaho kiyimlar yoki zargarlik buyumlarini sotadilar.

Do`kon - tovarlarni sotish va xizmatlar ko`rsatish uchun jihozlangan statsionar binoda joylashgan chakana savdo korxonasi.

Bozor - ko`pincha minimal yoki jihozlanmagan savdo markazlari yoki hatto ochiq havoda joylashgan, ko`plab sotuvchilar va xaridorlar bo`lgan, oziq-ovqat va boshqa tovarlarning chakana savdosi amalga oshiriladigan savdo markazining umumiy nomi.

Yadro - Biror narsaning ichki, markaziy qismi.

Markaz - markaz - biror narsaning o`rtasi, asosiy qismi yoki nuqtasi, shuningdek, asosiy joy, mamlakatning eng muhim resurslari, hududiy birlik, ijtimoiy guruh, infratuzilma va boshqalarning to`planishi.

Piyoda - piyoda - piyoda, ya`ni oyoqlar yordamida, yurish usullari bilan harakatlanadigan odam. "piyoda" - yo`lda yoki piyoda yoki velosiped yo`lida transport vositasidan tashqarida bo`lgan va ular ustida ishlamaydigan shaxs.

Transport turlari - transport - turli maqsadlar uchun odamlar va yuklarni bir joydan ikkinchi joyga ko`chirish jarayonini ta`minlaydigan aloqa yo`llaridagi barcha turdagi aloqa yo`llari, transport vositalari, texnik qurilmalar va inshootlar majmui. Barcha transportlarni ma`lum mezonlarga ko`ra bir qancha guruhlariga bo`lish mumkin.

Landshaft – landschaft arxitekturasi-bu uchta yo`nalishning tutashgan joyida joylashgan san`at: bir tomondan, arxitektura, qurilish va dizayn, boshqa tomondan, botanika va o`simlikshunoslik, uchinchi tomondan, tarix va falsafa ma`lumotlari landschaft dizaynida qo`llaniladi.

Savdo va maishiy xizmat ko`rsatish majmualari - tijorat va notijorat xizmatlarning barcha turlarini o`z ichiga olgan iqtisodiyotning bir qismi; korxonalar, tashkilotlar, shuningdek jismoniy shaxslar tomonidan ko`rsatiladigan turli xil xizmatlarning takror ishlab chiqarilishini o`z ichiga olgan konsolidasiyalangan umumlashtiruvchi toifa. Iqtisodiyotning qolgan qismi ishlab chiqarish - sanoat va qishloq xo`jaligi hisoblanadi.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik hamiyatga ega nashrlar

1.1. «2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi». O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. – Toshkent, 2017.

1.2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 2 apreldagi “Qurilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF-5392-sonli farmoni (Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 02.04.2018 y., 06/18/5392/0982-son; 23.05.2018 y., 06/18/5445/1245-son).

1.3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 2 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси Қурилиш вазирлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги ПҚ-3646-сонли қарори (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 02.04.2018 й., 07/18/3646/0981-сон).

1.4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 14 noyabrdaqi “Qurilish sohasini davlat tomonidan tartibga solishni takomillashtirish qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF-5577-sonli farmoni (Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 15.11.2018 y., 06/18/5577/2187-son).

1.5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 20 fevraldagi “Qurilish materiallari sanoatini tubdan takomillashtirish va kompleks rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-4198sonli qarori (Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 20.02.2019 y., 07/19/4198/2640-son).

1.6. Указ Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева «О мерах по коренному совершенствованию процессов урбанизации». № УП-5623 от 10 января 2019 года.

1.7. Mirziyoyev Sh.M. 2017 - 2019 yillar davrida dehqon bozorlarini rekonstruksiya qilish va ularning hududida zamonaviy savdo majmualari qurish dasturini tasdiqlash to'g'risida. - Toshkent shahri. 2017 yil 27 mart, PQ-2853-son.

1.8. O'zbekiston Respublikasining Shaharsozlik kodeksini tasdiqlash haqida. - Toshkent shahri., 2021 yil 22 fevral № URK-676.

II. Монография, дарслиklar, илмий мақолалар тўплами

2.9. Адамович В.В. и др. «Архитектурное проектирование общественных зданий и сооружений» / М., Стройиздат, 1984 - 543 с.

- 2.10. Аскарлов Ш.Д. Регион – пространство – город. – М.: Стройиздат, 1988. – 201 с.
- 2.11. Аронин Д. Климат и архитектура М., Госстройиздат, 1959.
- 2.12. Анарбаев А. Благоустройство средне векового города Средней Азии (V- начало XIII в.). - Т: 1981. Стр. 26.
- 2.13. Архитектурное проектирования жилых зданий. М., 2005
- 2.14. Архитектурное наследие Узбекистана игдательново Ан УзССР. Тошкент 1960
- 2.15. Архитектурное проектирование общественных зданий и сооружений. Учебник. Под общ. ред. И.Н. Соболева и А.И. Урбах. М., Стройиздат, 1970
- 2.16. Ата-Мирзаев О.Б. Региональное прогнозирование расселения иуправление процессом урбанизации. – Ташкент: Фан, 1979. – 92 с.
- 2.17. Ашрафи Ф.М., Зимакова Т.П. Общественные центры микрорайонов в застройке городов Средней Азии. // Строительство и архитектура Узбекистана. - 1972, N 7, с. 26 -3.
- 2.18. Ахмедов М.К. Преемственность исторически сложившихся ансамблей и новой застройки в градостроительной практике Узбекистана// Исследования по истории и теории архитектуры Узбекистана. Вып. N 301, - Ташкент, 1980. с. 3-8.
- 2.19. Беддингтон Н. Сроительство торговых центров, Москва Стройиздат 1986
- 2.20. Бархин Б.Г. Методика Архитектурного проектирования - М. Стройиздат, 2003.
- 2.21. Бочаров Ю.П., Демин Н.М. Социально-экономическое развитие крупного города как объект имитационного моделирования. Киев, 1982. - 84 с.
- 2.22. Большаков О.Г. Город в конце VIII в. – В кн.: Средневековой город Средней Азии. – Л: 1973. Стр. 229.
- 2.23. Бакирханов Ф.Ф., Гурсунов Х.К. Градостроительный потенциал регионального расселения. – Ташкент: АКАТМ, 2001. – 112 с.
- 2.24. Бобобеков Б.К., Хидиров М.М. Жилищно-торговые (производственные комплекс) для Узбекистана. // Архитектура регионального жилища. Киев ЗНИИЭП. Киев, 1991. с. 99-108.
- 2.25. Болгаев А.Б. Организация межселенного культурно-бытового обслуживания при формировании групповых систем расселения в условиях оазиса (на примере Самаркандской области УзССР): Авторев. дисс... канд. архит. - М. 1981. - 18 с.

- 2.26. Демидкова А.П., Гольдштейн Г.К. Озеленение и обводнение в планировочной структуре города (обзор). -М. 1977. - 46 с.
- 2.27. Джаббар О.С. Новый тип жилища для Бухары. Строительство и архитектура Узбекистана, 1980, №7, с. 24-28.
- 2.28. Фирсанов В.М. Архитектура гражданских зданий в условиях жаркого климата. Учебник для студентов архитектурных и строительных вузов, 2-е изд., перераб. и доп., М: «Высшая школа», 1982-242 с.ил.
- 2.29. Грюн В., СмитЛ. Торговые центры США. М., Стройиздат. 1966. 3-8 бет
- 2.30. Гельфонд А.Л. Архитектурное проектирование общественных зданий и сооружений: Учеб.пособие. – М.: Архитектура-С. 2006 – 208 с.
- 2.31. Гайдученя А.А. и др. Проектирование торговых предприятий. - Киев: Будивельник, 1986. – 135 с.
- 2.32. Гослинг Д., Мэйтленд Б. Проектирование торговых комплексов. Пер. с англ. Д. Копедянского, вод. ред. И. Федосеевой М., Стройиздат, 1979.
- 2.33. Гайдученя А.А., Ежов В.И. Размещение торговых центров с учетом потоков движения населения. // Строительство и архитектура. 1973, N 13.
- 2.34. Гарамов Ю.М. Архитектурно-планировочные решения крытых рынков для районов с жарким климатом (применительно к условиям Узбекистана): Автореф. дисс... канд. архит. М. - 1975. - 19 с.
- 2.35. Градостроительный кодекс Узбекистана-Тошкент: 2021.
- 2.36. Иноғомов Б.И. Замонавий бино ва иншоотларни лойиҳалаш. - Тошкент - 2010
- 2.37. Канаян К., Канаян Р., Канаян А. Проектирование магазинов и торговых центров. – М.: Юнион-Стандарт-Консалтинг, 2005 - 424 с.
- 2.38. Карташова К.К. Формирование архитектурно-планировочной структуригородского жилища на социально-демографической основе. М. 1986.
- 2.39. Кандилис Ж. Статья архитектором. М. Стройиздат. 1979.
- 2.40. Кочетко А.В. Развитие инфраструктуры в условиях систем группового расселения. Москва, 1974.
- 2.41. КМК 2.01.04 - 94. «Лойиҳалаш учун ижтимоий ва физикавий геологик маълумотлар». Тошкент, 1994 й.
- 2.42. КМК 2.08.01 - 05. «Турар жой бинолари» Тошкент, 2005 й.
- 2.43. Лавров В.А. Градостроительственная культура Средней Азии.

М. Госиздат архитектуры градостроительства. 1950.

2.44. Лаппо Г.М., Полян П.М., Селиванова Т.И. Городские агломерации России // Демоскоп. № 407-408.

2.45. Маклакова Т.Г. Архитектура гражданских и промышленных зданий. / М.: Стройиздат, 1987. - 287 с.

2.46. Маклакова Т.Т. Функция, конструкция, композиция в архитектуре. Учебник. М.: АСВ, 2002. - 256 с.

2.47. Маньковская Л.Ю. Типологические основы зодчества Средней Азии (IX начало XX в.). - Т: 1980. Стр.51.

2.48. Максименко Н.В. Объединенные общественно-транспортные комплексы. Москва, 1968.

2.49. Мейтленд, Б. Пешеходные торгово-общественные пространства. Мейтленд Б. пер. сангл. – М.: Стройиздат, 1989. - 206 с.

2.50. Марков Е.М. Бутузова В.П. Таратынов В.А. Малые города в системах расселения. М. Стройиздат. 1980

2.51. Мирзаев М.К. Проблемы регионального расселения в Узбекистане, связанные с развитием аридных территорий // Архитектура и строительство Узбекистана 1986, № 12. – с. 9,10

2.52. Мирзаев М.К. Принципы формирования систем расселения в аридных районах // Архитектура и строительство Узбекистана, 1988, № 1.

2.53. Мирзаев М.К. Пути совершенствования планировочной структуры систем расселения Узбекистана // Архитектура и строительство Узбекистана, 1991, № 1. – с. 25-27

2.54. Makhmatkulov I.T., Giyasov B.D., Eshatov I.Q. The Role and Place of the Khanqahs in spreading the Mysticism and spiritual purification to the Peoples of Central Asia. // International journal of scientific & technology research (IJSTR) ISSN: 2277-8616 Vol 9, issue 03, march 2020, Impact Factor: 7.466 (Online) 561- 563 www. ijstr.org India.

2.55. Makhmatkulov I.T., Eshatov I.Q. Landshaft arxitekturasida suv havzalari, hovuzlar, prudlar, dekorativ basseynlar, favvoralar va sharsharalarning roli. // “Arxitektura va qurilish sohaslarida innovatsion texnologiyalarni qo'llash istiqbollari” mavzusida Samarqand davlat arxitektura-qurilish institutining 50-yilligiga bag'ishlangan konferensiya materiallari. 2016 yil

2.56. Орлов М.А., Федосеева И.Р. и др. Проектирование сети предприятий торгово-бытового обслуживания в городах. М., Стройиздат, 1975

2.57. Орловский Б.Я., Сербинович П.П. Архитектура гражданских и промышленных зданий: Общественные здания. / 2-е

изд., перераб. и доп., М: «Высшая школа», 1991. – 334 с.;

2.58. Оболенский Н. В. Архитектура и солнце. - М.: Стройиздат, 1988.

2.59. Пулатов Х.Ш. Базары старого Ташкента. // В сб.: Пути развития архитектуры Узбекистана. – Ташкент: 1983, с. 33-42.

2.60. Po'latov X. Shaharsozlik tarixi. Toshkent. 2008 y.

2.61. Пугаченкова Г.А. Зодчество Центральной Азии. XV в. - Ташкент: 1976. 116 с.

2.62. Панков А.В. К истории торговли Средней Азии с Россией XVI-XVII вв. В кн.: В.В. Бартольд.-Ташкент: 1927. 20-47 стр.

2.63. Полян П.М. Урбанистическая структура и урбанистическая концентрация // Экономическая география: Респуб. межвузовский научный сб. Вып.36. Киев, 1984. С. 61-68.

2.64. Ибрагимов Н. Ибн Батрута и его путешествия по Средней Азии. – М., 1988. – Стр. 58.

2.65. ҚМҚ 2.08.02-96. Жамоат бинолари ва иншоотлари. (Общественные здания и сооружения). / Ўз. Рес. Дав. Арх.ва Қурилиш қўмитаси, Т., 1995. – 232 бет.

2.66. ҚМҚ 2.07.01-94. Шаҳарсозлик. Шаҳар ва қишлоқ манзилгоҳларини режалаштириш ва қуриш. / Ўз. Рес. Давлат Арх. ва Қурилиш қўмитаси.Т.,1994. – 129 бет.

2.67. Распонова В.И. Один из базаров Пенжикентта VII-VIII вв. – В кн.: Страны и народы Востока, вып. X. – М: 1971. Стр. 67

2.68. Розенблюм С.А. Приквартирные домики в многоэтажном жилище. Строительство и архитектура Узбекистана. 1973. №1. 20-25 с.

2.69. Римша А.Н. Градостроительство в условиях жаркого климата. Москва, 1979.

2.70. Римша А.Н. "Город и жаркий климат" Краткий обзор урбанизации территорий жаркого климата (Азия, Африка, Лотинская Америка и 4-й строительно-климатический пояс СССР)" Москва стройиздат 1975

2.71. Суровенков А.В. Архитектура торговых центров крупнейшего города: На примере Санкт-Петербурга: Автореф. дис. канд. наук. - Санкт-Петербург, 2005. - 20 с.

2.72. Смирнова О.В., Хромов В.Я. Учреждения обслуживания и общественные центры городов. М., Стройиздат, 1973.

2.73. Суханов И.С. Лучистая энергия солища и архитектура. ФАН, Ташкент. 1973.

2.74. СНИП, 23-01-99 Строительная климатология. М. 2000.

- 2.75. Шевцов К.К. Проектирование зданий для районов особыми природно – климатическими условиями. - М. Высшая школа. 1986.
- 2.76. ШНК 2.07.01 - 94 «Шахарсозлик, шахарва кишлок аҳоли пунктларини режалаштириш ва куриш» Тошкент, 1994 й.
- 2.77. Черепанов В.А. Транспорт в планировке городов М., Стройиздат, 1981
- 2.78. Тоштемиров Р.Т. Сохранить народное зодчество Узбекистана. - Декоративное искусство СССР, 1976, № 7, с. 43-45.
- 2.79. Тоштемиров Р.Т. Исследование объемно – планировочной структура многоэтажных жилых домов условиях Узбекистана. канд. дисс. Киев – 1984.
- 2.80. Турсунов Х.К., Латипов Д.В. Градостроительная деятельность в новых условиях развития Узбекистан // Проблемы архитектуры и строительства (научно-технический журнал), 2004, № 4. - с. 44-46
- 2.81. Турсунов Х.К. и др. Реконструкции по организации центров общественного обслуживания населения в городах и системах населенных мест Узбекистана. Ташкент, 1991.
- 2.82. Турсунов Х.К. Прогнозирование развития систем населенных мест Узбекистана. – Тошкент: УЗНИИП градостроительства, 1978. – 133 с.
- 2.83. Турсунов Х.К. Региональные проблемы развития городских и сельских населений Узбекистана. Ташкент: УЗНИИП градостроительства, 1976. - 114 с.
- 2.84. Турсунов Х.К. Пространственно-планировочная организация расселения на территории Узбекистана, 2012.
- 2.85. Uralov A., Yusupov R. O'rtta Osiyoning o'tmishdagi jamoat binolari arxitekturasi. – Samarqand, 2007.
- 2.86. Uralov A.S., Qodirova T.F. O'rtta Osiyo me'moriy yodgorliklarining tipologik asoslari. - T., 2012.
- 2.87. Уралов А.С. Гражданское зодчество средневековой центральной Азии (общественные здания и сооружения), -Т, 2021,
- 2.88. Uralov A.S., Xidirov M.M., Eshatov I.Q. O'zbekiston viloyat markazlarida savdo va maishiy xizmat majmualarining shakllanishi // Arxitektura, qurilish, dizayn jurnali. -Toshkent: TAQI, 2020 yil, №2. - 69-75 betlar.
- 2.89. Урбах А.И. Общественно-торговые центры. М., ЦНТИ по строительству и архитектуре, 1972.
- 2.90. Урбах А.И. Проблемы формирования новых типов торговых зданий и комплексов. М., Стройиздат, 1973;

- 2.91. Урбах А.И. Торговые здания и комплексы. М., Стройиздат, 1974;
- 2.92. Урбах А.И. Хорошилов В.Б. Перспективы развития торговых центров городского значения. Обзорная информация. ВНИИТАГ, 1989, вып. 13;
- 2.93. Урбах А.И. Лин М.Т. Пешеходные торговые улицы и зоны за рубежом. Обзорная информация. МГЦНТИ, 1982, вып. 30;
- 2.94. Урбах А.И. Крытые рынки. М., Стройиздат, 1963.
- 2.95. Убайдуллаев Х.М., Иномова М.М. Турар жой важамоат биноларининг типологик асослари. Т. 2009 й.
- 2.96. Учет природно-климатических условий местности в архитектурном проектировании: учебнометодические указания к курсовой расчетно- графической работе / под ред. В.К. Лицкевич, Л.И. Конова. - М.: МАРХИ, 2011. - 44 с.
- 2.97. Воронина Р.Л. Народные традиции Узбекистана. - М.Стройиздат Архитектуры и градостроительства, 1951 - 167 с.
- 2.98. Валиев Р. М., Эсенев А. Е. Некоторые вопросы оздоровления городских среды в условиях Узбекистана, Строительство и архитектурно Узбекистана, 1979, № 9. - 14-15 с.
- 2.99. Временные методические указания по развитию и размещению сети предприятий торговли и общественного питания (в развитии генеральных планов городов). М., Стройиздат, 1974.
- 2.100. Валиев Р.М. Традиции размещения объектов обслуживания в исторических городах Средней Азии. // Строительство и архитектура Узбекистана. 1975, N 12, с. 12 -15.
- 2.101. Варшавер А.Б. Торговый центр города Навои. // Архитектура СССР. - 1979, N 1, с. 46 -47.
- 2.102. Хасиева, С.А. Архитектура городской среды: Учебное пособие. Хасиева С.А.-М.: Стройиздат, 2001. - С. 74-118.
- 2.103. Xudoyarova M.B., Aholi punktlari jamoat markazlari. – Samarqand, 2019
- 2.104. Xasanov A.O. O'zbek milliy avtomagistralida yo'l bo'yi servis majmualarini me'moriy shakllantirish. Avtoreferat PhD. dis. - Tashkent, 2017.
- 2.105. Xidirov M.M., Eshatov I.Q. Viloyatlar markazlarida aglomeratsion savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining arxitektura-loyihaviy tashkil etish bo'yicha taklif va tavsiyalar. // "O'zbekistonning ekstremal tabiiy iqlimli hududlarida shaharsozlik, landshaft arxitekturasi va dizaynini shakllantirish va rivojlantirish

muammolari” mavzusida respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi (2021 yil 15 iyun)

2.106. Xidirov M.M., Eshatov I.Q. Savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmua binolarining shakllanishida tabiiy iqlimiy sharoitlarning hisobga olinishi. // “O'zbekistonning ekstremal tabiiy iqlimli hududlarida shaharsozlik, landshaft arxitekturasi va dizaynini shakllantirish va rivojlantirish muammolari” mavzusida respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi (2021 yil 15 iyun)

2.107. Xidirov M.M., Eshatov I.Q. Chet el davlatlarida savdo binolari yechimlarining holati va arxitekturaviy xususiyatlari. // Me'morchilik va qurilish muammolari ilm.tex. jurnali, SamDAQI № 2, 2021.

2.108. Xidirov M.M., Eshatov I.Q. Qashqadaryo viloyat markazlarida aglomeratsiya darajasidagi savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini tashkillashtirish tahlili. // Arxitektura, qurilish, dizayn jurnali. - Toshkent: TAQI, 2021 yil, №2.

2.109. Xidirov M.M., Eshatov I.Q. O'zbekiston viloyatlarida aglomeratsion savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining joylashtirishni prognoz qilish. // Me'morchilik va qurilish muammolari ilm.tex. jurnali, SamDAQI № 1, 2022.

2.110. Xidirov M.M., Eshatov I.Q. Qashqadaryo viloyati savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini takomillashtirish yo'llari. // “Zamonaviy qishloq aholi punktlarini loyixalashning dolzarb masalalari” mavzusidagi oliy ta'lim muassasalariaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. 2014 yil, 60-61 betlar. SamDAQI.

2.111. Змеул С.Г. Архитектурная типология зданий сооружений. М. Стройиздат. 2001 – 240 с.

2.112. Зубайдуллаев У.З., Эшатов И.К. Архитектурное формообразование и цифровые технологии. // “Таълим, фан ва ишлаб чиқариш интеграциясида интеллектуал салоҳиятли ёшлар-мамлакат тарақиётининг муҳим омили” мавзудаги XIII республика илмий-амалий конференцияси. 2016 йил, 27-28 бетлар. СамДАҚИ.

2.113. Ежов В.И. Архитектура общественных зданий массового строительства. М. Стройиздат.1983. – 217 с.

2.114. Международный совет торговых центров [Интер нет'портал]. URL: <http://www.icsc.org/> (дата обращения: 23.02.2014).

2.115. Эсенов А. Ландшафтно-климатические основы градостроительства в Средней Азии. – м.: ЦНТИ, 1971. – 37 с.

2.116. Eshatov I.Q., M.M. Xidirov. Mustafoyeva M.Z. O'zbekiston viloyat markazlarida savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining zamonaviylashtirishning o'ziga xos muammolari va xususiyatlari. //

Me'morchilik va qurilish muammolari ilm.tex. jurnali, SamDAQI № 2, 2019.

2.117. Ikrom, Eshatov. "Historical bazaars of central asia—predictors of modern shopping centers." *International Journal on Integrated Education* 2.4: 23-27.

2.118. Eshatov I.Q., Maxmatkulov I.T. Savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualari holatining tahlili. // Me'morchilik va qurilish muammolari ilm.tex. jurnali, SamDAQI № 4, 2017.

2.119. Eshatov I.Q., O'zbekiston viloyat markazlarida savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining xususiyatlari. // "O'zbekiston respublikasi arxitektura, shaharsozlik va dizaynni modernizatsiyalash hamda innovatsion rivojlantirish muommolari va yechimlari" ilmiy-amaliy konferensiyasi (2019 y 17-18 aprel)

2.120. Eshatov I.Q., Xidirov M.M., Maxmudova F.. Architectural and planning organization of agglomerational trade and service complexes in the Uzbekistan. // International Conference on Scientific, Educational & Humanitarian Advancements, (Hosted online from, Samsun, Turkey) www.Econferenceglobe.com. Jujiy 15th, 2021

2.121. Eshatov I.Q., Movlonov M.D., Maxmudova F. Agglomeratsiya darajasidagi savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini Jizzax shahar strukturasi joylashtirish tahlili. // Me'morchilik va qurilish muammolari ilm.tex. jurnali, SamDAQI № 1, 2022.

2.122. Eshatov I., Baratov X., Jo'rayev O. O'rta Osiyo shaharsozlik madaniyati va tarixiy shahar markazlarini zamon talablariga muvofiq takomillashtirish va qayta tiklash // Aktualnie nauchnie issledovaniya v sovremennom mire. – 2017. – №. 6-3. – S. 54-56.

2.123. Eshatov I.Q. The scheme of territorial placement of agglomeration commercial and household complexes in uzbekistan схема территориального размещения агломерационных торгово-бытовых комплексов в Узбекистане (статья на англ. яз.). // Tajik Technical University named after academician Osimi M.S. Part One. - Dushanbe, 2022. – 221 p.

2.124. Зияев А.А. Базары Ташкента. В прошлом и настоящем. Второе издание с изменениями. Ташкент. Изд-во "Санъат", 2012, с.139. (18.00.00. №5) ISBN 978 9943 322 35-6

2.125. Eshatov I.Q., Ashurov S.X. Viloyatlar markazlarida savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualarini arxitektura-loyihaviy tashkil etish bo'yicha tavsiyalar (Qarshi, Jizzax, Urganch) shaharlari misolida // Arxitektura, Muhandislik va zamonaviy texnologiyalar jurnali. ISSN: 2181-3469 Jild:02 Nashr:01 2023yil

2.126. Eshatov I.Q., Viloyatlarda savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining shakllanishida ijtimoiy-iqtisodiy va shaharsozlik omillari // Me'morchilik va qurilish muammolari ilm.tex. jurnali, SamDAQU № 2, 2023, maxsus son. 168-171 b.

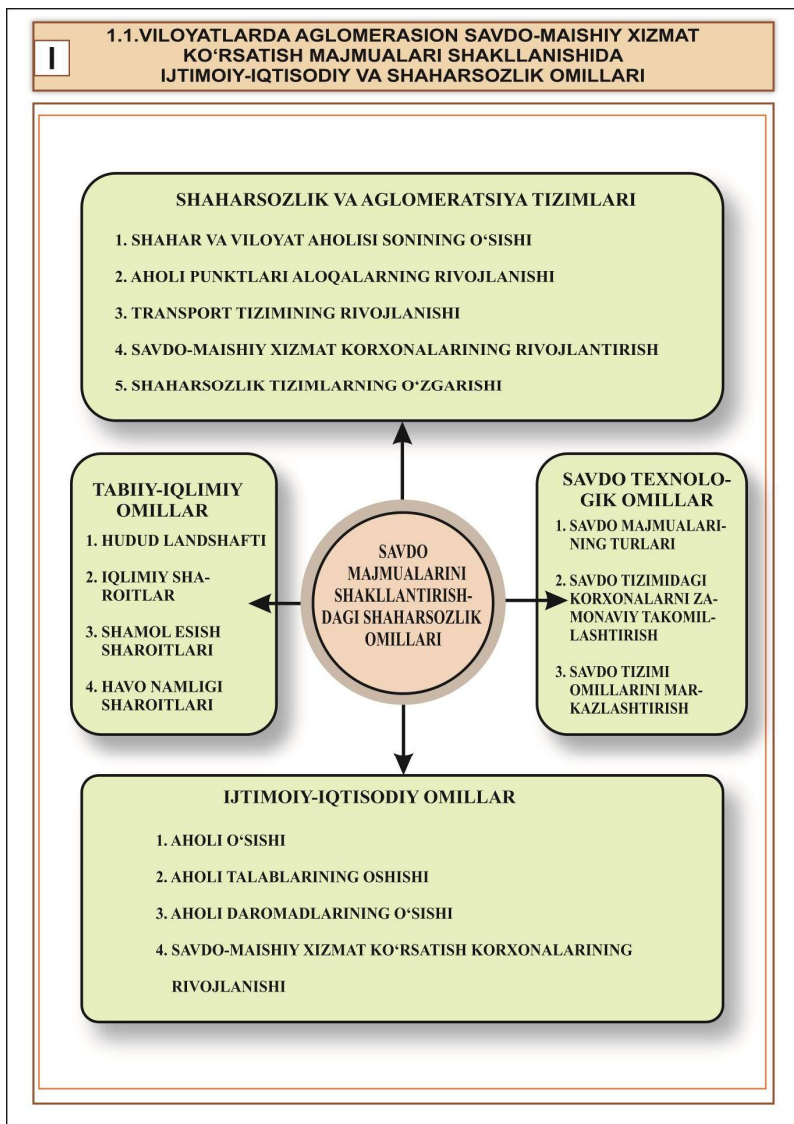
2.127. Eshatov I.Q., O'zbekiston viloyatlarida aglomeratsion savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmualarining joylashtirish yunalishlari // Me'morchilik va qurilish muammolari ilm.tex. jurnali, SamDAQU № 2, 2023, maxsus son. 173-174 b.

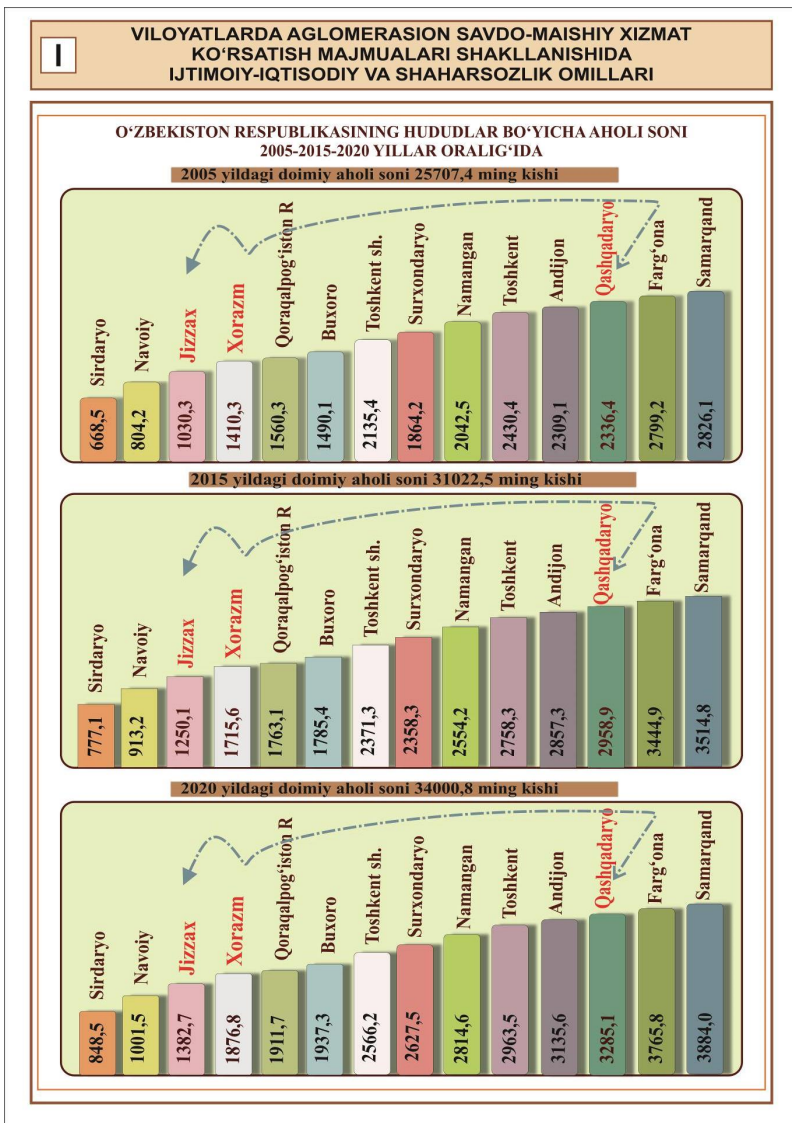
2.128. Eshatov Ikrom Qo'ziyevich., O'zbekiston viloyatlari uchun savdo va maishiy xizmat ko'rsatish majmua binolarning shakllanishida tabiiy iqlimiy sharoitlarning hisobga olinishi // Me'morchilik va qurilish muammolari ilm.tex. jurnali, SamDAQU № 2, 2023, maxsus son. 17-19. b.

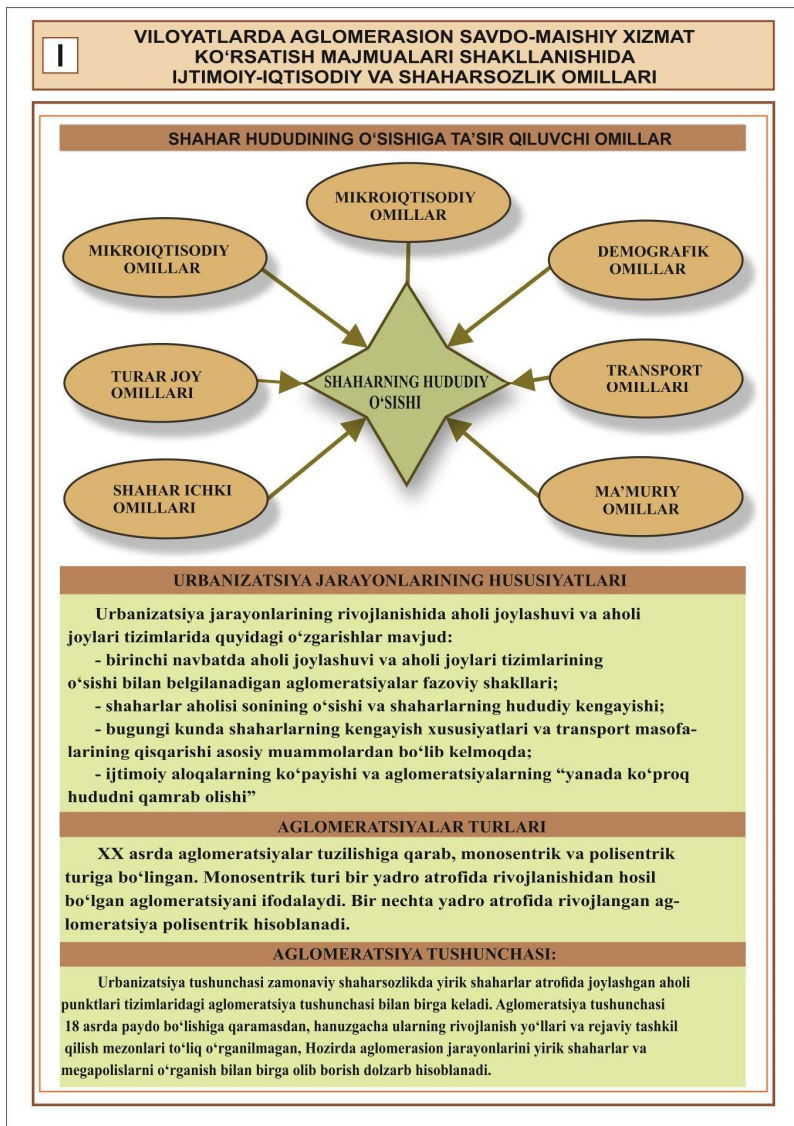
2.129. Eshatov, I. K., & Achildiyev, R. M. (2023). Placement of commercial and domestic service complexes taking into account natural and climatic regions in the regions of Uzbekistan. *Journal of engineering, mechanics and modern architecture*, 80-86.

2.130. Eshatov, I. K., Aymatov, A. A., & Soliyev, F. F. (2023). Regional Location of Commercial and Household Service Complexes in Uzbekistan Regions Taking into Account Natural-Climatic Conditions. *American Journal of Engineering, Mechanics and Architecture (2993-2637)*, 1(10), 31-38.

MONOGRAFIYANING TAQDIMOT MATERIALLARI

**I 1.1. VILOYATLARDA AGLOMERACION SAVDO-MAISHIY XIZMAT
KÓRSATISH MAJMUALARI SHAKLLANIШИДА
ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ВА ШАҲАРСОЗЛИК ОМИЛЛАРИ**

ЎЗБЕКИСТОН АҲОЛИСИНИНГ ҰСИШ ДИНАМИКАСИ
1. Жадвал

ЙИЛ	ЖАМИ ОДАМЛАР СОНИ	ШУ ЖУМЛАДАН ШАҲАР ВА ҚИШЛОҚ АҲОЛИСИ%		
		ШАҲАР АҲОЛИСИ	ҚИШЛОҚ АҲОЛИСИ	ИЗОХ
2005	25.704.000	11.958.003	13.745.997	47%
2015	31.222.500	15.963.009	15.259.491	51%
2020	34.000.008	17.608.009	16.391.999	51%

ЎРГАНИЛГАН VILOYATLARDA АҲОЛИ СОНИ ВА ТАРКИБИ
2. Жадвал

№	VILOYATLAR	Майдони (минг) кв.км.	АҲОЛИСИ, МИНГ КИШИ	VILOYAT МАРКАЗИ	ТУМАНЛАР СОНИ
1.	ҚАШҚАДАРЁ	2856,8	3285,1	ҚАРШИ	14-ТА
2.	ЖИЗЗАХ	20,500	1382,7	ЖИЗЗАХ	13-ТА
3.	ХОРАЗМ	6,300	1876,8	УРГАНЧ	12-ТА

ЎРГАНИЛГАН ШАҲАРЛАРДА АҲОЛИ СОНИ ВА ТАРКИБИ
3. Жадвал

№	НОМИ	2005	2015	2020	ИЗОХ
1.	ҚАРШИ	105821	163846	259367	
2.	ЖИЗЗАХ	75120	10528	12284	
3.	УРГАНЧ	65134	98461	14397	

**AGLOMERACION SAVDO MARKAZINING СИҒИМИ ВА УНИНГ ТАРКИБИНИ
ХИСОБГА ОЛГАН ҲОЛДА ҲАЖМИ БЎЙИЧА**

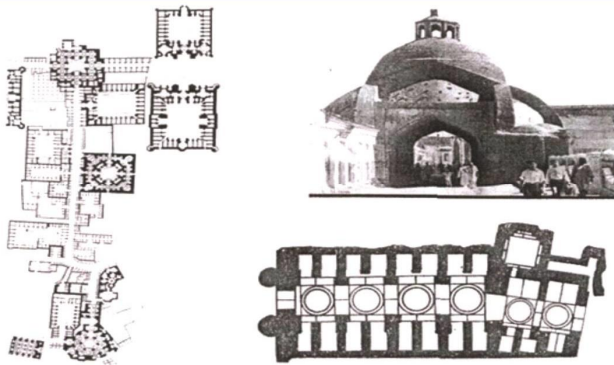
ҚЎЙИДАГИ SAVDO MARKAZLARI АЖРАЛИБ ТУРАДИ:

AGLOMERACION SAVDO-MAISHIY XIZMAT KÓRSATISH MAJMUALARI UCHUN 100 МИНГДАН ОРТИҚ АҲОЛИ UCHUN ТУРАР-ЖОЙ БИНОЛАРИГА ХИЗМАТ KÓRSАТАДИГАН ВА KЎП КОМПОНЕНТЕЛИ МАДАНИЙ-МАИШИЙ ОБЪЕКТЛАРНИ БИРЛАШТИРГАН ШАҲАР ВА VILOYAT АҲАМИЯТИГА ЭГА ЙИРИК AGLOMERACION SAVDO MARKAZLARIГА ХОСИД. ULARINING МАЙДОНИ (0,9-3 ГА ВА UНДАН ОРТИҚ) АҲОЛИГА АЛОҚА, АХБОРОТ, МАДАНИЙ ВА МАИШИЙ ХИЗМАТ KÓRSАТИШИНИНГ ТУРЛИ ШАКЛЛАРИГА МОС КЕЛАДИ.

I

**SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARINING
 TARIXIY SHAKLLANISHI**

O'rta Osiyoning o'rta asr shaharlaridagi usti yopiq savdo ko'chalarini
 A,b-Xiva shahrining savdo ko'chalarini va Karvon-saroyini.
 Allaqulixon Timi va Karvon-saroyini.

**O'ZBEKISTON TARIXIY BOZORLARI-SAVDO BINOLARINING ME'MORIY
 SHAHARSOZLIK TIPOLOGIYASI (A.S. URALOV BO'YICHA)**

T/p	BOZORLARINING NOMI	SAVDO BINOLARINING TIPLARI	SAVDO BINOLARINING TURLARI	SHAHAR HÜDÜDIDA JOYLASHISHI
1	DO' KONLAR	Alohida turgan	Ayvon, ayvonli xona	Shahar ko'chalari va maydonlari bo'yab
		Tutashirilgan	1-2 oshyonli va 1-2 qavatli tutashgan	
2	RASTALAR	Savdo rastalar	Soyabonli yoki ravoqli xona	Ba'zan karvon-saroylar, madrasa yoki usti yopiq savdo ko'chalarining devorlari tutashgan holda
		Hunarmandlar savdo rastalari	Ochiq, soyalashgan yopiq	
3	USTI YOPIQ SAVDO KO'CHALAR	Uzun ko'chaning ikki yoniga qurilgan savdo yoki hunarmandlar savdo rastalari	Galereya ko'rinishidagi yopiq rastalar yoki galereyasiz	Shahar ko'chalari va maydonlari Bo'yab hovli va yoki ochiq Bozorgohlardagi rastalar
4	CHORSU, TOQLAR	Ko'p xonali, ixcham tarhli, gumbazli	Kvadrat yoki ko'p burchakli turlarda, galereyal yoki galereyasiz	Asosiy savdo ko'chalarining chorrahalarda
5	TIMLAR	Ko'p xonali imorat; ixcham yoki uzun tarhli, hovli ko'rinishlarda	Alohida turgan bino yoki uzun tarhli tuzilishda	Shahar ko'chalari va maydonlari bo'yab
6	KAPPONLAR	Alohida turgan, tutashirilgan	Baland ustunli ayvon- bostirma yoki boshqa tuzilishlarda	Ochiq bozor maydonlari
7	KARVONSA-ROYLAR	Kup xonali	Markazlashgan ichida T-obrazli bo'linishi bilan, ko'kning hovli bilan qo'shilgani	Savdo ko'chalari va bozorgohlar yonida

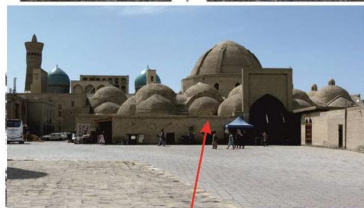
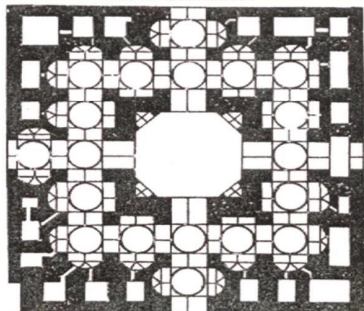
I

**SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARINING
 TARIXIY SHAKLLANISHI**

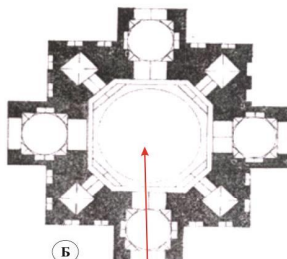
SAMARQAND VA SHAHRISABZ SHAHARLARIDAGI TARIXIY CHORSULARNING
 TARIXIY YECHIMLARI:

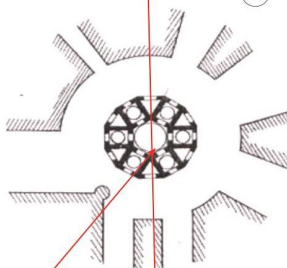
БУХОРОДАГИ ТОКИ МИСТАРОН БОЗОР ИНШОТИИ
 АРХИТЕКТУРАСИ. XVII АСР.

БУХОРОДАГИ ABDULLAXON TIMNING
 ME'MORIY KO'RINISHI

Б

А

SAMARQAND VA SHAHRISABZ SHAHARLARIDAGI
 TARIXIY CHORSULARNING TARIXIY YECHIMLARI:

A-SAMARQAND CHORSUSI; B-SHAHRISABZ CHORSUSI.

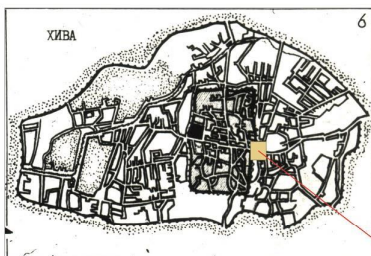
БУХАРА

4

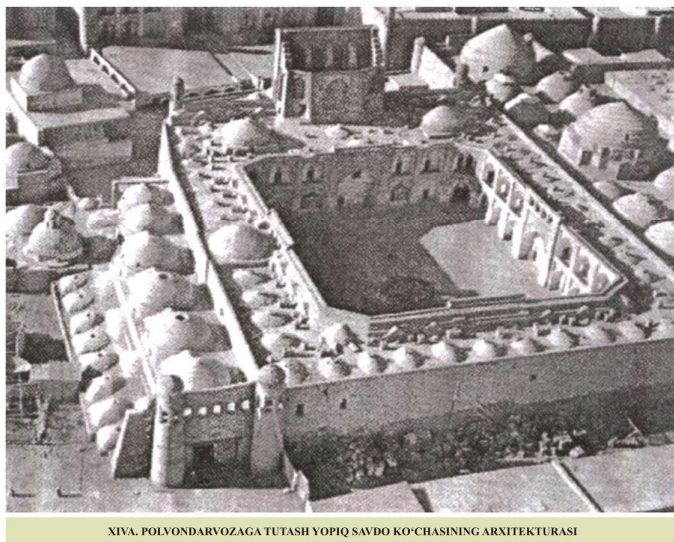
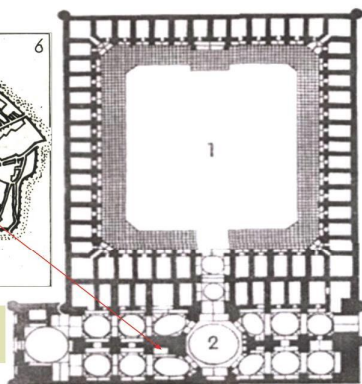
Markaziy Osiyo iqlimi bilan bog'liq fuqaro me'morchiligi va shaharsozlik yechimlari shakllangan jumladan, u issiq sharoitda bozor muhitini soya salqin tashkil qilish va shunga mos tarzda savdo inshootlarini shakllantirishni taqozo etgan. Samarqanda va Shahrisabzda qurilib bizzaga saqlangan o'rta asr chorsulari, buxoro va xivadagi toq va tinlar, Samarqanda Amir Temur davrida qurilgan bozorlardan tortib katta unversal magazinlar sum, gum, supermarketlar, savdo magazinlari, maxsus tovarlar va yirik mahsulotlar sotishga mo'ljallangan magazinlardan iborat. bunday magazinlar aholi yashash joylaridan tortib, to mikrorayonlar turar joy va shahar markazlarida, jamoat transportlari bekatlari qoshida, magistral ko'chalar, piyoda savdo ko'chalarida joylashtirilgan. Yashash uchun kerak bo'ladigan har kungi oziq-ovqat mahsulotlari mikrorayonlar ichidagi magazinlarda aholiga yaqin joylashgan. Ekzotik xarakterdagi mahsulotlar esa tuman yoki shahar markazlaridagi maxsus savdo binolarida shakllangan.

I

SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARINING
TARIXIY SHAKLLANISHI

XIVDAGI OLLOQULIXON KARVON-SAROVI VA TIM.
TARHI VA ICHKI KO'RINISHI. XVIII ASR.

XIVA. POLVONDARVOZAGA TUTASH YOPIQ SAVDO KO'CHASINING ARXITEKTURASI

I

SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARINING
TARIXIY SHAKLLANISHI

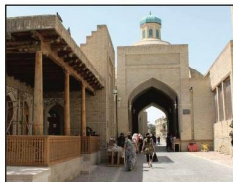
Chorsu-Samarqand (Registon) chorrhada joylashgan usti berk bozor. Binoning tashqi devorlari 12 qirrali prizmani hosil qiladi. Olti tarafga qaragan ravoqlar va ular orqasidagi yo'laklar shaharning asosiy ko'chalarini yonlari bo'yicha qurilgan. Ravoqli tomonlarning oraliqlarida tarxlar uchburchak shaklida bo'lgan do'konlar joylashgan.

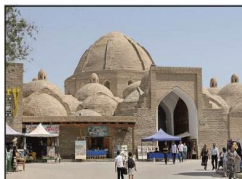
Toqi telpakfurshon-Buxorodagi bosh kiyimlar tayyorlash va sotishga mo'ljallangan savdo markazi. Turli tomonlardan kelib tutashtan 5 ko'chani kesishgan joyida qurilgan. Bosh gumbazli 6 qirrali devor ustiga o'rnatilgan, atrofi-ko'cha, ko'chalardan kirish qismlari esa kichik gumbazlar bilan yopilgan. Gumbaz diametri 38 m, zal shifli 10 m, Gumbaz ostida bosh kiyim va kitob sotuvchi muqovasoz ustalarining do'konlari bo'lgan.

Toqi sarrofon-Buxorodagi XVI-asr pul almashtiradigan bosh savdo markazi. SHahristonning 2 ko'chasi kesishgan joyda joylashgan Shohrud arig'i ustida sarrolarning do'konlari qurilgan. Toqi sarrofon eng kichik gumbazdir. Bino 8 qirrali tarixi 25x24 m, gumbazning ichki diametri 12 m, tashqi gumbaz balandligi 16,55 mB 4 toqi ustiga o'rnatilgan, shaharning janubidagi chorraha ustini berkitib turadi.

Toqi zargaron-zargarlik buyumlari sotish uchun mo'ljallangan savdo markazi. Toqi zargaron Buxorodagi toqlarning eng yirigi hisoblanadi. Uning dalonlarida 36 zargarlik ustaxonasi va do'konlar bo'lgan. U shahriston markazi 2 katta ko'cha kesishgan chorraha ustini qoplab turadi. Toqi zargaronning tarixi 45,4x43,5 m, balandligi esa 16,7 m.

I

**SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARINING
 TARIXIY SHAKLLANISHI**

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5
- 6
- 7
- 8

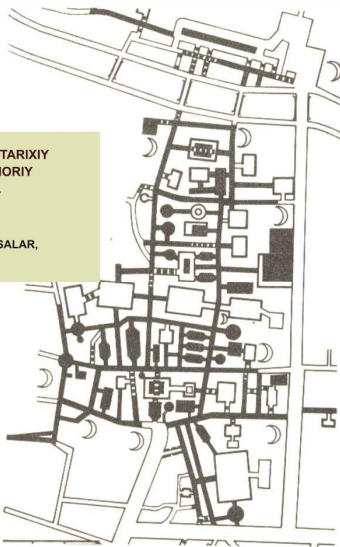
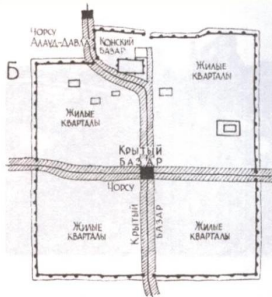
ERONNING ISFAXON SHAHRIDAGI MAYDONI-QADIM VA
 MAYDONI-SHOH ORASIDA SHAKLLANGAN TARIXIY BOZORLAR.
 (Sh.D. ASQAROV BO'YICHA).

USTI YOPIQ SAVDO KO'CHALARI VA KARVON-SAROYLAR

- 1-USTI TURNA QATOR GUMBAZLAR BILAN YOPILGAN
AN'ANAVIY TARIXIY BOZOR-KO'CHA;
- 2-USTI ZAMONAVIY TOMLAR BILAN YOPILGAN BOZOR KO'CHALAR;
- 3-USTI GUMBAZLAR BILAN YOPIQ BOZOR-TIMLAR;
- 4-KARVON-SAROYLAR;
- 5-TO'LIQ SAQLANMAGAN KARVON SAROYLAR;
- 6-HOVLILAR
- 7-USTI ZAMONAVIY TOMLAR BILAN YOPILGAN BINOLAR;
- 8-MASJIDLAR, MADRASALAR, MAQBARALAR.

ERONNING TABRIZ SHAHRIDA SHAKLLANGAN TARIXIY
 BOSH BOZORNING PANJARAKASIMON ME'MORIY
 TO'QIMASI (Sh.D. ASQAROV BO'YICHA).

- 1-OCHIQ MAYDONLAR;
- 2-YARIM OCHIQ MAYDONLAR;
- 3-YOPIQ MAYDONLAR;
- 4-MASJIDLAR, MADRASALAR,
MAQBARALAR.

HIROTH SHAHRINING SAVDO INSHOOTLARI.

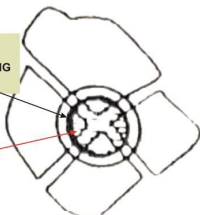
I

SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARINING TARIXIY SHAKLLANISHI

SAVDO MARKAZLARINING RIVOJLANISH DINAMIKASI VA REJALASHTIRISH PARAMETRLARI
(M.XIDIROV ISHLAB CHIQQAN MODEL)

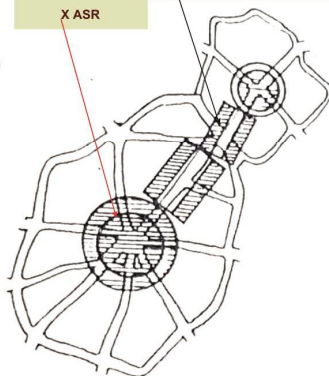
QADIMIY SAMARQAND
MARKAZIDAGI BOZORNING
SHAKLLANISHI

V ASR

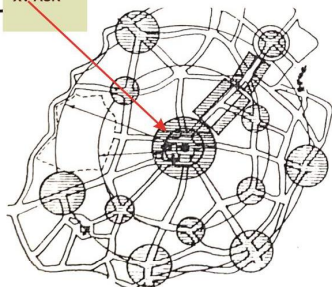
O'MUMSHAHAR SAVDO MARKAZINING SHAKLLANISHI
VA UNING BOZORGA QARASHLI ASOSIY KO'CHASIGA
QARAB RIVOJLANISHI

X ASR

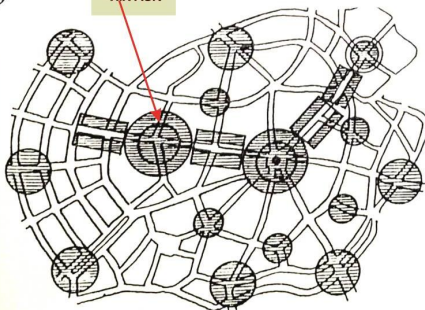
MAHALLIY SAVDO MARKAZLARINING 500-700M
VA SHAHAR CHYE'T QISMLARIDA JOYLASHGAN
BOZORLARNING 900-1200 M RADIUSDA
SHAKLLANISHI

XV ASR

IKKI TIZIMLI SHAHAR TUZULMASIDAGI SAVDO
HUDUDLARINING RIVOJLANISHI VA "YANGI SHAHAR"
TUZULMASIDA SAVDO MARKAZINI
TASHKILLASHTIRISH

XIX ASR

SHAHAR MARKAZIDAGI
SAVDO BOZORLARI
SHAKLLANISHI

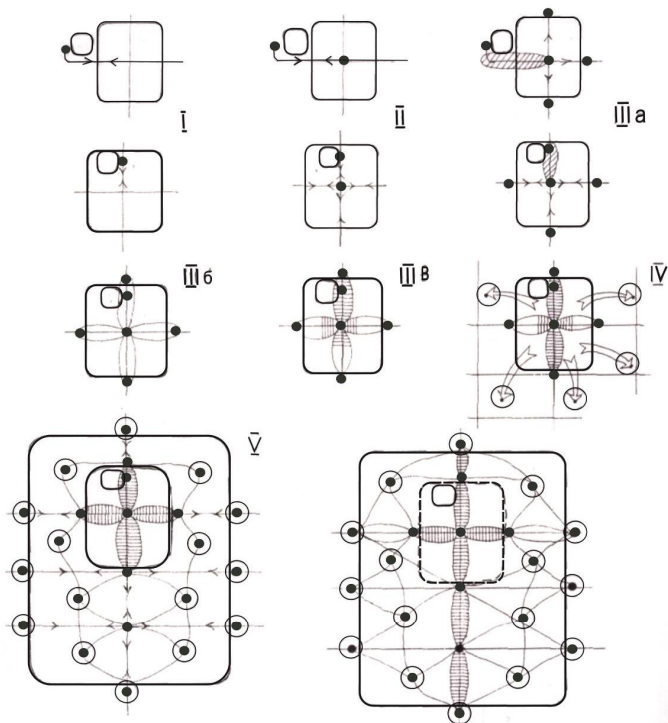

SHAHAR CHYE'TIDAGI SAVDO
BOZORLAR SHAKLLANISHI

MAHALLIY SAVDO
BOZORLAR

**I SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARINING
 TARIXIY SHAKLLANISHI**

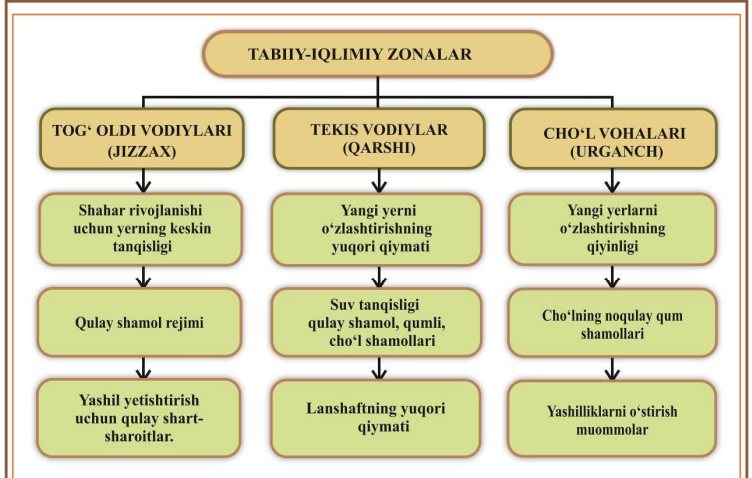
O'rta Osiyo tarixiy shaharlarida bozorlar va savdo inshootlarining shakllanish evolyusiyasi. Professor A.S. Uralov ishlab chiqqan model

Ilk o'rta asr shaharlarida bozorlar asosan shahriston ichidagi chorrahalarda, ark-qal'alar darvozalari oldidagi maydonlarda va shahar ko'chalarida joylashib, bu davrda hali alohida qurilgan yirik savdo inshootlari shakllanmagan. Ushbu davr savdo turlariga ko'chalar bo'ylab joylashgan savdo rastalari, do'konlar, kapponlar va hunarmandchilik ustaxonalari kirgan xolos.

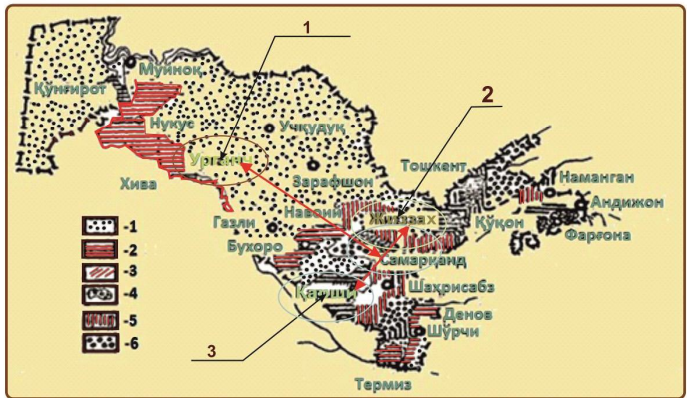
X-XI asrlardan boshlab esa O'rta Osiyodagi bozorlar ijtimoiy siyosiy sharoitlarning yaxshilanishi bilan shaharlarning asosiy savdo jamoa markazlariga aylana boradi.

I

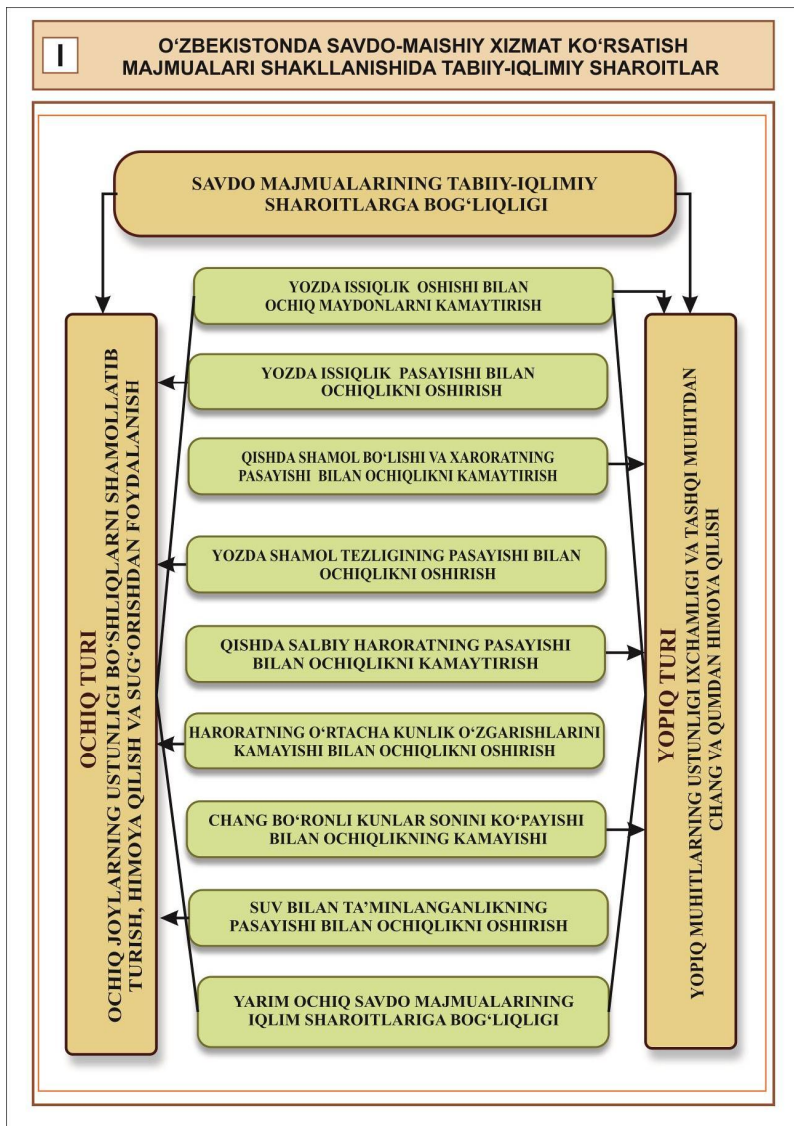
O'ZBEKISTONDA SAVDO-MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARI SHAKLLANISHIDA TABIIY-IQLIMIIY SHAROITLAR

SHAHARSOZLIK MAQSADLARI UCHUN HUDUDLARNI LANDSHAFT-IQLIMIIY RAYONLASHITIRISH (SHNK 2.07.01-03) b'jima

1 - CHO'LLAR; 2 - QAYTA O'ZLASHTIRILAYOTGAN YeRLAR; 3-SAHRO BILAN O'RALGAN VOHALAR; 4-TOG' ETAGIDAGI VODIYLAR; 5 - ADIRLAR; 6 – TOG'LAR

**O'ZBEKISTON VILOYATLARI MARKAZLARIDA SAVDO-MAISHIY XIZMAT
KO'RSATISH MAJMUALARINI ARXITEKTURA-LOYIHAVIY SHAKLLANTIRISH
XUSUSIYATLARI**

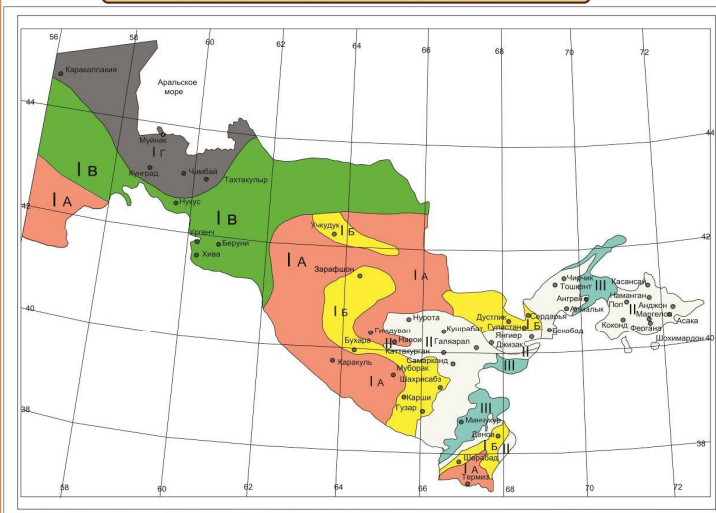
I

**O'ZBEKISTONDA SAVDO-MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH
MAJMUALARI SHAKLLANISHIDA TABIIY-IQLIMYI SHAROITLAR**

Tabiiy-iqlim sharoitiga qarab O'zbekiston hududlarini guruhlarga bo'linishi

I Hudud		II Hudud		III Hudud	
Iqlimi keskin bo'lgan hududlar		Iqlimi muta'dil bo'lgan hududlar		Iqlimi o'ta keskin bo'lgan hududlar	
Viloyat		Viloyat		Viloyat	
A	B	A	B	A	B
Qoraqalpoq avtonom respublikasi	Xorazm Qoraqalpoq AR	Samarqand Toshkent Namangan Andijon Farg'ona	Sirdaryo Jizzax Samarqand	Buxoro Navoiy Qashqadaryo Surxandaryo	Navoiy

O'zbekiston Respublikasi qurilishi-iqlimiy zonalarning sxematik xaritasi

ШНҚ 2.08..01.19

2.01.01. ga muvofiq qurilish - iqlimiy mintaqalashtirishga mos ravishda, mintaq va mintaq ostilar asosiy xususiyatlarini hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak:

I mintaq - sahro iqlimi ta'sirida bo'lgan, o'ta noqulay yozgi sharoitga ega hududlardan iborat.

I mintaqada ayniqsa yuqori davomli jazirama davrii IA va IB ostmintaqalar, havosi yuqori darajada changli IA, IB va IG ostmintaqalar ajratilgan, IG ostmintaqa sovuq qishi bilan ajralib turadi.

II mintaq - tog'oldi vohalar, tabiiy-iqlimiy va landshaft sharoitlari nisbatan yaxshi bo'lgan vodiylar va yassitog'li tumanlar.

III mintaq - tog'li hududlar - o'ta noqulay ekstremal qishgi sharoitlari bilan ajralib turadi.

SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARI BINOLARINING
ARXITEKTURAVIY YeCHIMLARI TAHLILI

TASHKENT INDEX – ZAMONAVIY SAVDO VA ISHLAB CHIQARISH MAJMUASI.
Toshkent shahri, Yangiheyot tumani, Yangi Sergeli va Qipchoq ko'chalarini kesishuvi.

71 GEKTAR MAYDONDAGI TASHKENT INDEX INDUSTRIAL YIRIK SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH
MAJMUASI LOYIHASI.

Tashkent INDEX hududida biznes yurtlash va xaridlar uchun barcha sharoitlar yaratilgan. Xususan, tadbirkorlar va tashrif buyuruvchilarning qulayliklari uchun quyidagi xizmatlar ko'zda tutilgan:

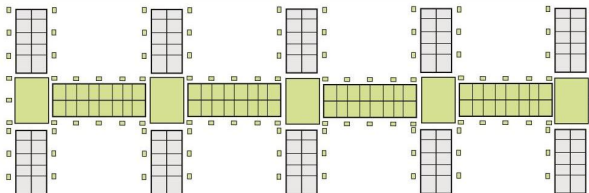
- Umumiy sonda 7500 ta avtomobilga mo'ljallangan avtoturarqohlar;
- 120 ta xona va maxsus jihozlangan konferens-zaliga ega mehmonxona;

Banklar filiallari, kafe va restoranlar;

- 24 soatlik qo'riqlash va obodonlashtirish xizmatlari;

- Majmua hududi bo'ylab harakatlanuvchi muntazam avtobus qatnovi.

Bundan tashqari, Tashkent INDEX hududida viloyatlararo avtobus va taksi bekkatlari yaratilib, O'zbekistonning barcha viloyatlaridan ko'p sonli tashrif buyuruvchilarning muntazam kelib-ketishi inobatga olingan.

II

**SOVET ITTIFOQI DAVRI SAVDO VA MAISHIY XIZMAT BINOLARI
YeCHIMLARINING HOLATI VA ARXITEKTURAVIY XUSUSIYATLARI**

TOJKIKISTON XO'JANDDAGI MASHHUR PAYSHANBA BOZORI ICHKI KO'RINISHI

TOJKIKISTON XO'JANDDAGI MASHHUR PAYSHANBA YOPIQ BOZORI

Tarixiy yodgorlik majmuasi hisoblangan pashshanba arxitektura ansambliga tashrif buyurgan chet ellik sayyohlar, albatta gavjum bozorga kirishadi. Bu yerdagi tog' asali, quritilgan ziroatlar, shifobaxsh giyohlardan tortib, olma va uzumdan tayyorlangan mahalliy sirka (bu yerda uni sulko deyishadi) yevropa va amerikalik sayyohlar e'tiborini tortgan.

SOVET ITTIFOQI DAVRI SAVDO VA MAISHIY XIZMAT BINOLARI YECHIMLARINING HOLATI VA ARXITEKTURAVIY XUSUSIYATLARI

SOBIQ ITTIFOQ DAVRI SAVDO INSHOOTLARINING UMUMIY KO'RINISHLARI. TOSHKENT SHAHRIDAGI BEKTEMIR BOZORINING BOSH DARVOZASI

TOSHKENT SHAHRIDAGI BEKTEMIR BOZORINING UMUMIY KO'RINISHI

SOBIQ ITTIFOQ DAVRIDA ASOSAN DEHQON BOZORLARI, QURILISH ASHYOLARI BOZORLARI VA MOL BOZORLARI MAVJUD BO'LIB, OZIQ-OVQAT VA SANOA TOLLARI, SHU JUMLADAN MASHINA VA TRANSPORTLAR HAM MAXSUS MAGAZIN VA DO-KONLARDA XARID QILINAR EDI.

BOZOR BINOLARINING HAJMIY-REJAVIY TUZILISHI, KONSTRUKSIYASI, BINO QAVATLARI, HARORAT-NAMLIK REJIMI TABIIY-IQLIM SHAROITLARGA, SHAMOLLATISH TIZIMIGA, TABIIY YORITILGANLIK VA SAVDO ZALLARI INTERYERINING XARAKTERIGA BOG'LIQ, YOPIQ BOZORLARGA QO'YILADIGAN ASOSIY SANTAR-TEKNIK TALABLAR, ULARDA MAXSUS HARORAT - NAMLIK REJIMINI (MO'TADILLIKNI) SAQLASH MAJBURIYATIDAN KELIB CHIQADI (QISHDAGI HARORAT) 5 S. YOZDA 15-20 S, NAMLIK 30-60 % . SHU SABABLI YOPIQ BOZORLAR QULAY BOSHQARILADIGAN ITTISH TIZIMLARI VA AERATSIVANI YARATISHDA ISHONCHLI HAMDA TEJAMKOR SHAMOLLATISH MOSLAMALARINI QO'LLASH ZARUR.

II

**SOVET ITTIFOQI DAVRI SAVDO VA MAISHIY XIZMAT BINOLARI
 YECHIMLARINING HOLATI VA ARXITEKTURAVIY XUSUSIYATLARI**

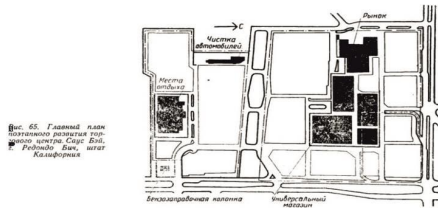
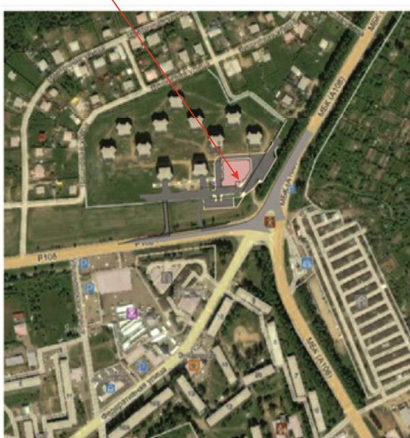

Рис. 65. Главный план поэтажного развития торгово-жилого центра в районе Вахитовского района г. Казани

Рис. 66. Главный план поэтажного развития торгового центра Вахитовского района г. Казани (схема развития плана развития)

Transport xarakati uchun asosiy 3 ta ko'cha bilan tutash savdo majmuasi

MARKAZ RIVOJLANISHINING IKKINCHI ASOSIY BOSQICHI LOYIHANING SHIMOLI-G'ARBIY QISMIDA PIYODALAR UCHUN QO'SHIMCHA YO'L SHAKLIDA AMALGA OSHIRILADI.

QURILISHNING UCHINCHI BOSQICHI MARKAZ RIVOJLANISHINING BIRINCHI ASOSIY BOSQICHI NI TO'LIQ YAKUNLAYDI.

HAR IKKALA UNIVERSAL DO'KONNI KENGAYTIRISH VA UMUMIY IJARA MAYDONI BILAN TUMAN SAVDO MARKAZINI TASHKIL ETISHNI HISOBGA OLGAN HOLDA QO'SHIMCHA IJARA BINOLARINI QURISH KO'ZDA TUTILGAN.

I. MANZILDAGI "RUZA" SAVDO-KO'NGILOCHAR MARKAZI BINOSINING ARXITEKTURAVIY DIZAYNI: MOSKVA VILOYATI, REJA TASVIRNI TO'LIQ HAJMDA KO'RISH.

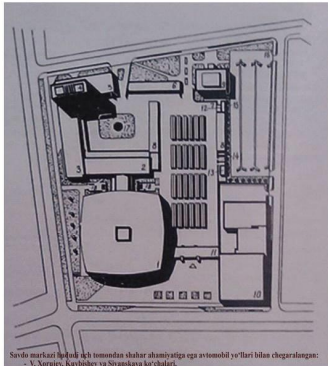
MUALLIF
 I.URBAX
 TAKLIFI

O'ZBEKISTON VILOYATLARI MARKAZLARIDA SAVDO-MAISHIY XIZMAT
KO'RSATISH MAJMUALARINI ARXITEKTURA-LOYIHAVIY SHAKLLANTIRISH
XUSUSIYATLARI

SOVET ITTIFOQI DAVRI SAVDO VA MAISHIY XIZMAT BINOLARI
YeCHIMLARINING HOLATI VA ARXITEKTURAVIY XUSUSIYATLARI

KOMAROVSKIY BOZORI
(Minsk sovet arxitekturasini o'rganishda)

Savdo markazi bo'lib, uchi tomonida shahar shaharidagi uchi avtomobil yo'li bilan chegaralangan:
- V. Xorjko, Kayshov va Strankaya ko'chalar.

MAJMUUA REJASI:

- 1 - 1200 ta savdo joyiga mo'ljallangan yopiq bozor;
- 2 - yordamchi bino;
- 3 - qarama-qarshi savdo do'konlari;
- 4 - mehmonxona;
- 5 - elektr ta'minoti;
- 6 - "Uy ro'zg'or buyumlari" do'koni;
- 7 - 1800 ta savdo joyi uchun mavsumiy savdo uchun yopiq stollar;
- 8 - avtoulovlardan savdo qilish uchun shiypolar;
- 9 - mebel uyi;
- 10 - kiosklar bilan kirish bloki;
- 11 - transformator podstantsiyasi;
- 12 - jamoat hojatxonasi;
- 13 - konteynerlar uchun ochiq maydon;
- 14 - Hayot uyi;
- 15 - ochiq avtoturargoh;
- 16 - dekorativ basseyn

Mehmonxona, qarama-qarshi savdo do'konlari, elektr ta'minoti bloki, "Maishiy tovarlar" do'koni amalga oshirilmagan. Ularning o'rnida va to'xtash joyida 2000-2003 yillarda, uchta ko'p qavatli avtoturargoh qurildi.

Mehmonxona va qarama-qarshi savdo do'konlari uchun ajratilgan maydonda qurilgan, uchta avtoturargohning birinchisi

1980-yillarning oxiri fotosurati. Tabiiy dekoratsiya, shu jumladan, perimetri bo'ylab stukko kamar, original ranglar, tabelalar, bularning barchasi Yevropa usulidagi ta'mirlash qurilmi bo'ldi. Zamonaviy fotosurat bilan solishtiring

- Majmuua hududi beshta asosiy funksional zonaga bo'lingan:
- piyoda-taqsimot;
 - transport-ko'jalik;
 - kooperativ-ko'chozar savdosi;
 - davlat savdo-maishiy xizmat ko'rsatish;
 - va avtotransport vositalarini to'xtash zonasi.

BOZOR MAJMUASI OLDIDAGI MAYDON.

YOPIQ BOZORNING ICHKI QISMINING HOLATI.

II

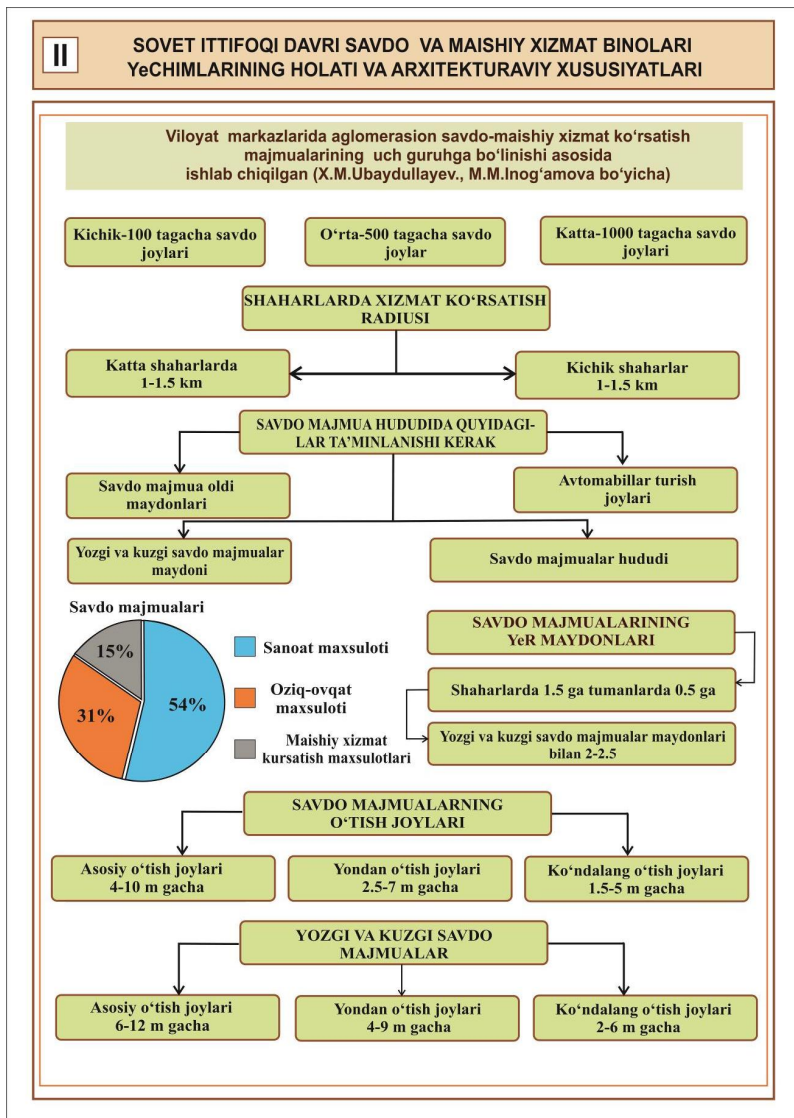
**SOVET ITTIFOQI DAVRI SAVDO VA MAISHIY XIZMAT BINOLARI
YeCHIMLARINING HOLATI VA ARXITEKTURAVIY XUSUSIYATLARI**

**ROSTOV SHAHRIDAGI YANGI TURAR-JOY HUDUDIDA SAVDO VA MAISHIY
XIZMAT KO'RSATISH TARMOG'I TASHKIL ETILGAN (Isamuxamedova D.U. bo'yicha)**

- 1 - TURAR-JOY HUDUDIDAGI SAVDO MARKAZI;
- 2 - MIKRORAYON MARKAZI;
- 3 - QZIQ-OVQAT KLUBI;
- 4 - HAVASKOR KIR YUVISH;
- 5 - BOSHQA JAMOAT BINOLARI;
- 6 - OBODONA SHTIRISH VA SHAHAR ATROFIGA XIZMAT KO'RSATISH.
- 7 - SHAHAR MIQYOSIDAGI AVTOMOBIL YO'LI;
- 8 - TUMAN AHA MIYATIDAGI AVTOMOBIL YO'LI:
"MIKRORAYON KO'CHASI"

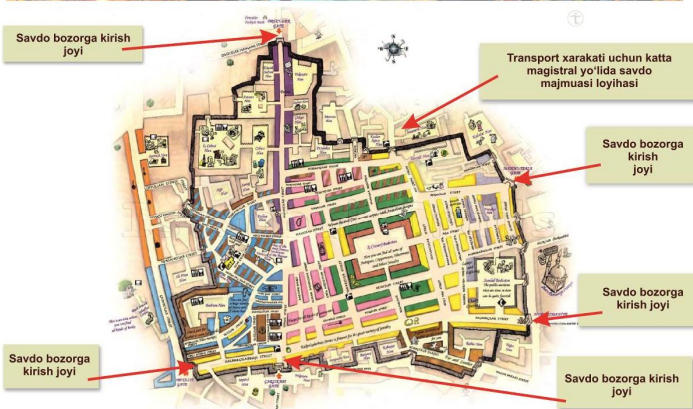
A - SHAHARDA YANGI TURAR-JOY MASSIVINING JOYLASHUVI
B - YANGI TURAR-JOY HUDUDIDA SAVDO MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH TARMOG'INING
TASHKIL ETILISHI

II

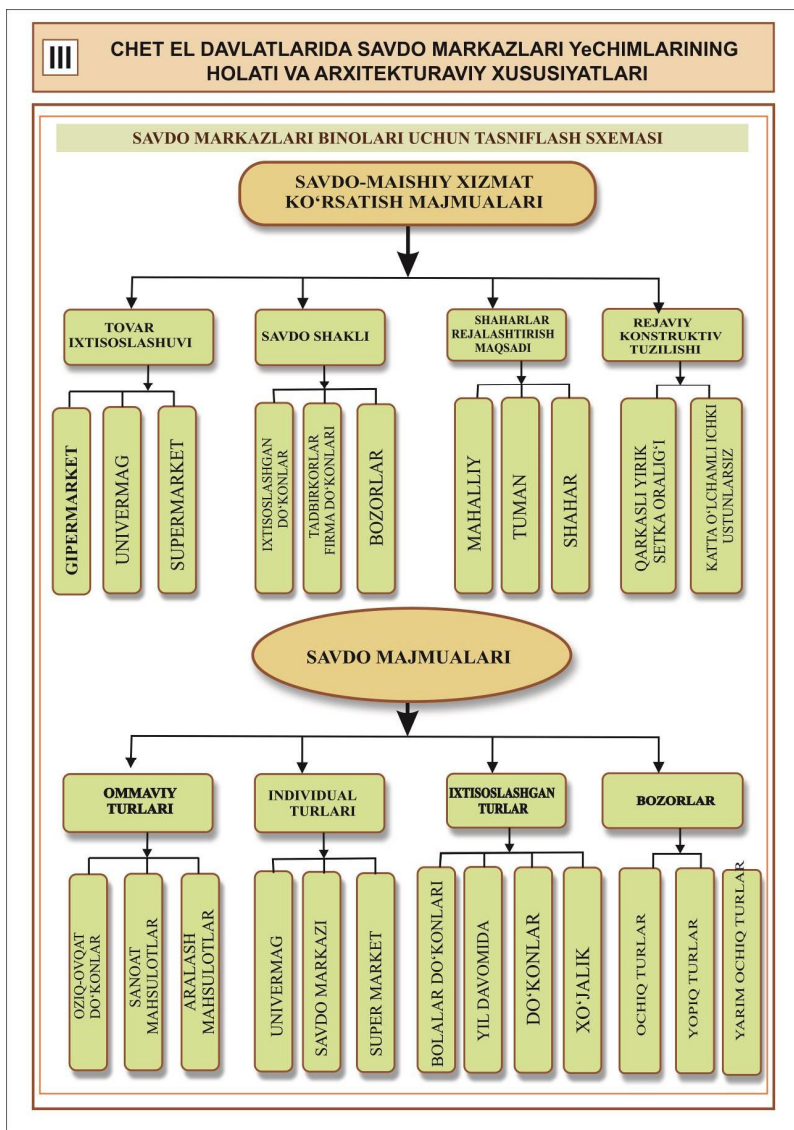
CHET EL DAVLATLARIDA SAVDO MARKAZLARI YeCHIMLARINING HOLATI VA ARXITEKTURAVIY XUSUSIYATLARI

MAMLAKAT IQTISODIYOTI, MADANIYATI VA TARIXIY RIVOJLANISH JARAYONLARINI O'ZIDA
IFODA ETUVCHI BOZORLAR NAFAQAT MAHALLIY AHOLI, BALKI MAMLAKATGA TASHRIF BUYURUV-
CHI SAYYOHLAR UCHUN HAM AHAMIYATLI MANZILGOHLARDAN HISOBLANADI

KAPALI-CHARSHI (KATTA BOZOR) ISTAMBUL

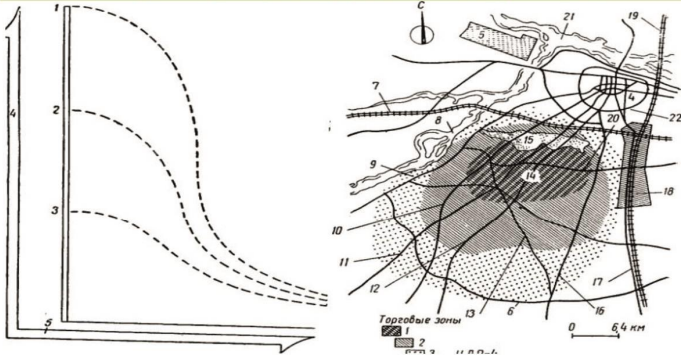
Umumiy maydoni 30 ming 700 kvadrat metr hududni tashkil etgan savdo majmuasi hududida xizmat ko'rsatish tarmoqlarining bir necha turlari mavjud - bozor, turar-joy, sartaroshxona, hatto qabriston joylashgan. Bozor hududiga kiruvchi 66 ta ko'chadagi 400 ga yaqin do'konlarda insoniyat ehtiyoji uchun kerak bo'lgan barcha buyumlar savdosi yo'lga qo'yilgan.

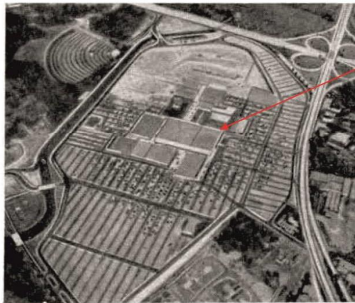
II

**CHET EL DAVLATLARIDA SAVDO MARKAZLARI YECHIMLARINING
 HOLATI VA ARXITEKTURAVIY XUSUSIYATLARI**

**XARID QILISH MARKAZINING NAZARIY JOYLASHUVI DIAGRAMMASI, UNING
 XARID QILISH JOYLARI VA ATROFDAGI AHOLINING TAQSIMLANISHI**

XARID QILISH MARKAZINING JOYLASHGAN O'RNI YAQINLASHISHDA TURLI TO'SIQLAR, SHUNINGDEK TAFSILOTLAR MA'JUD.
 UNGA QULAYLIK YARATISH SAVDO ZONALARI - 1-ASOSIY; 2-IKKINCHI DARAJALI; 3-DARAJALI; 4-MARKAZ BIZNES MAYDONI;
 5-SAVDO XUSUSIY KORXONASI; 6-AVTOMOBIL YO'LI; 7-TEMIR YO'LI; 8-DARYO; 9-MAGISTRAL; 10-QO'SHIMCHA YO'LI; 11-V-MAGISTRAL;
 12-P-AVTOMOBIL YO'LI A; 13-KO'CHA; 14-SAYT; 15-PARK; 16-MAGISTRAL IA; 17-AVTOMOBIL YO'LI V; 18-SANOAT KORXONASI;
 19-VAQTINCHALIK YO'LI; 20- T MAGISTRAL D; 21- DARYO; 22- VILOYAT YO'LI.

**QO'SHIMA SHITATLARDA MUALLIF GRUYN V., SMIT L. TASNIFEGA KO'RA, SAVDO MARKAZLARI HAJMI VA XIZMAT
 KO'RSATISH XUSUSIYATI BO'YICHA UCHTA ASOSIY TURGA BO'LINADI**

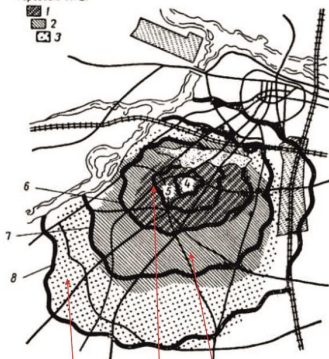
1. Mintaqaviy savdo markazi 150-400 ming aholiga ega bo'lgan savdo maydoniga xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan. markazning umumiy savdo maydoni 27 900 dan 93 000 m² gacha. Markazning xarid qilish zonasi avtoulav 25 daqiqada bosib o'tadigan masofada joylashgan.
2. Oraliq savdo markazi savdo zonasi aholisiga 40000 dan 150.000 kishiga xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan va 9300-23.250 M² oraliq'ida umumiy savdo maydoniga ega. Markazning savdo maydoni avtomobilida 15 daqiqalik masofaga qarab belgilanadi.
3. Eng yaqin savdo markazi 5000 dan 40.000 kishigacha bo'lgan aholisi bo'lgan savdo maydoniga xizmat ko'rsatish uchun hisoblab chiqilgan. Markazning umumiy maydoni 2790-9300 M².

II

CHET EL DAVLATLARIDA SAVDO MARKAZLARI YeCHIMLARINING
 HOLATI VA ARXITEKTURAVIY XUSUSIYATLARI

VILOYAT SHAHAP MARKAZLARIDA AGLOMERASION SAVDO-MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH
 MAJMUALARINI BO'LINISHI

Торговые зоны
 1
 2
 3

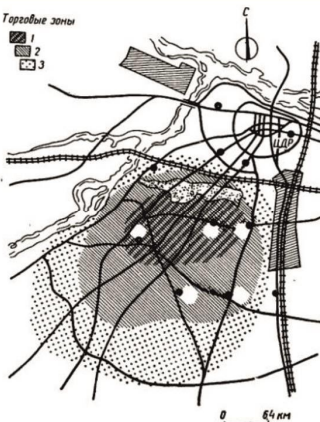

I SAVDO MARKAZIGACHA YETIB BORISH UCHUN HAR XIL
 HUDDLARDAN SARFLANIBAGAN VAQT.

SAVDO HUDDLARI: 1- ASOSIY; 2- IKKILAMCHI;
 3- UCHUNCHI DARAJALI SAVDO HUDDI.

SARF QILINADIGAN VAQT: 4-5 MIN; 5-10 MIN.
 6-15 MIN; 1-20 MIN; 8-25 MIN.

Торговые зоны
 1
 2
 3

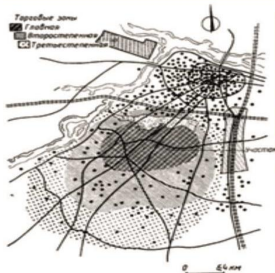

II. RAQOBATBORDOSHLIK XYYEMASI:
 MARKAZIY MA'MURIY HUBUD;

AYLANMA CHIZIQ BILAN ASOSIY
 SAVDO MARKAZLARI KO'RSATILGAN

SAVDO HUDDLAR: 1- ASOSIY; 2- IKKILAMCHI
 3- DARAJALI SAVDO HUDDI.

ASOSIY XARID QILISH MARKAZLARI PAYDO BO'LISHIDAN OLDIN AQSHNING YIRIK SHAHARLARIDA
 UNIVERSAL REJALASHTIRILGAN SAVDO-SOTIQ MARKAZIY BIZNES HUDDIDIDA VA ASOSIY TRANS-
 PORT YO'LLARI BO'YLAB JOYLASHGAN BIR NECHA UZOQ SHAHAR ATROFIDA JOYLASHGAN DO'KONLAR
 QATORIGA (ASOSAN YOKI BUTUNLAY) QARATILGAN.

MUDDATLI "SAVDO ZONASI", ODATDA, DOIMIY MIJOZLARNI
 ASOSIY QISMI, SAVDO MARKAZI BARQAROR HOLATI UCHUN ZARUR
 BO'LGAN YER BILAN BELGILANADI ULARDAN BIRI REJALASHTIRIL-
 GAN XARID QILISH MARKAZI VA UNING ASOSIY BINOLARINI
 IJARAGA OLISH MUMKIN BO'LGAN ASOSIY XUSUSIYATINI BILISH-
 DIR. BA'ZI HOLLARDA, TO'RT MARKAZI XARIDORLAR BIR QISMI,
 ODATDA, CHYET ELDA SAVDO SOHASIDA ANCHA MASOFADA JOYLASH-
 GAN HUDDIDIDA JALB QILINISHI MUMKIN. BIROQ, MIJOZLAR-
 NING BU QISMI QO'SHNI MARKAZ MAVJUD BO'LGANDA ENG KICHIK
 BO'LIB CHIQUADI VA XARIDORLARNING UMUMIY SONINING 2-506
 DAN OSHMASLIGI MUMKIN. BIROQ, KATTA TUMAN 2 SAVDO MARKA-
 ZI 15-2000-NI O'Z AYLANMASINI, BA'ZAN ESA ODATIY SAVDO MAY-
 DONCHASIDAN TASHQARIDA YASHOVCHI ODAMLAR BILAN SAVDO QI-
 LISH ORQALI OLISHLARI MUMKIN.

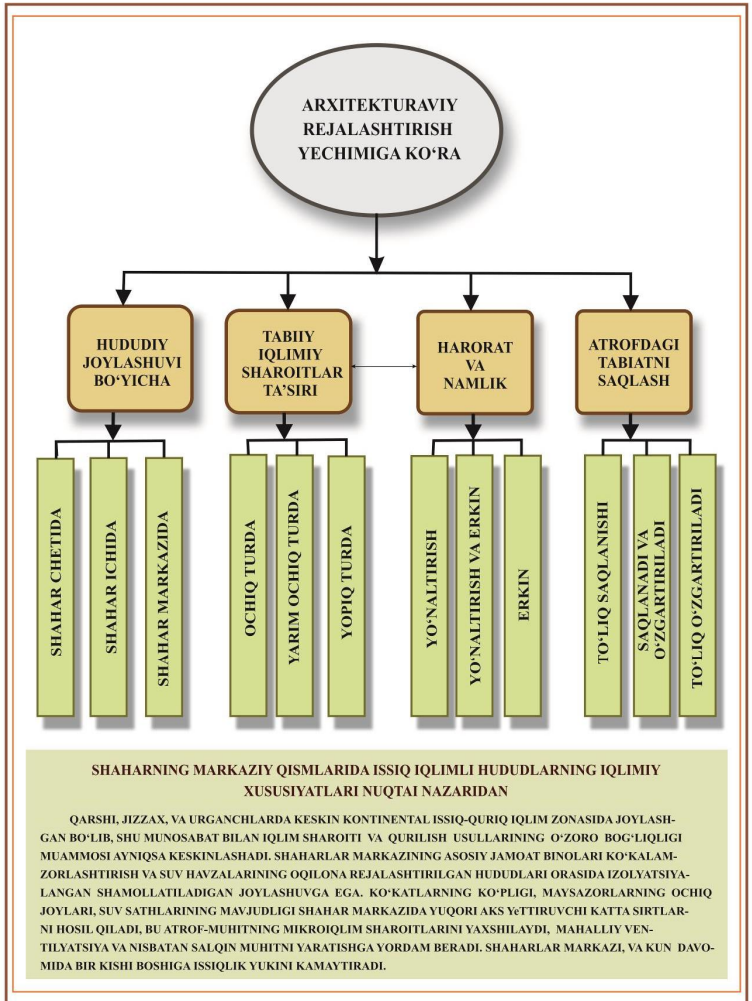
II

SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARI BINOLARINING
 SHAKLLANISHIDA SHAHARSOZLIK VA TABIIY IQLIMIIY SHAROITLARNING
 HISOBGA OLINISHI

SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARI BINOLARINING
 SHAKLLANISHIDA SHAHARSOZLIK VA TABIIY IQLIMIY SHAROITLARNING
 HISOBGA OLINISHI

SHAHARNING MARKAZIY QISMLARIDA ISSIQ IQLIMLI HUDUDLARNING IQLIMIY
 XUSUSIYATLARI NUQTAI NAZARIDAN

QARSHI, JIZZAX, VA URGANCHLARDA KESKIN KONTINENTAL ISSIQ-QURIQ IQLIM ZONASIDA JOYLASHGAN BO'LIB, SHU MUNOSABAT BILAN IQLIM SHAROITI VA QURILISH USULLARINING O'ZORO BOG'LIQLIGI MUAMMOSI AYNIQSA KESKINLASHADI. SHAHARLAR MARKAZINING ASOSIY JAMOAT BINOLARI KO'KALAMZORLASHTIRISH VA SUV HAVZALARINING OQILONA REJALASHTIRILGAN HUDUDLARI ORASIDA IZOLYATSIYALANGAN SHAMOLLATILADIGAN JOYLASHUVGA EGA. KO'KATLARNING KO'PLIGI, MAYSAZORLARINING OCHIQ JOYLARI, SUV SATHLARINING MAVJUDLIGI SHAHAR MARKAZIDA YUQORI AKS YETTIRUVCHI KATTA SIRTLANI HOSIL QILADI. BU ATROF-MUHITNING MIKROIQLIM SHAROITLARINI YAXSHILAYDI, MAHALLIY VENTILYATSIYA VA NISBATAN SALQIN MUHITNI YARATISHGA YORDAM BERADI. SHAHARLAR MARKAZI, VA KUN DAVOMIDA BIR KISHI BOSHIGA ISSIQLIK YUKINI KAMAYTIRADI.

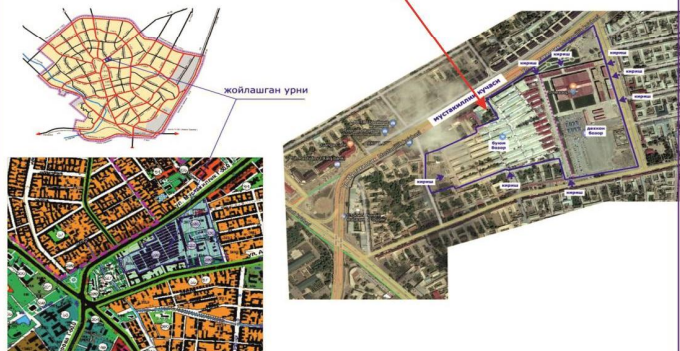
II

SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARI BINOLARINING
SHAKLLANISHIDA SHAHARSOZLIK VA TABIIY IQLIMIIY SHAROITLARNING
HISOBGA OLINISHI

JIZZAX SHAHRI DEHQON "ESKI SHAHAR" BOZORI YARIM OCHIQ TURDAGI SAVDO-MAISHIY MAJMUVA SIFATIDA KO'RIB CHIQLISHI MUMKIN. BOZOR HUDUDI O'RTACHA VA KATTA SIG'IMLI BIR NECHA PAVILON KO'RINISHIDAGI INSHOOTLARDAN TASHKIL TOPGAN. YARIM OCHIQ BOZORLAR O'ZINING HAJMIY-FAZOVIIY KOMPOZITSIYALARI, UMUMIY VA PARAMETRAL O'LCHAMLARI, SHUNINGDEK, ALOHIDA QISMLARINING O'LCHAM VA PROPORSIYALARI BILAN BOSHQA MA'MURIY-MAISHIY MAOSADLARDAGI BINOLARDAN SEZILARLI DARAJADA AJRALIB TURADI.

Жиззах шаҳар Оккурғонлик маҳалласи ҳудудида "Эски шаҳар буюм ва дехкон" бозорларининг жойлашган урни

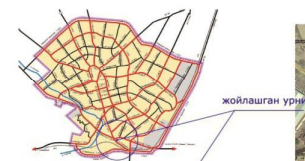

SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARI BINOLARINING
SHAKLLANISHIDA SHAHARSOZLIK VA TABIIY IQLIMYIY SHAROITLARNING
HISOBGA OLINISHI

"MEDIAPARK" MAJMUASI VA UNGA TUTASH BO'LGAN HOLDA KO'CHA KENGLIGI BO'YLAB, TRANSPORT HARAKATLANADIGAN YO'LDAN MA'LUM MASOFADA. SAVDO-MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARI JOYLASHGAN VA AVTO-TRANSPORT XARAKATLANISHIGA TO'SIQ YARATMAYDI.

Жиззах шаҳар Улугбек маҳалласи ҳудудида "Жиззах марказий дехкон бозори"(Кук бозор) нинг жойлашган урни

жойлашган урни

II

SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARI BINOLARINING
SHAKLLANISHIDA SHAHARSOZLIK VA TABIIY IQLIMIIY SHAROITLARNING
HISOBGA OLINISHI

Qarshi markazida joylashgan savdo majmuasi asosan yopiq turda joylashgan, asosiy masalardan biri avtoturarloqlar uchun joy ajratilmagan. Shahar usishi bilan yo'larda tirbandlik kelib chiqadi

Лойиҳа таклифи

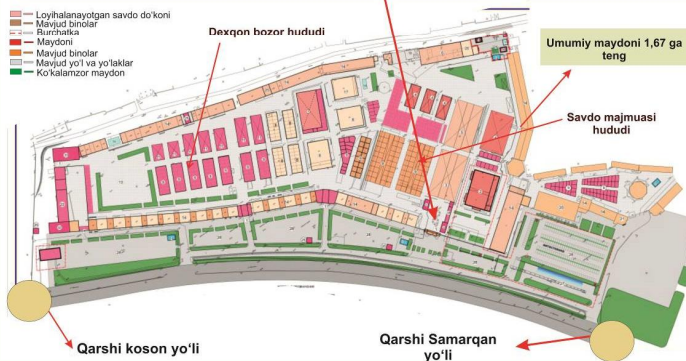

SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARI BINOLARINING
SHAKLLANISHIDA SHAHARSOZLIK VA TABIIY IQLIMIIY SHAROTLARNING
HISOBGA OLINISHI

QARSHI SHAHRI "YERQO'RG'ON" BOZORI

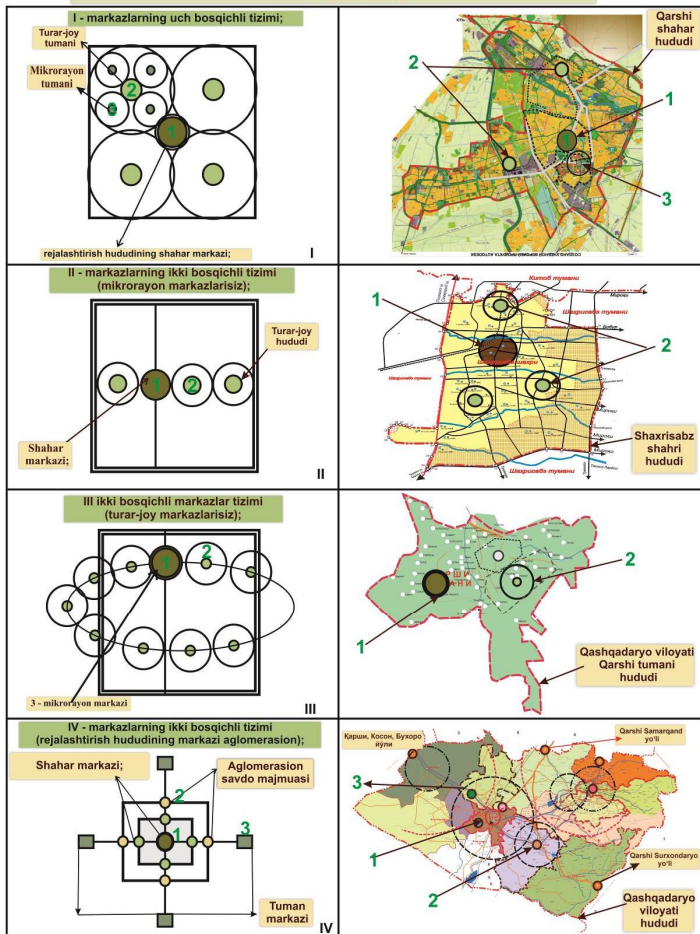
QARSHI SHAHRI "YERQO'RG'ON" BOZORI

II

SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARI BINOLARINING
 SHAKLLANISHIDA SHAHARSOZLIK VA TABIIY IQLIMIY SHAROITLARNING
 HISOBGA OLINISHI

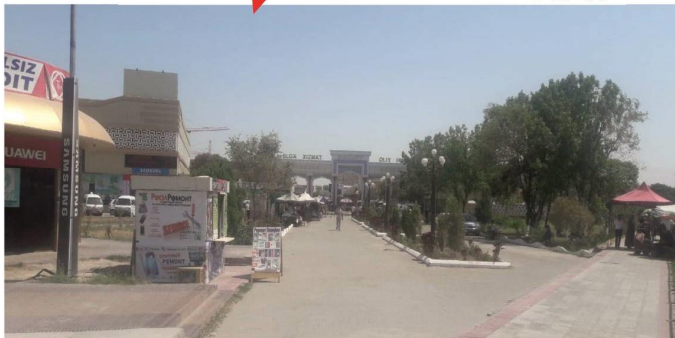
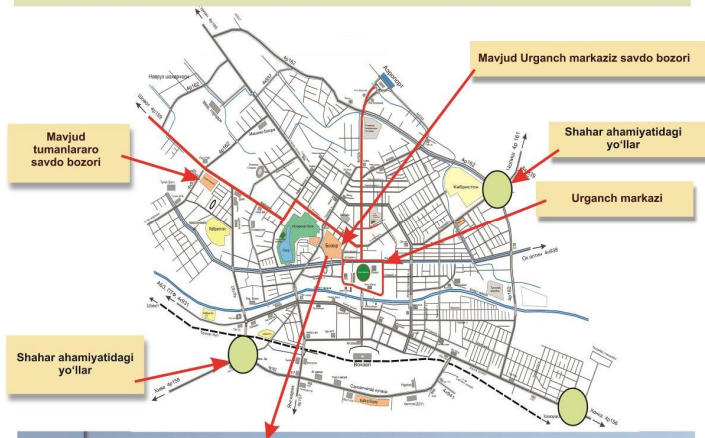
O'rganilayotgan viloyatlar bo'yicha aglomerasion savdo majmualari
 tizimini tashkil etish

SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARI BINOLARINING
SHAKLLANISHIDA SHAHARSOZLIK VA TABIIY IQLIMYI SHAROITLARNING
HISOBGA OLINISHI

ISLOM KARIMOV KO'CHASIDA JOYLASHGAN URGANCH MARKAZIY DEXQON BOZORI

AYNAN SHU HUDUDDA JAMOAT BINOLARINING ASOSIY QISMI QURILGAN. BU OB'YEKTLARNING BIR QATORINI, YA'NI VOKZAL, AVTOVOKZAL, DO'KONLAR VA OYQATLANISH PUNKTLARI FUNKSIONAL TUSGA EGA BO'LSA, KO'CHALARDAGI AVTOMOBILLAR OQIMINING SHU TARZDA TAQSIMLANISHI NATIJASIDA AHOLI KO'P MIQDORDA TO'PLANADIGAN JOYLARDA (BOZOR, DO'KONLAR QATORI VA H.K) HARAKATLANISH MUAYYAN QIYINCHILIKLARNI KELTIRIB CHIQORMOQDA. SHAHAR AHOLISI UCHUN QULAY MUHITNI YARATISH UCHUN QUYIDAGILARNI HISOBGA OLISH LOZIM:

- URGANCH SHAHRI VOHADA JOYLASHGANINI HISOBGA OLGAN HOLDA, KO'CHALARGA ISSIQ VA SOVUQ IQLIM SHAROITLARIGA CHIDAMLI DARAXTLARNI EKISH LOZIM;

- TRANSPORT VA PIYODALAR UCHUN MO'LJALLANGAN HUDUDLARNI ISTIQBOLLI KENGAYTIRILISHI MUHAM AHMIYATGA EGA.

**O'ZBEKISTON VILOYATLARI MARKAZLARIDA SAVDO-MAISHIY XIZMAT
KO'RSATISH MAJMUALARINI ARXITEKTURA-LOYIHAVIY SHAKLLANTIRISH
XUSUSIYATLARI**

**3.1. VILOYAT MARKAZLARIDA SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARI
SHAKLLANISHINING ZAMONAVIY YO'NALISHLARI**

SHAHARLAR BOSH REJASI TUZILISHIDAGI SAVDO MARKAZLARI TURLARI		
MARKAZIY ZONA	<p>Qarshi markazida (Eski shahar) savdo bozori</p> <p>Qarshi "Yangi shahar" savdo bozori</p>	<p align="center">SHAHAR UMUMIY MARKAZI</p> <p>1. "ESKI SHAHAR" TIZIMLARIDAGI BOZOR VA BOSHQA YIRIK JAMOAT KORXONALARINING ASOSIDA TUZULGAN SAVDO MARKAZLARI</p> <p>2. "YANGI SHAHAR" TIZIMLARIDAGI BOZOR VA BOSHQA YIRIK JAMOAT KORXONALARINING ASOSIDA TUZULGAN SAVDO MARKAZLARI</p>
O'RTACHA ZONA	<p>Markaziy savdo majmua</p> <p>Qarshi Osiyo savdo majmuasi</p>	<p align="center">O'RTA HUDDUDA JOYLASHGAN SAVDO MARKAZI</p> <p>1. DOIMIY SAVDO MARKAZLARI</p> <p>2. KAM QAVOTLI TURAR JOY XUDUDLARIDAGI SAVDO MARKAZI</p>
KICHIK ZONA	<p>1. Qarshi markaziy savdo majmuasi</p> <p>2. Qarshi vokzal savdo bozori</p>	<p align="center">SHAHAR CHYET HUDDUDLARIDAGI SAVDO MARKAZLARI</p> <p>1. TURAR JOY HUDDUDLARDA QURILGAN SAVDO MARKAZLARI</p> <p>2. YIRIK AVTO BEKATLARDA VA TEMIR YO'L VOKZAL TIZIMLARIGA KIRGAN HUDDUDLARIDAGI SAVDO MARKAZLARI</p>

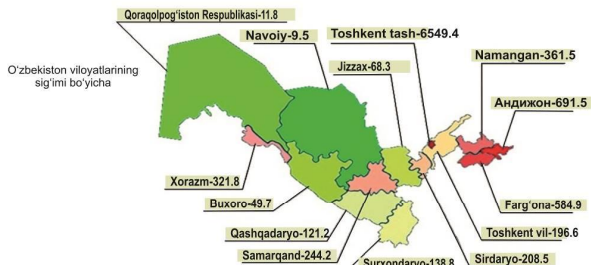
**AGLOMERATSIYANI QARSHI, JIZZAX VA URGANCH SHAHARLARIDA FARQLASHNING ASOSIY MEZONI TIZIM
OB'YEKTLARI O'RTASIDAGI ALOQALARNING MAVJUDLIGIDIR.**

KONSEPSIYADA ASOSIY ROLNI MEHNAT VAIRKI SOATLIK CHYEGARALARI BILAN BOC'LIQ BOSHQA OMILLAR O'YNAYDI VA AHOLI PUNKTLARINING ZICH TARMOCI BIRINCHI NAVBATDA SHAHARLAR HAM MUHIM AHAMIYATGA EGA. AGAR SHAHAR AGLOMERATSIYASINI YIRIK SHAHARLARDA SAVDO-MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH OBYEKTLARINI JOYLASHTIRISH UCHUN POTENSIAL BOZOR NUQTAI NAZARIDAN KO'IB CHIQSAK, U HOLIDA BU TUSHUNCHANI KENGAYTIRISH LOZIM. NATIJADA AGLOMERATSIVA AHOLISI FAQAT YIRIK SHAHARLARDA SAVDO SHAHOBCHASI AHOLISNING BIR QISMI BO'LISHI MUMKIN. SHUNING UCHUN, KENG KO'LAMLI SHAHAR AGLOMERATSIVA OBYEKTLARINI JOYLASHTIRISHNI REJALASHTIRISH KENGAYTIRILGAN TARZDA HISOBLANADI.

3.1. VILOYAT MARKAZLARIDA SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARI SHAKLLANISHINING ZAMONAVIY YO'NALISHLARI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI BO'YICHA AHOLI ZICHLIGI
2022-yil 1-oktabr holatiga 1kv.km.ga to'g'ri keladigan aholi soni, kishi

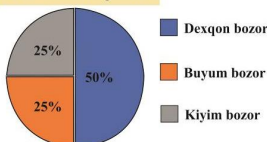
SAVDO MAJMUALARINI HAJMI BO'YICHA UCH TURGA BO'LINISHI
SHNQ bo'yicha

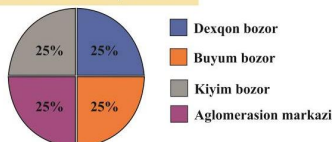
Olib borilgan izlanishlar bo'yicha o'rganilayotgan viloyatlarimiz sharoiti uchun savdo majmualarini sig'imi bo'yicha ikki guruhga bo'lish taklif qilindi

Kichik savdo majmualar

Aglomerasion savdo majmuolari

**O'ZBEKISTON VILOYATLARI MARKAZLARIDA SAVDO-MAISHIY XIZMAT
KO'RSATISH MAJMUALARINI ARXITEKTURA-LOYIHAVIY SHAKLLANTIRISH
XUSUSIYATLARI**

3.1. VILOYAT MARKAZLARIDA SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARI SHAKLLANISHINING ZAMONAVIY YO'NALISHLARI

**VILOYAT MARKAZLARIDA AGLOMERASION SAVDO-MAISHIY XIZMAT
KO'RSATISH MAJMUALARINING BO'LINISHI**

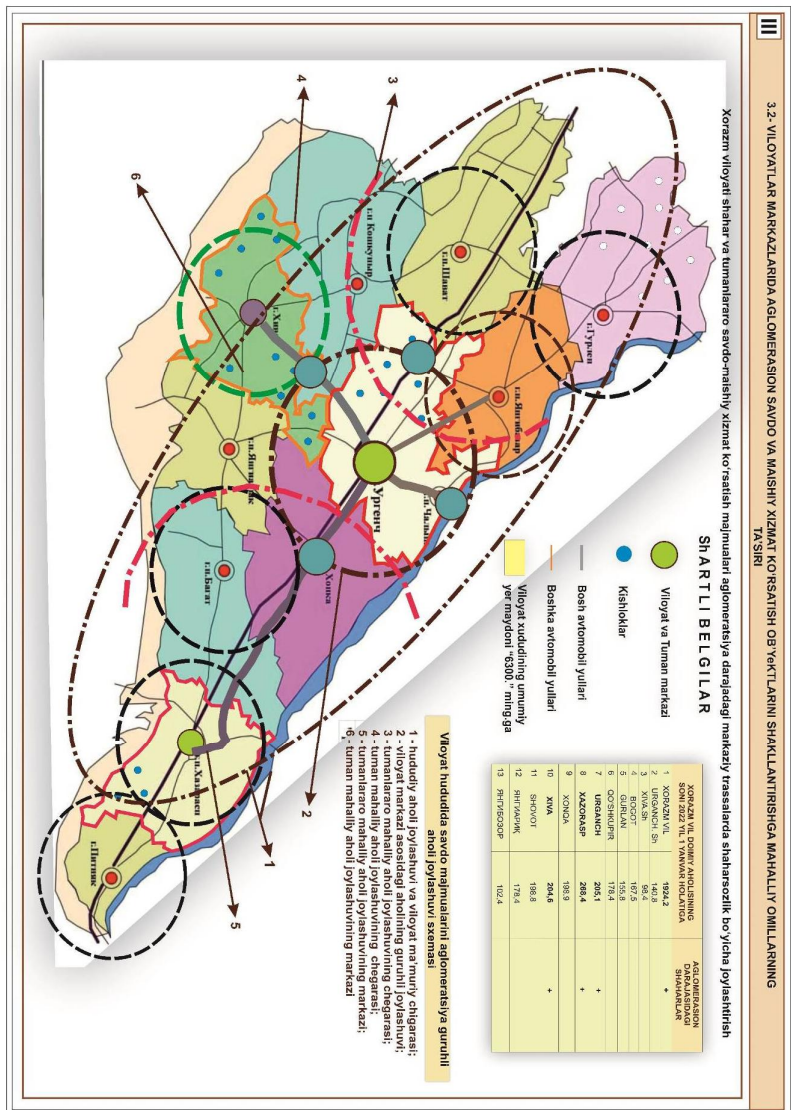
DARAJASI	JOYLASHUVI	SAVDO MAYDONI	IZOH
I - DARAJA	AGLOMERATSIYA MARKAZI	50.000 100.000	1-2 QAVAT
II - DARAJA	TUMANLARARO MARKAZ	20.000 500.000	1-2-3 QAVAT
III - DARAJA	TUMAN MARKAZI	10.000 20.000	1-2 QAVAT

AGLOMERATSIYA SAVDO MARKAZLARINING SHAHARSOZLIK MAVQEI (DARAJASI) TASNIFI

SAVDO MARKAZINING MAVQEI	KONSEPSIYA	SAVDO MARKAZINING MAYDONI m ²	ODATIY IJARACHILAR		SAVDO MARKAZINING CHAKANA SAVDO MAYDONI IJARACHILARINING ULISHI	ASOSIY SAVDO MAYDONI km
			МИҚДОРИ	TURI		
SAVDO MARKAZI						
AGLOMERATSIYA DARAJASI	HUDDIY MARKAZGA, YIRIK ARALASH MAHSULOTLAR, ZAMONAVIY MAHSULOTLAR	50-100 MING	100 VA UNDAN ORTIQ	TO'LIQ MAXSULOT BILAN TAMINLANGAN DO'KON SAVDO DO'KONI; ESTE MOL MOLLARI DO'KONI; CHYGIRMALI NARXLARDA MAXSULOT SAVDO DO'KONI; ZAMONAVIY MAXSULOT SAVDO DO'KONI	50-70%	8-24
SHAHAR DARAJASI	HUDDIY MARKAZGA, O'SHAB KATTA ASSORTIMENTLI TURLI TUMANLIK BILAN FARQLANADI	20-500 MING	20 VA UNDAN ORTIQ	TO'LIQ MAXSULOT BILAN TAMINLANGAN DO'KON SAVDO DO'KONI; ESTE MOL MOLLARI DO'KONI; ZAMONAVIY MAXSULOT MAXSULOT SAVDO DO'KONI	50-70%	8-40
TURAR JOY TUMANI DARAJASI	KUNDALIK MAHSULOT MOLLARI	10-50 MING	10 VA UNDAN ORTIQ	SUPERMARKET	30-50%	TAXMINAN 5
TUMANLAR SAVDO MARKAZI DARAJASI	ARALASH MAHSULOTLAR MOLLARI; KUNDALIK MAHSULOTLAR MOLLARI	10-50 MING	10 VA UNDAN ORTIQ	CHEGIRMALI NARXLARDA MAXSULOTLAR SAVDO DO'KONI; SUPERMARKET; DORIXONA; XO'JALIK MOLLARI DO'KONI; YIRIK MUTAXASSISLASHGAN SAVDO DO'KONI; ZAMONAVIY KIYIM VA ZARGARLIK DO'KONI (SHU JIMLADAN CHYGIRMALI NARXLARDA)	30-50%	5-10

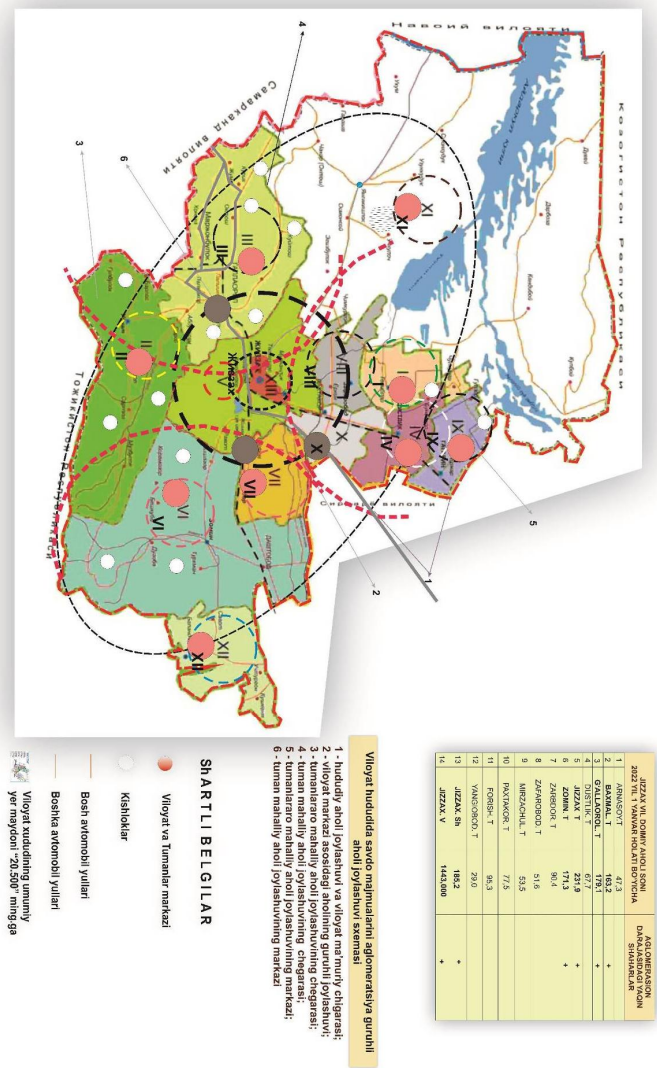
III

3.2. VILOYATLAR MARKAZLARIDA AGLOMERASION SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH OB'YEKTLARINI SHAKLLANTIRISHGA MAHALLIY OMILLARNING TA'SIRI

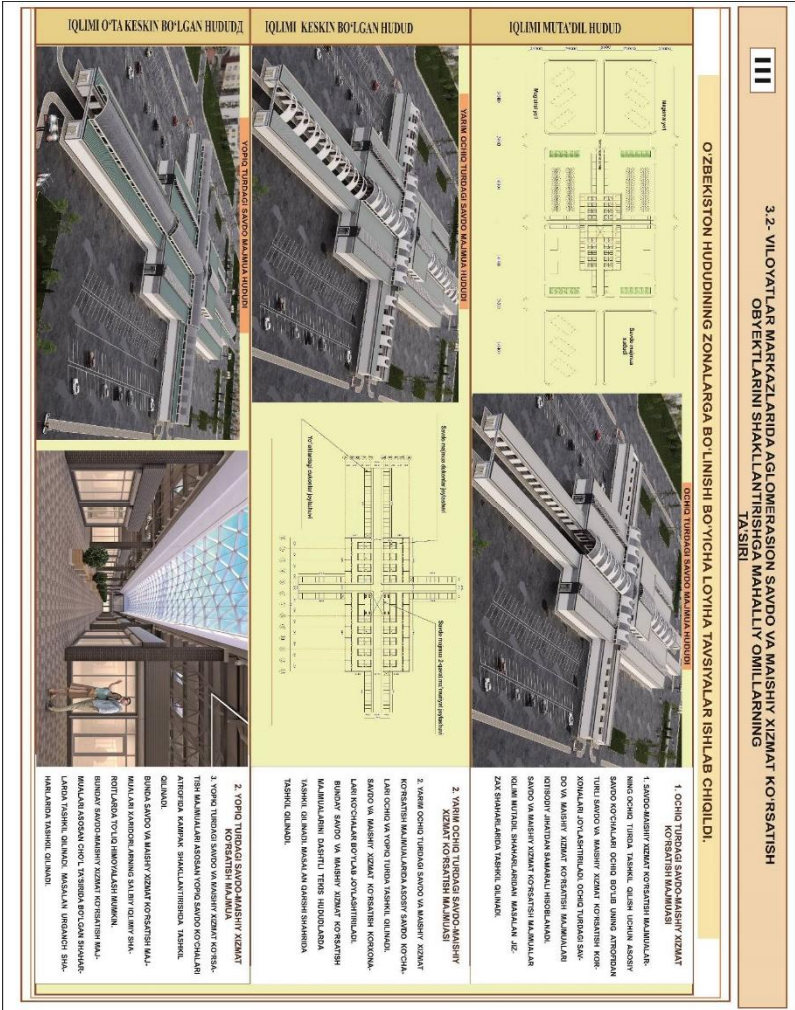

3.2. VILOYATLAR MARKAZLARIDA AGLOMERATSION SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KORRSATISH OB'YEKTLARINI SHAKLLANTIRISHGA MAHALLIY OMILLARNING
TASIRI

Jizzax viloyati shahar va tumanlararo savdo-maishiy xizmat ko'rsatish majmualari aglomeratsiya darajadagi markaziy tressalarda shaharsozlik bo'yicha joylashtirish

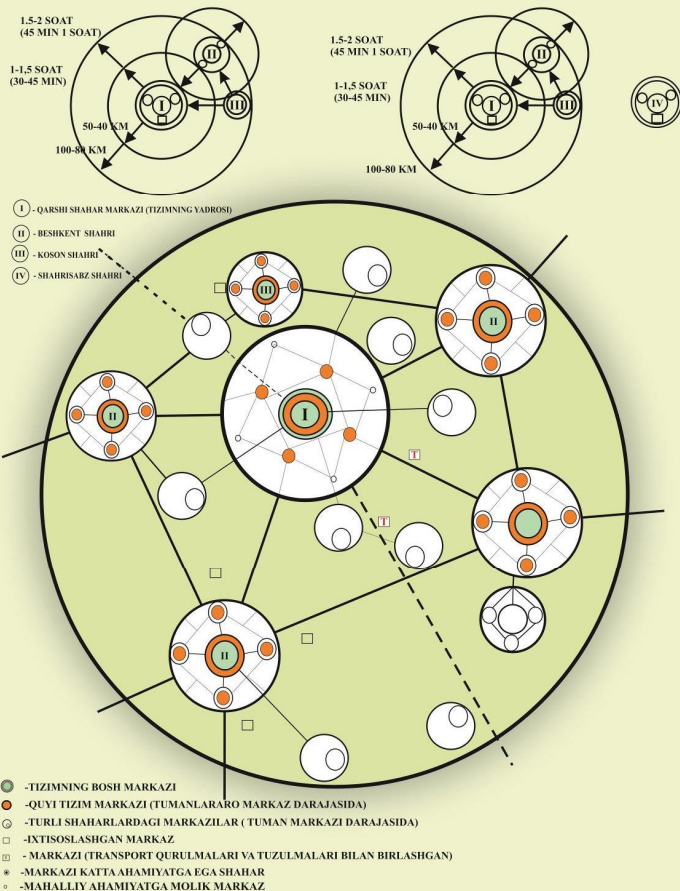
**O'ZBEKISTON VILOYATLARI MARKAZLARIDA SAVDO-MAISHIY XIZMAT
KO'RSATISH MAJMUALARINI ARXITEKTURA-LOYIHAVIY SHAKLLANTIRISH
XUSUSIYATLARI**

3.2- VILOYATLAR MARKAZLARIDA AGLOMERASION SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH OBYEKTLARINI SHAKLLANTIRISHGA MAHALLIY OMILLARNING TA'SIRI

VILOYAT MARKAZLARIDA AGLOMERASION SAVDO-MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARINING BO'LINISHI

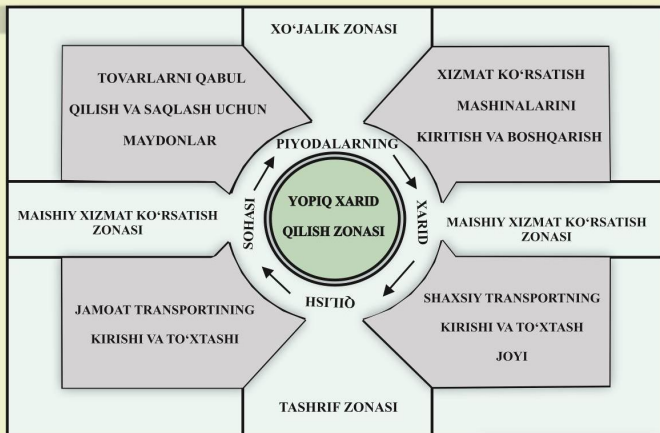

O'ZBEKISTON VILOYATLARI MARKAZLARIDA SAVDO-MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARINI ARXITEKTURA-LOYIHAVIY SHAKLLANTIRISH XUSUSIYATLARI

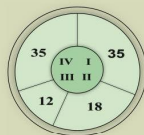
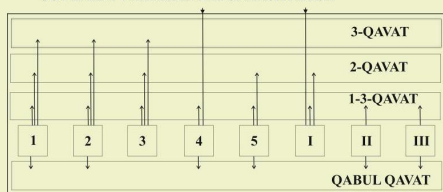

3.3. VILOYATLAR MARKAZLARIDA AGLOMERASION SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARINI ARXITEKTURA - LOYIHAVIY TASHKIL ETISH BO'YICHA TAKLIF VA TAVSIYALAR

VILOYATLAR AHAMIYATIGA EGA SAVDO-MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUALARINI ME'MORIY VA FAZOVIIY TUZILISH SXEMASI

JOYLARNI VERTIKAL RAYONLASHTIRISH

- I SAVDO MAYDONI
- II MASHINA TO'XTASH JOYI
- III TRANSPORT ZONASI
- IV QURILISH ZONASI

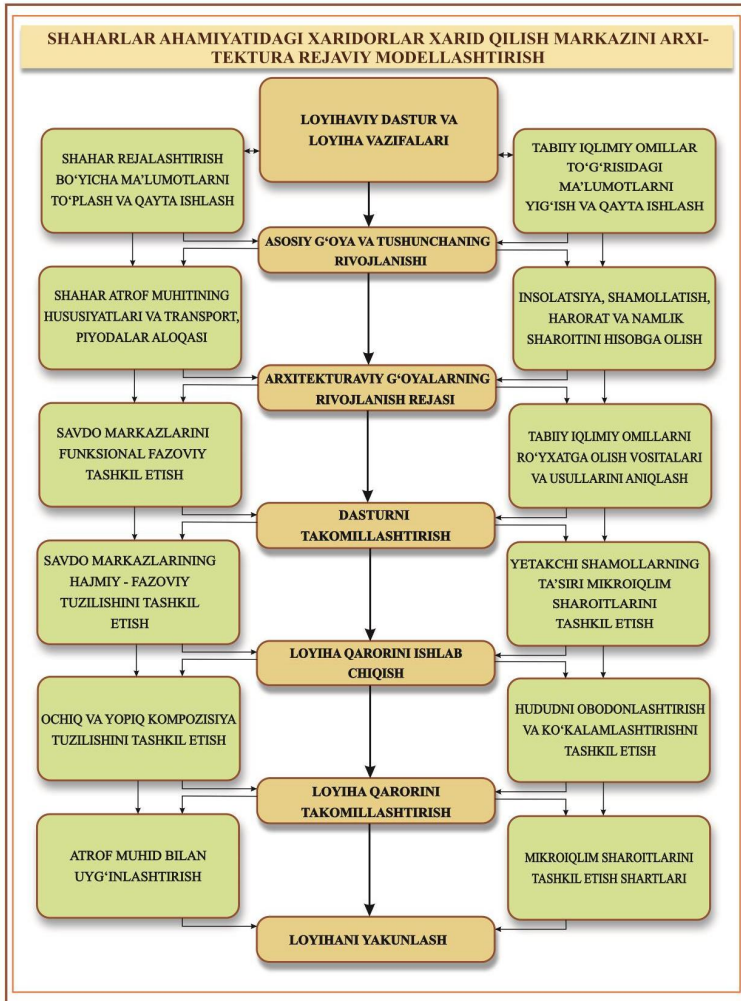
IQLIM DARAJASIDAGI JOYLAR, YOPIQ JOYLAR OCHIQ JOYLAR

1	2	3	4	5	I	II	III
5	3	4	1	2	3	2	1
IQLIM SHARHITINING REAJALASHTIRISHIGA ENG YUQORI IQLIM SHARHITLIGI	HALL ETISHNING DIFFERENTIAL VONDASHISH IMKONIYATI	VECHIMGA OZGARUVCHAN VONDASHISH IMKONIYATI	VECHIMLARNING PASST IQLIM SHARHITLIGI DARAJASI	BO'YIN OSMI VA SERKAN VECHIMLARNING BETARAFLIGI	VECHIMLARNING ENG YO'G'ORI IQLIM SHARHITLIGI	YE'CONI ARIV DUBONAVATI	VECHIMLARNING PASST IQLIM SHARHITLIGI DARAJASI

KLIMATIKA DARAJASI BERILADI

ARXITEKTURA VA REJALASHTIRISH VECHIMINING TA'RIFI

3.3. VILOYATLAR MARKAZLARIDA AGLOMERASION SAVDO VA MAISHIY XIZMAT
 KO'RSATISH MAJMUALARINI ARXITEKTURA - LOYIHAVIY TASHKIL ETISH BO'YICHA
 TAKLIF VA TAVSIYALAR

**3.3. VILOYATLAR MARKAZLARIDA AGLOMERASION SAVDO VA MAISHIY XIZMAT
 KO'RSATISH MAJMUALARINI ARXITEKTURA- LOYIHAVIY TASHKIL ETISH BO'YICHA
 TAKLIF VA TAVSIYALAR**

URGANCH SHAHAR VA VILOYAT AHAMIYATIDAGI YO'LLARDA AGLOMERASION SAVDO VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMUASI TAKLIF VA TAVSIYA

URGANCH

Shahar va viloyat ahamiyatidagi yo'llarda aglomerasion savdo majmuasi taklif va tavsiya

Urganch markaziy ko'cha

Shahar va viloyat ahamiyatidagi yo'llarda aglomerasion savdo majmuasi taklif va tavsiya

Urganch shahar markazida mavjud delqon bozori

Urganch shavot kanali

Shahar va viloyat ahamiyatidagi yo'llarda aglomerasion savdo majmuasi taklif va tavsiya

VILOYAT VA SHAHAR AHAMIYATIDAGI YO'LLARDA SHAHAR MARKAZIY KO'CHALARDA

IQLIMI O'TA KESKIN BO'LGAN HUDDUD

YOYIQ TURDAGI SAVDO MAJMU'A HUBUDI

1. YOYIQ SAVDO MAJMU'ALARI U CHUN YUQIHLARNI REJALASHTIRISH UCHUN KO'PLAB DIKONIYATLAR MAVJUD. MASALAN, SAVDO MAJMU'A ZALINING O'QI BINOING ASOSIY O'QIGA TO'G'RI KELADI.

- SAVDO MAJMU'A ZALLI ATROFI XIZMAT KO'RSATISH XONALARI BILAN O'RALGAN;
- SAVDO MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH MAJMU'A XONALARINING BIR GURUBI BINOING ASOSIY O'QIGA PERPENDIKULYAR ASOSIY FASAD TOMONIDA JOVLASHTIGAN;
- SAVDO MAJMU'A ZALINING O'QI ASOSIY FASADGA PARALLEL ZAL O'QI BINOING BO'YLAMA O'QIGA TO'G'RI KELADI.

**O'ZBEKISTON VILOYATLARI MARKAZLARIDA SAVDO-MAISHIY XIZMAT
KO'RSATISH MAJMUALARINI ARXITEKTURA-LOYIHAVIY SHAKLLANTIRISH
XUSUSIYATLARI**

**3.3. VILOYATLAR MARKAZLARIDA AGLOMERASION SAVDO VA MAISHIY XIZMAT
KO'RSATISH MAJMUALARINI ARXITEKTURA- LOYIHAVIY TASHKIL ETISH BO'YICHA
TAKLIF VA TAVSIYALAR**

**QARSHI SHAHAR MARKAZIY VA VILOYATLAR AHAMIYATIDAGI YO'LLARDA SAVDO-MAISHIY XIZMAT
KO'RSATISH MAJMUALARINI TAKLIF VA TAVSIYALARI ISHLAB CHIQLIDI**

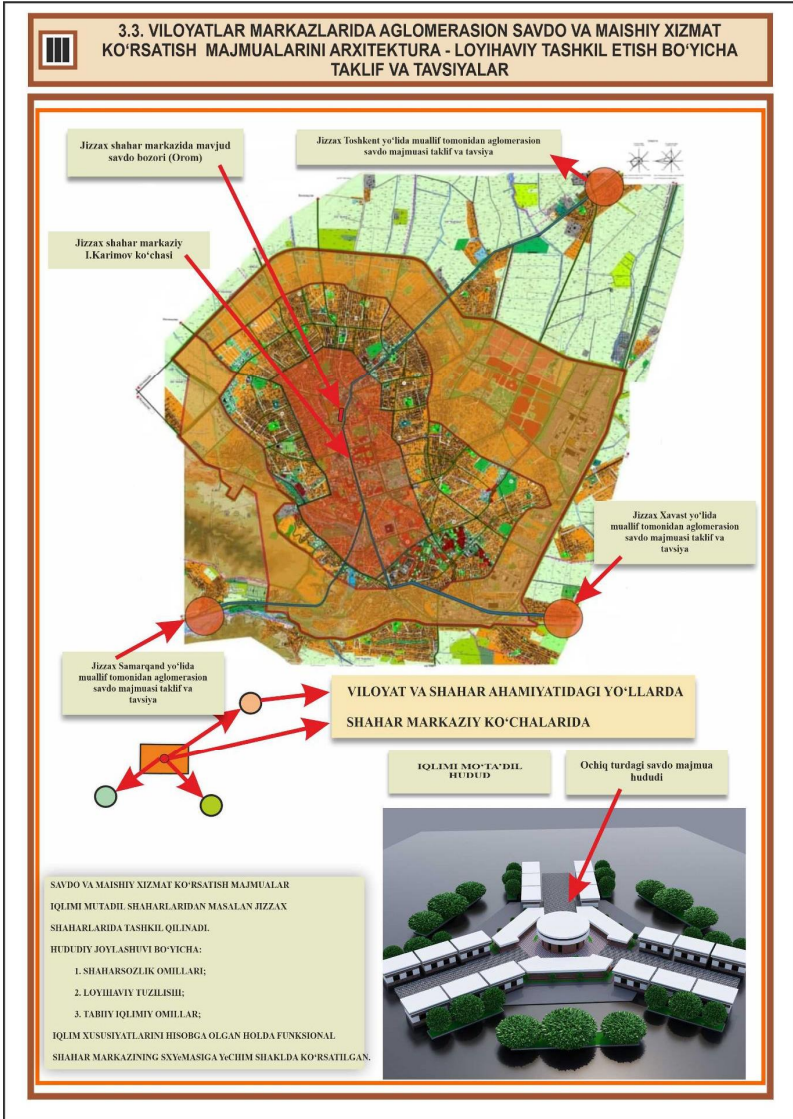
**QARSHI SHAHAR VA VILOYAT AHAMIYATIDAGI YO'LLARDA OCHIQ VA YOPIQ TURDA AGLOMERASION SAVDO VA MAISHIY XIZMAT
KO'RSATISH KORXONALARI KO'CHALAR BO'YLAB TAKLIF VA TAVSIYALAR ISHLAB CHIQLIDI.**

**VILOYAT VA SHAHAR AHAMIYATIDAGI YO'LLARDA
SHAHAR MARKAZIY KO'CHALARIDA**

IQLIMI KESKIN BO'LGAN HUUUD (QM.Q.2.01.01-94) **Yarim ochiq turdagi savdo majmuasi hududi**

- HUUUDIY JOYLASHUVI BO'YICHA:
- ARXITEKTURA VA REJALASHTIRISH YO'CHIMIGA KO'RA;
QASHQADARYO KESKIN KONTINENTAL ISSIQ QURIQ IQLIM
ZONASIDA JOYLASHGAN BO'LIB, SHU MUNOSABAT BILAN
IQLIM SHAROITI VA QURILISH USULLARINING O'ZORO BOG'LIQLIGI
MUOMMOSI AN'INGSA KESKINLASHIDI. SAVDO MARKAZINING ASOSIY
BINOLARI KO'KALAMZORLASHITIRISH VA SUV HAVZALARINI OQILOVA
REJALASHTIRILGAN HUUUDLAR ORASIDA IZOLYATSYALANGAN SHAMOLLATILADIGAN
JOYLASHUVGA EGA AGLOMERASION SAVDO MAJMUASI TAKLIF VA TAVSIYALARI
ISHLAB CHIQLIDI

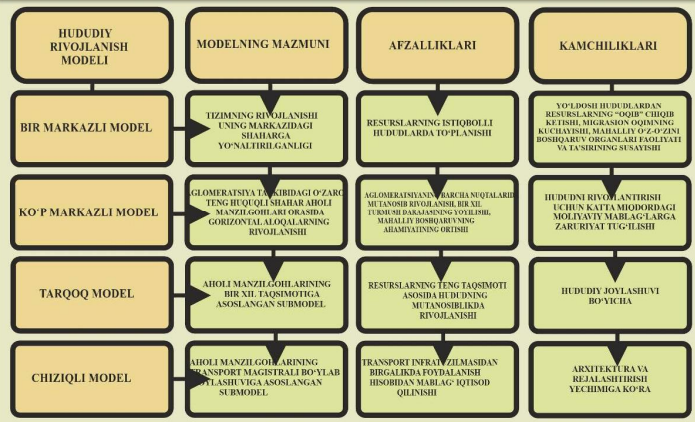

**O'ZBEKISTON VILOYATLARI MARKAZLARIDA SAVDO-MAISHIY XIZMAT
KO'RSATISH MAJMUALARINI ARXITEKTURA-LOYIHAVIY SHAKLLANTIRISH
XUSUSIYATLARI**

**3.3. VILOYATLAR MARKAZLARIDA AGLOMERASION SAVDO VA MAISHIY XIZMAT
KO'RSATISH MAJMUALARINI ARXITEKTURA-LOYIHAVIY TASHKIL ETISH BO'YICHA
TAKLIF VA TAVSIYALAR**

**VILOYAT SHAHAP MARKAZLARIDA AGLOMERASION SAVDO-MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH
MAJMUALARINING ZAMONAVIY MODELLARI (Begimova D. K. Ishlab chiqqan model)**

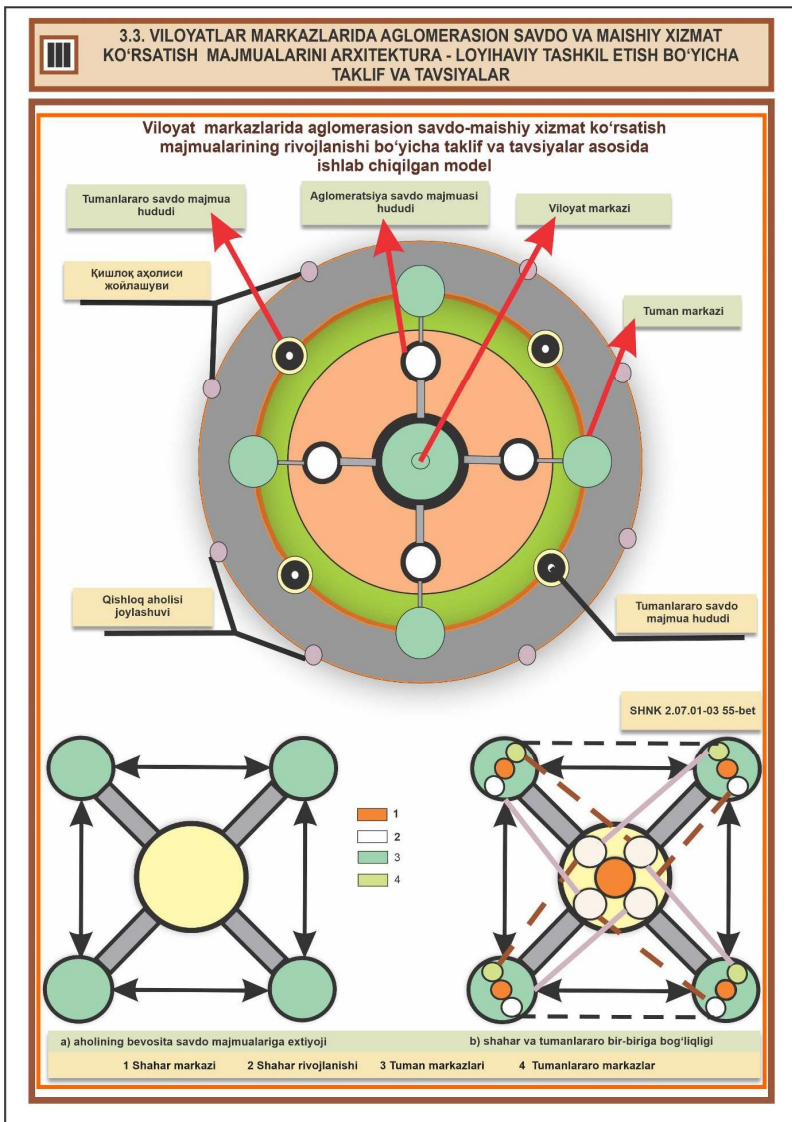
**AGLOMERATSIVYALARNING MAKONDAGI RIVOJLANISHINING BIR QATOR MODELLARINI
AJRATIB KO'RSATISH MUMKIN: • BIR MARKAZLI; • KO'P MARKAZLI; • TARQOQ; • CHIZIKLI.**

MODELNING AFZALLIGI SHUNDAKI, AGLOMERATSIVYA DOIRASIDA RESURSLARNING MUJASSAMLASHUVINI TA'MINLASH VA ULARNI MAHALLIY HUDUDLAR RIVOJIGA YO'NALTIRISH MUMKIN. HUNDA KICHIK TURURJOY VA SANOAT ZONALARI, TRANSPORT VA INFRAUZILZILMANING SAMARALI TARMOQLARI BARPO ETILISHINI KUZATISHI MUMKIN. MODELNING KAMCHILIGI SHUNDAKI, DOLZARBILIGINI YO'QOTGAN YO'LDOSHI SHAHARLAR RESURSLARNING BOSHQA HUDUDLARGA "OQIB" CHIQIB KETISHI NATIJASIDA RIVOJLANMAY QOLADI. BU MODELDA AHOLI MANZILGOHLARINING NOKTIS RIVOJLANISHI NATIJASIDA MAHALLIY MEHNAT MIGRATSIVYASI KU'CHAYADI. MODEL KO'P-RUQ RIVOJLANAYOTGAN MAMLIKATLAR, XUSUSAN O'ZBEKISTONGA HAM XOSDIR (QARSHI, JIZZAX, URGANCH VA BOSHQA SHAHARLAR AGLOMERATSIVYALARD).

XULOSA O'RNIDA SHUNI AYTISHI MUMKINKI, AGLOMERATSIVYALAR TARKIBIY TUZILISHINING IKKI MODELII MAVJUD: BIR MARKAZLI VA KO'P MARKAZLI. TARQOQ VA CHIZIQLI SUBMODELAR ALOHIDA MODEL HISSOBLANMAY, YUQORIDAGI MODELLAR TARKIBIDA UCHRAYDI. AGLOMERATSIVYANING QAYSI MODEL ASOSIDA RIVOJLANISHI UNING TARKIBIDAGI SHAHAR VA QISHLOQ AHOLI MANZILGOHLARINING JOYLASHUVI, HUDUDIY MEHNAT TAQSIMOTIDAGI O'RNI VA IXTISOSLASHUVI HAMDA O'ZARO ALIQQALARNING MAZMUNIDAN KELIB CHIQADI.

AGLOMERATSIVYALARINING RIVOJLANISHI HAM DOBIY, HAM SALBIY NATIJALARGA OLIB KELADI. HUDUDNING AGLOMERATSIVYA SHAKLIDA RIVOJLANISHINING DOBIY JIHATLARIGA YUQORI MALAKALI KADRLARNI JALB QILISH UCHUN QULAY SHAROTI YARATILISHI, AHOLI TURMUSH DARAJASINING O'SISHI KABILARNI KIRGIZISH MUMKIN. SALBIY JIHATLARI SHIFATIDA AHOLI MIGRATSIVYASI NATIJASIDA BAZI AHOLI MANZILGOHLARINING BO'SHAB, RIVOJLANMAY QOLISHI VA MAHALLIY BOSHQARUVNING SUSAYISHINI ETIROF ETISH MUMKIN.

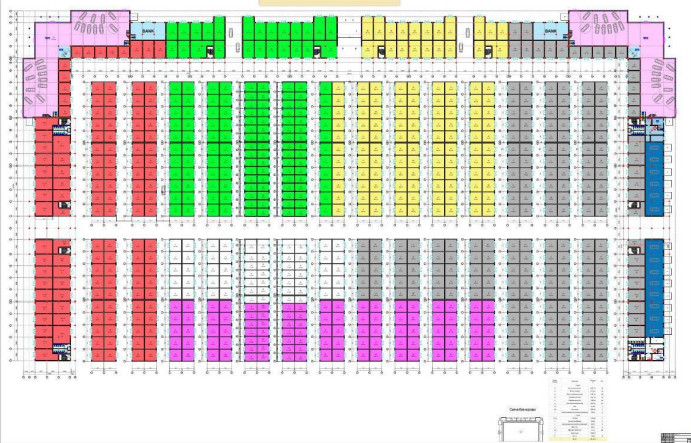
SHU O'RINDA MODELNING BIR KAMCHILIGINI HAM TA'KIDLAB O'TISH LOZIM: KO'P MARKAZLI AGLOMERATSIVYALARINING FAOLIVATINI TASHKIL ETISHIDA INFRAUZILZILMANI BARPO ETISH XARAJATLARI ANCHA YUQORI BO'LADI. SHUNGA QARAMAY, USHBU MODEL HUDUDDA ISHLAB CHIQRARISH KORXONALARI VA INFRAUZILZILMA OB'YEKTLARINI OQLONA VA QULAY JOYLASHTRISH, INSONLARNING MEHNAT QILISHI, YASHASHI VA DAM OLISHI UCHUN MUVOSIB SHAROTI YARATISHI YO'LI BILAN AHOLI TURMUSH DARAJASI O'SISHINI TA'MINLASH IMKONIYATIGA EGA.

3.3. VILOYATLAR MARKAZLARIDA AGLOMERASION SAVDO VA MAISHIY XIZMAT
KO'RSATISH MAJMUALARINI ARXITEKTURA - LOYIHAVIY TASHKIL ETISH BO'YICHA
TAKLIF VA TAVSIYALAR

1-Etaj 12704 m²

2-Этаж 13686 м²

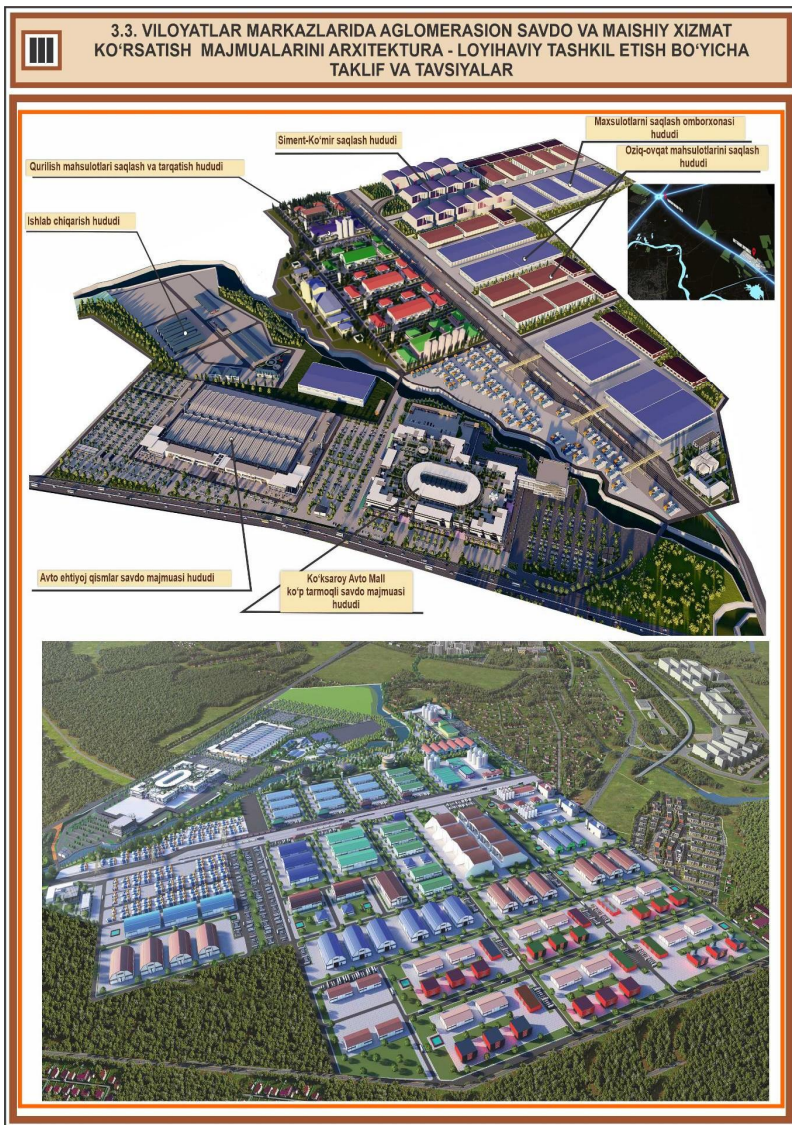
3.3. VILOYATLAR MARKAZLARIDA AGLOMERASION SAVDO VA MAISHIY XIZMAT
KO'RSATISH MAJMUALARINI ARXITEKTURA - LOYIHAVIY TASHKIL ETISH BO'YICHA
TAKLIF VA TAVSIYALAR

“KO'K SAROY” KO'P TARMOQLI SAVDO MAJMUASI S.TOSHYEV (BO'YICHA) HAMDA MUALLIF
TAKLIF VA TAVSIYALARI

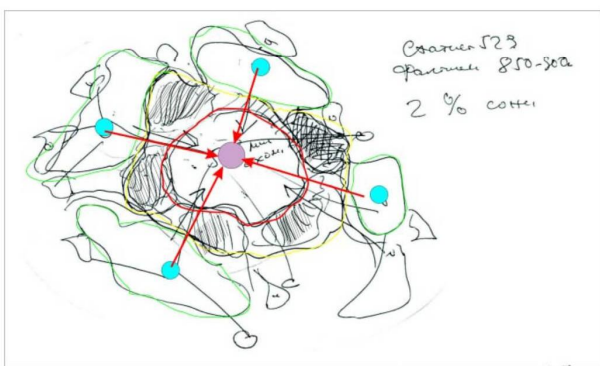
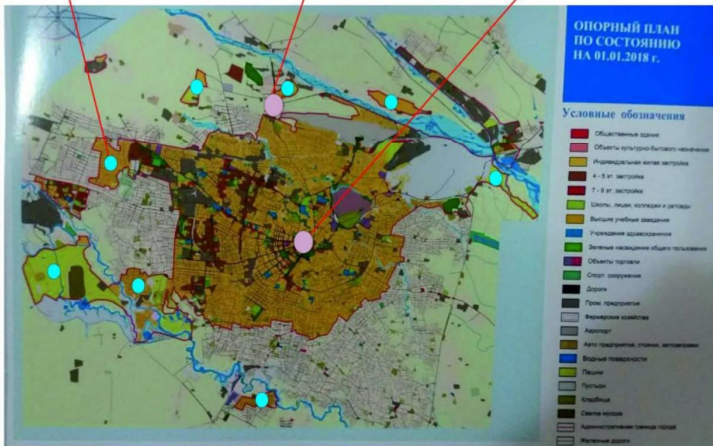
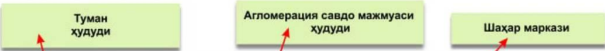
“KO'K SAROY” AVTO EHTIYOJ QISMLAR SAVDO MAJMUASI S.TOSHYEV (BO'YICHA) HAMDA
MUALLIF
TAKLIF VA TAVSIYALARI

**3.3. VILOYATLAR MARKAZLARIDA AGLOMERACION SAVDO VA MAISHIY XIZMAT
 KURSATISH MAJMUALARINI ARHITEKTURA - LOYIHAVIY TASHKIL ETISH BUYICHA
 TAKLIF VA TAVSIYALAR**

Самарқанд вилояти ва туманларидан савдо-маиший хизмат кўрсатиш
 мажмуалари учун шаҳарга келиш аҳолиси прагноз қилинди
 туманлараро ривожланиши бўйича таклиф ва тавсиялар (проф: К.Ж.Рахимов) бўйича

MONOGRAFIYA

ESHATOV I.Q.

**O`ZBEKISTON VILOYATLARI MARKAZLARIDA
SAVDO-MAISHIY XIZMAT KO`RSATISH
MAJMUALARINI ARXITEKTURA-LOYIHAVIY
SHAKLLANTIRISH XUSUSIYATLARI**

Subscribe to print 07/01/2024. Format 60×90/16.

Edition of 300 copies.

Printed by “iScience” Sp. z o. o.

Warsaw, Poland

08-444, str. Grzybowska, 87

info@sciencecentrum.pl, <https://sciencecentrum.pl>

ESHATOV IKROM QO`ZIYEVICH - arxitektura fanlari bo`yicha falsafa doktori (PhD). Arxitektura va shaharsozlik bo`yicha mutaxassis.

Kafedraning iqtidorli talabalari bilan muntazam ravishda ilmiy tadqiqot ishlarini olib boradi va uning rahbarligidagi talabalar muntazam ravishda Respublika fan olimpiadalarida qatnashib, sovrinli o`rinlarni egallab kelmoqdalar.

2015-2019 yillarda “Arxitektura” fakulteti dekan o`rinbosari hamda ichki o`rindoshlik asosida “Arxitektura nazariyasi va tarixi” kafedrasida o`qituvchisi lavozimida faoliyat olib borgan.

I.Q. Eshatov tadqiqotlarning asosiy yo`nalishi Zamonaviy arxitektura va shaharsozlik ob`ektlarini loyihalashda 30 dan ziyod ilmiy maqolalar va tezislar, o`quv va o`quv uslubiy qo`llanmalar, tadqiqot mavzusi yuzasidan xorijiy ilmiy jurnallardan 15 ta maqola, respublika hamda xalqaro miqyosida chop etilgan.

Bugungi kunda “Shaharsozlik” kafedrasida dotsent v.v.b (PhD) lavozimida faoliyat yuritmoqda.

ISBN 978-83-66216-90-7

9 788366 216907